

BIBLIOTECA DE ISTORIE

Ion Bulei

**Viața în vremea lui
CAROL I**

TRITONIC

VIATA ÎN VREMEA LUI CAROL I

© COPYRIGHT TRITONIC
BUCUREȘTI / ROMÂNIA 2005
e-mail: editura@tritonice.ro
tel./fax.: +40.21.242.73.77

www.jurnalism.ro
www.tritonice.ro

Colecția: BIBLIOTECA DE ISTORIE
Coordonator: prof. univ. dr. ION BULEI

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BULEI, ION

Viața în vremea lui Carol I / Ion Bulei . - București :
Tritonic, 2005
Bibliogr.
ISBN 973-733-055-2

Coperta: CRISTIAN ROȘU

Tehnoredactare: OFELIA COȘMAN

Comanda nr. T 236 / noiembrie 2005
Bun de tipar: 11.XI.2005
Tiraj I: 1000 exemplare
Tipărit în România

Ion Bulei

VIATA ÎN VREMEA LUI CAROL I

TRITONIC
București

DE ACELAȘI AUTOR:

- *1916 - Zile de vară*, București, Ed. Eminescu, 1978.
- *Arcul așteptării 1914.1915.1916*, București, Ed. Eminescu, 1981.
- *Lumea românească la 1900*, București, Ed. Eminescu, 1984, ed. a II-a, Editura PRO, 2004.
- *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, București, Ed. Politică, 1987.
- *Atunci când veacul se năștea*, București, Ed. Eminescu, 1990.
- *Scurta istorie a românilor*, București, Ed. Meronia, 1996.
- *Breve storia dei romeni*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 1999.
- *Conservatori și conservatorism în România*, București, Ed. Enciclopedică, 2000.
- *O istorie a românilor*, București, 2004, Ed. Meronia.
- *Democrația la români* (coautor), București, Ed. Humanitas, 1990.
- *Guverne și guvernanți (1866-1916)*, (coautor), București, Ed. Silex, 1994.
- *Enciclopedia partidelor politice din România* (coautor), București, Ed. Meronia, 1995.
- *Monarhi și monarhii europene* (coautor), București, Ed. Silex, 1997.
- *Enciclopedia de istorie a României* (coautor), Ed. Meronia, București, 2000-2002.
- *35 anni di relazioni italo-romene, 1879-1914. Documenti diplomatici italiani* (coautor), Ed. Univers Enciclopedic, București, 2001.

Ediții critice

- Sextil Pușcariu, M. Eminescu, Opere, vol. X, Onisifor Ghibu, P.P.Carp, Martha Bibescu, Elena Văcărescu

CUPRINS

I. Realitățile din jur	9
II. Contribuabili, protecționism și schimburi neechivalente	21
III. Adevăruri peste care nu se putea trece	31
IV. Fragilitatea echilibrului social	49
V. Tresăriri de orgoliu ale burgheziei române	63
VI. Oameni și idei noi în politică	70
VII. Tradiții și înnoiri în cultură	102
VIII. Un intermezzo. Ziaristica la început de veac	124
IX. La noi, în Transilvania	136
X. „Pasivism” sau „activism”?	165
XI. În ținutul Bucovinei	180
XII. Politica externă și realități etno-istorice	185
XIII. O amintire istorică	237
XIV. Mania franțuzismului și reacția contra ei	242
XV. „Capitala neamului românesc”	255

Cartea de față reia lucrarea noastră „*Atunci când veacul se naște*”, apărută în chiar zilele revoluției române – sau ce o fi fost – din decembrie 1989 – ianuarie 1990. Este o reluare întocmai. Doar din când în când cu câte o nouă intervenție, de regulă de proveniență regală, într-un câmp de fapte greu de mărginit între granițele unui „românism” în expansiune. Ca și lucrarea anterioară, *Lumea românească la 1900*, republicată de curând de Fundația PRO, și această carte vine, ca o mărturie a unui alt timp istoric, în niște vremuri agitate și prinse de neînfrânata nebunie postmodernă în care trăim. Oare n-a început această nebunie atunci, „atunci când veacul se naște”, adică îndată după 1900?

Cartea arată gândul nostru de acum un deceniu și mai bine. Într-un volum următor vom continua și dezvolta acest gând cu interpretări și fapte noi și mai ales cu multă viață istorică. Pentru că istoria a fost și rămâne un element esențial al identității noastre.

Autorul

REALITĂȚILE DIN JUR

Cu intrarea în veacul XX , regatul român ia tot mai vizibil un aspect european modern. În 1906 rețeaua de căi ferate era de 3.180 km. Din această întindere 3.126 km aveau ecartamentul european normal de 1 m 436 mm (doar liniile Iași-Ungheni și Crasna-Huși aveau altă distanță între șine, 1 m 524 mm și respectiv 1 m). Căile ferate erau îndreptate spre Europa apuseană, după cum era întreaga societate românească în pornirea ei spre modernizare. România poseda 24 km de linii ferate la 1.000 de km² și 500 km pentru 1 milion de locuitori. Nu era mult în comparație cu țările dezvoltate ale Apusului, dar era o realizare importantă făcută într-un timp relativ scurt. Între 1869-1902 sporirea căilor ferate urmasse un ritm constant. 1.800 de km fuseseră construite după răscumpărarea din 1880 cu personal tehnic și mijloace financiare proprii, renunțându-se la constructori străini pe spezele statului sau la concesionari străini. Faptul dăduse o nouă întrebuințare muncii naționale și realizase însemnate economii de la 318.610 lei la 149.580 lei pe km (și în această din urmă sumă intra și costul podului de la Cernavodă). Rețeaua de căi ferate era legată de rețelele țărilor vecine în șase puncte: la Vârciorova, Turnu-Roșu, Predeal, Ghimeș și Burdujeni cu liniile Austro-Ungariei și la Ungheni cu calea ferată rusă. Cu Bulgaria și cu Serbia nu era legătură directă, ci de la o rețea la alta se făcea transbordarea cu vapoarele pe Dunăre. Deschiderea în afară a căilor ferate române, dincolo de factori obiectivi (greutatea tehnică a podurilor peste Dunăre), arăta și ea orientarea spre Apus dar și spre românii din Austro-Ungaria. În fond, nimic surprinzător în această constatare.

La 1 aprilie 1906 căile ferate dispuneau de 537 locomotive, 491 tendere, 13.406 vagoane și 48 pluguri de zăpadă. Materialul acesta rulant provenea din Germania, Anglia, Austria, Belgia sau Franța; era în întregime în proprietatea statului (excepție făceau 556 vagoane, în proprietatea unor particulari). Reparațiile le făceau cele șase mari ateliere de la București, Iași, Pașcani, Galați, Turnu

Severin și Constanța. Atelierele din București construiau și vagoane noi. Dar producția era mică și nu acoperea nevoile.

Interesante ar fi câteva referiri la mișcarea trenurilor. În 1905-1906 au circulat pe căile ferate române 11.433 trenuri accelerate, de călători și de mărfuri, 24.009 personale, 39.213 mixte și militare, 49.521 de marfă, 5.457 de materiale. Călătorii, în acest răstimp, în număr de 6.590.824, puteau fi împărțiți astfel: 3,57% cu cl. I, 14,26% cu a II-a, 32,17% cu a III-a. Tarifele erau diferențiate ca în toată Europa.

În 1905-1906 au fost transportate 58.852 tone mărfuri în trenuri accelerate și 5.723.636 tone în trenuri obișnuite. Dintre acestea din urmă, cerealele și făina au constituit 40,87%, lemnele de foc și construcție 18,85%. Venitul căilor ferate în același an a fost de 70.908.119 lei, cheltuielile de 37.477.755 lei.

Beneficiul net al unui km de cale ferată: 10.516 lei. Suficient pentru a fi meritat toate cheltuielile de mai înainte¹.

Starea șoselelor și a drumurilor nu era de fel bună. Din 1868 se pusese în aplicare legea drumurilor și construcția acestora luase un ritm mai alert. În 1906 șoselele pietruite erau în întindere de 26.544 km (4.503 km erau în construcție). Doar 2.871 km erau ceea ce s-ar putea numi șosele naționale, construite și întreținute de stat; celelalte fuseseră construite și erau întreținute de județe sau comune, o povară destul de grea pe spinarea locuitorilor. De obicei întreținerea era la inițiativa primarilor sau prefecților și de aceea foarte întâmplătoare.

Navigația fluvială se făcea atunci pe Dunăre și de la Bivolari în jos pe Prut. Alte cursuri de apă nu erau utilizate. Prin lucrările Comisiei Europene a Dunării acest fluviu devenise propice navigației și pentru vase al căror tonaj putea atinge 6.500 tone. Adâncirea și curățirea brațului Sulina, construirea a două diguri în mare pentru a opri depunerea nisipurilor, curățarea aceluiași braț pe 22 km, construirea farurilor de la Sulina și Sf. Gheorghe, a balizelor și semnalelor la gura Sulinei și pe cursul apei până la Galați, cheiurile din portul Sulina ș.a. erau cele mai importante realizări ale Comisiei care, firește, pentru amortizarea cheltuielilor instituise taxe la intrarea și ieșirea vaselor din Sulina.

La gurile Dunării lucrări execută și statul român, nu numai Comisia Europeană. În amonte de Brăila asigura întreținerea navigației prin lucrări de dragaj, instalare de semnale și balize

indicatoare ș.a. Statul publica „Buletinul zilnic al nivelului apelor Dunării”, care se afișa în fiecare port, iar la fiecare 3-4 zile efectua măsurarea adâncimilor și verifica balizele².

În calea navigației pe Dunăre erau și piedici. Între 1-3 luni fluviul era înghețat. Desigur, o piedică naturală. Mai erau atunci și altele. Trecerea prin canalul de la Porțile de Fier (2.480 km) se făcea cu perceperea unor taxe prea mari. Construirea canalului fusese încredințată de către puterile semnatare ale Congresului de la Berlin Austro-Ungariei. Aceasta singură, fără consultarea celorlalte state riverane, instituise taxe care depășeau cu mult pe cele percepute de Comisia Europeană.

Serviciul navigației fluviale fusese înființat în 1890 de către Regia Monopolurilor Statului. În 1902, parcul naval al statului român avea 13 vapoare de pasageri, 11 remorchere, 57 șlepurii, 12 tancuri, 11 pontoane. În total 104 bastimente. Reprezentau 8.636.895 lei capital. Capacitatea nu era mare. Parcul acesta naval nu acoperea toate nevoile, dar era de așteptat că nu va înceta să crească. Vapoarele românești deserveau 7 linii pentru traficul de pasageri între porturile române și cele sârbești sau bulgărești și 2 pentru traficul de mărfuri: Sulina-T. Severin și T. Severin-Ratisbona. Numărul călătorilor transportați în 1901-1902 pe vasele Navigației Fluviale Române a fost de 277.910 (și 176.102 t mărfuri).

Navigația maritimă avea în Constanța o poartă deschisă spre lume. Până la unirea Dobrogei cu țara, transporturile pe mare erau reduse. La Brăila și Galați nu urcau decât vasele mici. De obicei aduceau mărfuri din Orient și luau cu ele grânele pământului nostru. Legarea Constanței cu calea ferată de restul țării în 1895 a lărgit dintr-o dată capacitatea de întrebuințare a acestui port. În 1905, prin porturile Constanța și Mangalia și prin Sulina, Tulcea, Galați și Brăila, până unde puteau ajunge vasele de mare, au trecut 2.620 bastimente încărcate cu un tonaj de 3.117.429 t. În același timp, au trecut 26.366 de pasageri. În toate porturile românești (și în cele fluviale) se descărcau mult mai puține mărfuri decât se încărcau. Românii exportau de obicei produse agricole brute și grele. Importau în schimb produse fabricate care n-aveau nici greutatea, nici volumul celor exportate. Vasele care intrau aveau mult mai puțină încărcătură decât cele care plecau. De aceea, navlu era mare în porturile românești, mai mare decât

în alte părți unde vapoarele se duceau încărcate și se întorceau la fel. Firește, diferența se scădea din prețul ce se obținea din produsele românești, încă „binefacere” pentru țările agrare.

Pavilionul românesc era mai slab reprezentat în navigația maritimă decât în cea fluvială. În 1905 erau 4 vase de călători (al 5-lea, „Dacia”, era în construcție la St. Nazaire și va fi dat în folosință în 1907); erau 5 cargoboturi pentru mărfuri și 3 vase de servitute. Ele deserveau două linii de navigație. Una, cea orientală, lega Constanța de Constantinopol, Pireu, Mitilene, Smirna și Alexandria (în 1906: 38.732 călători și 30.359 t de mărfuri). Cealaltă, linia occidentală, lega țărmul românesc de portul Rotterdam din Olanda (se transportau numai mărfuri: 152.770 t în 1906, în ambele sensuri).

Porturile dunărene românești încep să pulseze de o viață nouă. La Brăila se dau în folosință cheiuri, magazii, antrepozite, bazinul și patru dane din docuri, silozuri, linii de cale ferată între magazine și port. În 1909-1910, Brăila avea 109 nave de servitute de tipuri diferite și 250 de marinari. Giurgiu cunoaște intense lucrări de modernizare: dragarea canalului Sf. Gheorghe, în 1896, o nouă platformă, un mare bazin terminat în 1910. Aceeași eră de înnoiri la Turnu Măgurele, Corabia, Calafat, Turnu Severin. În 1900 este stabilit noul port Zimnicea pe locul unde se află și astăzi. La Galați se construiește o mare magazie cu 338 silozuri hexagonale, o nouă clădire, un bazin special amenajat pentru exportul cherestelei (acostarea și încărcarea simultană a 60 de nave)³.

O mare izbândă e construirea portului Constanța. După nereușita cu inginerul francez Adrien Hallier, lucrările sunt înfăptuite de un grup de ingineri români în frunte cu Anghel Saligny. În 1900 e construit farul de la Tuzla, cu aparat optic și sirenă, în 1902 digul dinspre larg, în 1904 e terminat portul cu 2.014 diguri și 1.381 m cheiuri. În anii următori, până în 1910, se construiesc platformele și șoselele de acces, 2 silozuri mari pentru cereale, o cală pentru scoaterea navelor până la 1.000 t, o uzină electrică.

În porturile mari, Brăila, Galați, Sulina și, firește, Constanța, sunt introduse elevatoare pentru încărcatul și descărcatul navelor. În primul deceniu al acestui veac se instalează aproape 50, cele mai multe la Sulina și Brăila.

Înființarea în 1908 a Direcției generale a porturilor și căilor de comunicație pe apă sub aceeași conducere a lui Anghel Saligny

– omul acesta simbol al înnoirilor constructive – dă un nou impuls modernizării așezărilor noastre dunărene.

O călătorie la Brăila în 1904 cu Iacob Cerchez: „Plouase bine, întrerupându-se în fine teribila secetă care a bântuit mai tot anul holdele noastre. Totul se înviorase, verdeța reapăruse, în toate părțile plugurile de fier, grapele, baroanele brăzdau câmpia plană, iar «semănătorii harnici», cum zice poetul, împrăștiu sămânța. Pustietatea Bărăganului nu e așa mare cum mi-o închipuiam. În depărtare mereu se văd sate încărcate în verdeță. La un loc, ceva mai înainte de stația Ianca, se zăresc clădiri importante proprietărești, magazine, împăduriri de lemn de salcâm. Mi se spune că ar fi un domeniu Prunișorul al Eforiei Spitalelor. La Brăila ajungem seara. Impresie foarte bună. Oraș bine îngrijit, bine întreținut bine pavat cu piatră cubică sau bazalt. Strade drepte, trotuare largi asfaltate, cele mai principale plantate. Cea mai importantă, Strada regală, bordată cu frumoase magazine de tot felul. Strada Portului a tăiat malul ca să poată cobori la apă. Pe Strada Călărașilor numai plăcute locuințe particulare ale unor persoane ce se văd că au mijloace. O casă mai mare, roșie, cu două etagiuri, a unui Mendel. Alături Palatul administrativ, ceva mai aproape gentilul local al Poștelor. În fine, biserica grecească de un stil cam fără stil, mai mult occidental decât oriental. Fațada este ornată de două etagiuri cu câte patru coloane de marmură. Și se termină cu un turn ascuțit. Turla de la mijloc, joasă. E duminică ...De la biserică mergem la grădina publică. Într-un chioșc elegant, înconjurat de verdeță și plante ornamentale, cântă muzica militară. Prin alee, lume gătită; lângă mal terasa domină șirurile de magazine lungi, învelite cu olane, țărmul larg pavat, bordat de cheiul de granit, mișcarea portului, cărucioarele negre cu un cal care circulă încărcate cu saci de grâne, diverse gherete și birouri de agenții; apoi Dunărea ce nu pare prea lată; vasele ancorate, trecerea în sus și în jos a vapoarelor și altor șalupe... Țărmul opus, acoperit de păduri, tufișuri și pășuni frumos nuanțate după ploaie se întinde până la linia munților pleșuvi ai Măcinului. Iar acel oraș se zărește bine în fața terasei, când îl bate lumina apusului și îi desinează cele două subțiri minarete albe. Luciul apei la aceleași raze ia o nuanță de albastru metalic. Animația principală este în piața Arhangheli, bordată de patru părți de case mari, de trotuare asfaltate și plantate, ia la mijloc un scuar foarte îngrijit.

Aici e frumoasa și faimoasa casă Ralli cu trei etagiuri dintre care unul ocupat de somptuoasele saloane ale Clubului, iar josul e ocupat de un cafeu și cofetării. [...] De aici pornesc tramvaiele electrice spre docuri, spre gară, spre lac și monument. Mai toată noaptea e un zgomot infernal. Numai modesta biserică, fără turlă, care a împrumutat numele său pieții, stă tăcută de o parte a scuarului. La doi pași de această mișcare, dai de strade ticnite, ca Belvedere, unde am văzut o mică căsuță cu acoperiș de olane înaintând mult afară ca să garanteze zidul de ploaie și de căldură. Îmi închipui că pe timpul turcilor mai toate trebuie să fi fost cam așa. O strădișoară Rosetti, o piață mică numită «Pologonală» cu copaci și o fântână la mijloc, case foarte plăcute împrejur. O stradă Bolintineanu, ce duce la Grădină, cu case de bogătași: a lui Sulioti, în fața intrării cu balcon și terasă; peste drum a unor ovrei, Bach, vastă ca un minister; a unui găitan, lucrată în cărămidă aparentă și o căsuță scundă curată cu acoperiș de olane destul de veche”.

Și acum Galații, cu același Iacob Cercez: „Cu un vapor local, care face de mai multe ori cursa, ne-am dus la Galați. În acea zi era «Orientul», care are un apartament rezervat pentru familia regală și cu care m-am întors eu din străinătate [...] Într-o oră, abia timpul de a sfârși un dejun bun, am și ajuns. Ceva înainte, punctul Țiglina și gura Siretului. Deși este oarecum însemnat affluent, din comparație se vede ce diferență este de a fi Dunăre. Galațiul se află pe un platou mult mai înalt ca Brăila. La cheiul de piatră așteaptă și tramvaiul și birjari muscali cam sărăcăcioși, probă că au mai puțini coconași clienți. Urci bine până ajungi sus. Strada Domnească, largă, lungă, plantată, pavată cubic, bordată în partea comercială de clădiri mari europene, regulate; de magazine și oteluri frumoase, iar mai în sus, de locuințe particulare elegante și ornate de grădini îngrijite. Apoi câteva clădiri publice, precum: palatul administrativ, Curtea de Apel cu fațadă cafenie și verdeată împrejur, Institutul de educațiune Notre Dame de Sion, cu clădiri vaste perfect întreținute; palatul episcopal în cărămidă aparentă; grădina publică, poate mai puțin frumoasă și îngrijită ca cea de la Brăila. Întreg orașul ni s-a părut ceva, ceva mai bine întreținut ca vecina sa. Poate însă să fie numai o părere a unei prime și prea repezi impresiuni. Are însă apă tot așa bună și abundentă ca Brăila și are și mai multă lumină electrică”⁴. Privite cu un ochi binevoitor,

cele două principale porturi dunărene ale noastre n-arătau rău la începutul veacului.

O dată cu ridicarea porturilor se dezvoltă și șantierele de construcții și reparații. În 1893 Regia monopolurilor statului cumpără de la o societate austriacă Șantierul naval de la Turnu Severin și de la reparații de nave trece la construcția lor. „Principele Carol”, „Giurgiu”, „Călărași”, „Domnul Tudor”, „Vasile Lupu”, mai multe remorchere, numeroase șlepuri, pontoane de acostare, macarale plutitoare ș.a. sunt construite. Ba chiar, la un concurs cu șantiere străine, șantierul naval din Turnu Severin câștigă și primește comanda construcției yachtului sârbesc „Regina Draga”. Tot în 1893 se înființează de D. G. Fenic și alți doi asociați un șantier naval la Galați. Aici au fost reparate și transformate multe nave. La Galați a luat ființă și „Arsenalul flotei” pentru reparația navelor militare și construcția de bărci și șalupe.

La sfârșitul veacului al XIX-lea și începutul celui următor cele patru mari sectoare ale oricărei vieți economice moderne aveau următoarea ordine: circulație, industrie, comerț, agricultură. Era ordinea gradului de tehnicitate. Cu alte cuvinte, în agricultură omul rămânea prevalent și tehnica era atunci slabă, în comerț tradiția juca un rol mai mare decât tehnica, în industrie cele două elemente se îmbinau, în circulație însă era maximum de tehnică și minimum de tradiție. Nu întâmplător deci spre circulație se îndreptau marile investiții, totul și din credința că tehnica era temelia progresului și panaceul relelor universale. România, intrată în modernitate, urma regulile acesteia.

În cazul ei mai era și o explicație socială. Din cele patru sectoare ale vieții economice, care interesa mai mult clasa dominantă? Era epoca în care dictau încă marea proprietate și elementele burgheze aflate în strânsă legătură cu ea. Posibilitățile de extensivitate ale agriculturii nu se epuizaseră. Tehnica nu interesa, așadar, decât în măsura în care ușura vânzarea grâului, beneficiul imediat. Și transporturile erau determinante pentru câștigurile marelui agricultor.

În parlament, marii proprietari erau aceia care îndemnau mereu la investiții în transporturi. E ilustrativă interpelarea lui Gr. G. Cantacuzino, fiul Nababului, de la 22 noiembrie 1905! În 1890, spunea el, producția de cereale a fost de 3.700.000 tone. În 1903 s-a ridicat la 5.5000.000 tone. Or, căile ferate nu și-au sporit

materialul rulant în același ritm. Lipsa de vagoane și de locomotive era frapantă. În lunile de vară era nevoie de 7.000 de vagoane pentru transportul grânelor. Statul n-avea însă mai mult de 5.800, din care doar 5.300 în stare de circulație. N-avea decât 512 locomotive, din care circa 100 erau în veșnică reparație sau în așteptarea reparației, atelierele de întreținere fiind puține și de o slabă capacitate. Dar erau toate aceste utilaje puse la dispoziția agriculturii? Nu erau. Și Grigore Cantacuzino nu ezită să acuze administrația căilor ferate pentru că acorda un număr prea mare de vagoane transporturilor militare. „Încercări, manevre, trageri la țintă trebuiesc făcute în așa mod și transporturile de trupe trebuiesc făcute în așa fel, ca să nu oprească cursul întregii noastre dezvoltări”.

În gări mărfurile nu erau depozitate cum trebuie. Cerealele rămâneau uneori cu lunile fără adăpost, fără traverse dedesubt, fără mușamale peste ele. „Case mari de comercianți au fost ruinate, cunosc personal mai mulți negustori care s-au sinucis când au văzut pierdut capitalul lor.” Senatorul Ștefan Filipescu, mare proprietar care pierduse însemnate cantități de vinuri superioare din cauza proastei depozitări, îi scria lui Gr. Cantacuzino: „Deși liberal de baștină, permiteți-mi să vă aduc elogii, dacă prin interpelarea anunțată veți reuși a se aduce ordine la această instituție (C.F.R.-ul – n.n.) care și-a luat dreptul de stat în stat, nerespectând legile și avutul celor ce le furnizează lefuri și indemnizări grase”.

La lipsa de vagoane, de locomotive, de spații de depozitare, Grigore Cantacuzino adaugă și lipsa de capacitate a porturilor. La Brăila nu se puteau descărca zilnic decât 600 de vagoane, la Galați 200, la Constanța 250, la Călărași 60, la Corabia 200, la Giurgiu 40 ș.a. Aceasta teoretic. În practică, la Constanța, de pildă, nu se puteau descărca mai mult de 120 vagoane. Și aceasta cu mare greutate. Cheiurile nu erau în 1904 încă suficient de largi pentru a îngădui mișcarea trenurilor, a căruțelor ș.a. Negustorii amestecau grânele. „Dl. Cincu, un mare agricultor, recunoscut pentru grânele sale frumoase, dacă ar vedea grânele sale la Constanța sau Anvers, nu le-ar mai recunoaște. De ce, d-lor? Negustorul nu exportă niciodată grâul românesc de la marii proprietari, care cultivă bine, așa cum i-a fost vândut. El cumpără grâu bun de la dl. Cincu, de exemplu, dar mai cumpără de la

cinci-șase arendași mai mici sau de la țărani grâu prost și aceste grâne le amestecă, face o sortă oarecare, mai adaugă chiar corpuri străine.”

Și Grigore Cantacuzino cerea 7.700 de vagoane, cerea mărirea parcului de locomotive cu cel puțin 100, mărirea puterii de cumpărare a materialului rulant, 48 km cel puțin de linii de garaj prin gările principale și în porturi, dublarea unor căi ferate (pe atunci nu era dublă decât linia București-Ploiești), mărirea capacității porturilor ș.a. Își dă seama că nici 100 de milioane n-ar ajunge și mult timp ar trece până s-ar împlini atâtea cereri și se mulțumește cu măsuri urgente de depozitare a grânelor în gări, cu linii de garaj mai multe, cu dezaglomerarea portului Constanța (cel mai căutat de agricultori pentru că navlu era cu mult mai scăzut decât cel de la Brăila sau Galați). „Căci, d-le ministru (era Ion Grădișteanu la Lucrări Publice), trebuie să vă dați seama că țara a pierdut răbdarea, agricultorii sunt sătui de a se plânge veșnic fără să fie ascultați; nu mai admitem paleative momentane”⁵.

Dar nu numai marii proprietari erau interesați în sporirea mijloacelor de circulație. Înmulțirea lor și crearea unor institute de credit erau și visurile burgheziei ce se ridica. „Cel dintâi semn de civilizație într-o țară sunt șoselele, drumurile de fier și plutirea” – spunea I. C. Brătianu. Își ilustra această idee cu pilde de la romani, de la englezi și francezi. „Într-un moment de renaștere ca acela în care ne aflăm, ar trebui, ar fi politic chiar, ca cei dintâi pași ce vom face în această viață nouă să fie de natură a dovedi lumii că suntem și cu fapta strănepoții poporului uriaș, cum suntem cu limba și cu numele, că cunoaștem ca dânsul care sunt cele dintâi condițiuni de civilizațiune și că avem energia de a le executa. Să pășim dar ca dânsii, să ne punem la luptă, unii cu brațele, alții cu știința și cu pungile...și să ridicăm șosele, să tragem drumuri de fier, să canalizăm râurile, să zidim porturi și să organizăm companii de navigație”⁶.

Parafrazându-l pe B. Gibbins, din a lui *Istorie a industriei din Anglia*, care constata că sub strălucirea victoriilor lui Eduard al III-lea și Henry al V-lea stătea prozaicul sac de lână, Șt. Zeletin credea ca nu e mai puțin adevărat că la temelia edificiului României moderne stătea prozaicul sac de grâu. Și era deci firesc ca o preocupare de seamă a clasei conducătoare române să fi fost sporirea mijloacelor comerțului de cereale. Într-o atare politică

între moșierime și burghezie consensul a fost complet. În altele n-a fost atât de total. De aceea poate și succesele în construirea mijloacelor de transport au fost atât de mari, devansând celelalte domenii ale vieții moderne.

Serviciul poștal era în România organizat după serviciile similare din Apus. După 1874, când țara intra în Uniunea Poștală Universală, se introduc toate inovațiile domeniului: cărți poștale, mandate poștale, colete, imprimate, abonamente la ziare ș.a. Între 1875-1905 numărul corespondențelor poștale crescuse aproape de 11 ori, ceea ce echivala cu 17 corespondențe poștale anual (locul 13 în Europa, înaintea Rusiei, Bulgariei, Greciei, Serbiei, Spaniei ș.a.). În toată țara erau 3.378 birouri poștale (un oficiu la 38 km² și la 1.900 locuitori). Serviciul era bine organizat.

Telegraful (primele linii în 1854) avea și el o bună organizare și o extindere potrivită (liniile telegrafice aveau o desfășurare de fire în 1905 de 18.512 km, de 20 de ori mai mare decât în 1855, iar pentru trebuințele căilor ferate se mai adăugau 8.563 km desfășurare). La Constanța se înființează și o stație de telegrafie fără fir, sistem Moscani, cu o distanță de 500 km și tot de aici pleacă, în 1905, un cablu submarin spre Constantinopol. În 1904 s-au transmis 2.635.026 telegrame (România ocupa locul al 8-lea în Europa în această privință, iar în raport cu numărul populației locul al 4-lea, după Elveția, Germania și Suedia).

Telefonul se introdusese în 1884 când s-a construit prima linie între Direcția generală a poștelor și telegrafelor (după aceea și a telefoanelor) și Ministerul de Interne. Mai întâi s-au înființat linii locale, în orașe, apoi între orașele vecine. După 1894 rețeaua începe să se extindă la sate. În 1906 aproape toate comunele rurale erau legate telefonic de capitala districtului. În acest an se inaugurează și o linie telefonică directă între București și Budapesta, prin Predeal și Brașov. Erau atunci în țară 158 stațiuni centrale, 2.738 cabine publice și 3.688 posturi de abonați. Convorbirile nu erau prea ieftine, dar nici foarte scumpe (o convorbire de 5 minute în aceeași localitate costa 25 de bani, între două comune din același district 50 de bani, 1 leu între comune limitrofe și 1,50 lei între două posturi din județe nelimitrofe).

La 3 februarie 1903 „Epoca” lui Nicolae Filipescu scria: „Când oare o să ne trezim și noi din apatia ce arătăm față de starea economică a țării? Dar se vede că la noi numai politica pasionează”.

Era o impresie fugară sau mai curând o dorință a cărei împlinire părea că nu se vede? Ziarul „Universul” deja o vedea însă. Pentru un reporter al său din 1903 chestiunile economice erau cele care stăpâneau conștiința națională. Cele politice nu mai aveau atâta căutare. „Nimeni nu se mai înflăcărează astăzi pentru o modificare a Constituției și puțin cercetată ar fi o întrunire pe care ar convoca-o cineva pe această temă. În schimb, orice chestiune de ordine economică atrage numaidecât atențiunea generală. Și atențiunea publică nu se obosește curând când e vorba de asemenea chestiuni.” Și „Universul” conchidea cu mândrie: „Între popoarele din partea sud-răsăriteană a Europei și pentru timpul și mijloacele ce le-am avut la dispozițiune, am ajuns la o stare care îngăduie pentru multă vreme funcționarea regulată a statului și progresul sănătos, fără zguduire”.

Regimul Constituției de la 1866, cu modificările ei din 1884, întreaga dezvoltare politică de la Unirea din 1859 schimbaseră pe dinăuntru aspectul țării.

Rapiditatea schimbărilor era mare. Era resimțită de toată lumea. Uneori frapant. Iată-l pe Radu Rosetti, scriitorul și documentatul autor al cărții de epocă *Pentru ce s-au răsculat țărani*. El simte biografic schimbarea vremii. Se născuse la 14 septembrie 1853 dintr-o familie veche și însemnată a Rosetteștilor, al cărei genealog și cronicar a și devenit. Și scriind de familia lui, a avut „noțiunea exactă a condiției castei”, cum spunea G. Călinescu. Adică nu și-a creat strămoși de legendă. A scris obiectiv și fără fumuri. Bunicul lui era hatmanul Răduceanu Roset, mai apoi mare logofăt, „bărbat strașnic”, om iute la minte. Purta ișlic pe cap și meși în picioare. Fiul său, Răducanu Rosetti, face studii la München și se occidentalizează (până și numele suferă o metamorfoză galică). În casa Rosetteștilor pătrund idei și moravuri noi. Radu Rosetti, fiul lui Răducanu, duce mai departe această transformare. Scriitorul observă cu uimire în *Amințirile* sale: „Nu cred să fie altă țară în care toată viața publică și privată să se fi schimbat mai răpede și mai desăvârșit decât la noi și mai ales în care orice urmă a unui trecut, relativ foarte apropiat, să se fi stins atât de complect și de răpede ca la noi”. Până și obiectele de uz zilnic din prima jumătate a veacului trecut, adică mobilele, ustensilele casnice și de lux, moda vestimentară, toate au dispărut. Radu Rosetti, în tinerețe, nu mai vede în casă ceea ce întâlnește în copilărie.

Ligheanele, ibricele de alamă galbenă, afumătoarele de argint, ciubucele cu tot tacâmul lor, narghilele ș.a. au fost înlocuite. Nici anterie nu mai vede. Cu atât mai puțin caftane boierești, ișlicuri, giubele, conțeșe, benișari, șalvari și meși.

Este aceasta transformarea unei clase sau a societății întregi? În orice caz, cea a clasei posedante de pământuri e foarte vizibilă. Metamorfoza coincide cu decăderea materială. Aristocrația nu mai păstrează pentru ea însăși, de regulă, decât cultura și unele profesii privilegiate, ca diplomația sau cariera militară, lăsând să se scurgă din mâinile sale averea materială care încape în mâinile burgheziei. Aceasta din urmă, îmbogățindu-se, aspiră și la înălțare culturală în societate. Ca Iancu Urmatecu din romanul *Sfârșit de veac în București*, al lui Ion Marin Sadoveanu, care se apropie de lumea Barbilor, ca om de casă al acestora, descoperind treptat valoarea culturii, pentru el deocamdată pragmatică. Între cele două clase e un contrast. Pare o antinomie între viață și forme, între agitația frenetică și interesată a lumii lui Urmatecu și Tănase Scatiu și rafinamentul visător al lumii baronului Barbu sau Comăneștenilor. Obiectele din jur o exprimă. În camerele baronului Barbu găsești tot felul de lucruri nefolositoare, dar încărcate de amintiri: anterie, ișlice, cuțite de fildeș, ceasornice, miresme grele și stătute. Totul pare o desăvârșită uitare. În casa lui Urmatecu obiectele sunt banale, sunt de duzină, dar sunt toate de folos, au un rost practic. Între cei doi poli este generația care vine și care se va găsi într-o ambianță socială ce nu se mai schimbă atât de repede. Dimpotrivă, va tinde să se stabilizeze.

Toate înnoirile le plătea din greu cetățeanul României de atunci.

CONTRIBUABILI, PROTECȚIONISM ȘI SCHIMBURI NEECHIVALENTE

Cât de împovărat de impozite era contribuabilul român? După calculele lui I. I. C. Brătianu din 1906, venitul mediu (mijlociu se zicea atunci) al țărânului nostru era mai mic de 1.000 lei pe an. În Germania, contribuabilul care avea un venit mai puțin de 1.125 lei (900 de mărci) era scutit de impozitul pe venit, iar în Anglia era scutit dacă avea mai puțin de 3.051 lei (125 livre). Altfel spus, pentru țărânul român sarcina impozitelor începea de acolo (de la mult mai puțin chiar) de unde în alte țări ea înceta. Desigur, alt standard de viață, existent și înainte de 1900 și după. Incontestabil, contribuabilul român era mult mai încărcat decât cel din țările dezvoltate. Dar o cunoaștere exactă, întemeiată pe cifre, a raportului dintre impozite și veniturile particularilor nu se putea face. Se putea ști care era situația în Belgia, Olanda, Anglia sau Germania, dar era foarte greu de stabilit în Vechiul Regat. Nu exista un impozit general pe venit din care să se scoată venitul global al țării. În 1887, Take Ionescu calcula acest venit la 1 miliard, luând de bază raportul găsit în Franța între venitul proprietății funciare și venitul total, raport pe care în România îl ridica destul de fantezist la 1/5. N. Filipescu, în raportul său asupra bugetului statului pe 1900-1901, neavând alte elemente, calcula venitul general al țării, în comparație cu Anglia, Franța și Belgia, luând drept criteriu comerțul exterior și operațiunile Băncii Naționale și dovedea că, plătind statului aproape tot atât cât plăteau belgienii și fiind mult mai săraci ca ei, românii erau mai împovărați decât ei. În 1902, Em. Costinescu, financiarul cel mai capabil în acel moment, prezenta camerelor o altă evaluare a activului mobilier al României. El lăsa la o parte împrumuturile externe și grupând emisiunile interne ale creditelor funciare rurale și urbane, emisiunile rentei interne 4% și ale rentei de Iași ajungea la o sumă de 55.083.912 lei. La ea adăuga emisiunile diferitelor societăți din țară, împrumuturile ipotecare particulare, în afara celor ale creditelor, numerarul întrebuințat în întreprinderi și

disponibil în bănci și la particulari. Cifra la care ajungea era de 1.060.000.000 lei. Aceasta ar fi reprezentat averea mobilă a țării. La ea mai adăuga cifra de 6.088.868.900 lei, reprezentând, după el, averea imobiliară, calculată luând ca punct de plecare venitul proprietății funciare, capitalizat pe baza 5%. Totalul la care ajungea era de 7.148.868.900 lei. Adică aceasta era averea regatului român în 1902. Cifrele n-aveau însă o siguranță. Nici o cercetare precisă și nici o statistică exactă nu le stătea la bază. Virgil Arion, prezentând proiectul de buget pe 1906-1907, ridica valoarea avuției țării la circa 9 miliarde (adăuga venitul căilor ferate, al poștelor și telegrafului, al minelor, pădurilor statului, stabilimentelor balneare ș.a.). Prin comparație, Belgia (7 milioane locuitori în 1904) avea încă în 1893, după calculul lui Graux, 34 miliarde. Dar Suedia în 1898 avea 12 miliarde (5.260.811 locuitori în 1904), deci doar cu 33-50% aproximativ mai mult ca România. Ungaria avea în 1905 în jur de 30 miliarde, dar era întreit mai mare decât Vechea Românie din punct de vedere al suprafeței și populației (325.325 km² și 19.254.559 locuitori în 1900).

Dar pentru a putea calcula greutatea sarcinilor publice în România nu ajungea compararea bogăției generale a țării cu bogăția altora. O comparație a raportului care exista între masa totală a cheltuielilor statului și capitalul național se impunea. După calculele lui Virgil Arion, în România acest raport ajungea la 2,5% (în Anglia 0,8%, în Franța 1,6%, în Suedia 1,9%, dar în Ungaria 4,4%). I.I.C. Brătianu demonstra însă că acest calcul suferea de neluarea în considerare a cifrei comerțului exterior în cadrul avuției naționale, a proporțiilor în care județele și comunele își alimentau cheltuielile din venituri, altele decât impozitele („Nicăieri nu sunt impozitele comunale relativ mai mari, față cu alte venituri, decât la noi, care reprezintă 80,52%, ia în bogata Anglie numai 60,39% din cheltuielile bugetare”). Concluzia lui Brătianu nu era deloc aceeași cu a lui Virgil Arion. A acestuia din urmă era optimistă: „vedem dar că dacă suntem relativ mai împovărați decât sunt contribuabilii din Franța, Anglia, Suedia, suntem mult mai ușor impuși decât locuitorii Ungariei”. Așadar, dacă asupra contribuabilului român (în principal, asupra țărânului) se puneau noi impozite, era departe de a se ajunge la limita suportabilității sale. Concluzia lui Brătianu sună altfel: „contribuabilul nostru este foarte încărcat și impozitele noi, care se aduc,

sunt prea grele și rău venite”. Dintre cei doi oameni politici, liderul liberal se apropia de adevăr, dar nici el nu-și dădea seama de dramatismul adevărului, mult mai tulburător decât și-l închipuia¹.

Sarcina impozitelor trebuie privită și prin prisma creșterii datoriei publice. La 1 aprilie 1907 această datorie era de 1.435.394.804 lei și 40 de bani. Cele mai multe din titlurile de rentă le dețineau băncile din Berlin (769.422.000 lei), apoi cele din Paris (462.182.000 lei), urmau cele din Bruxelles (8.074.500) și Anvers (7.869.000). Acesta era și principalul neajuns al datoriei publice românești, adică faptul că se afla plasată în cea mai mare parte în străinătate. Doar a 8-a parte din titlurile de rentă se găsea în țară. Datoriile externe puteau produce – și în fapt produceau – serioase greutăți economice. Anuitățile se plăteau în afară și plata lor agrava totdeauna orice dificultate launtrică. Producea zdruncinarea balanței economice, cum se întâmpla în anii de criză agrară. În tot răul era și un bine. Aproape întreaga datorie publică era constituită din rentă amortizabilă, unele împrumuturi urmând a se stinge în perioade relativ scurte, între 16-32 ani.

E interesantă o comparație cu câteva țări balcanice: Grecia, Serbia, Bulgaria. Datoria publică a Greciei era în 1907 de 897.568.960 lei, cu o medie de 353 lei pe cap de locuitor (populația Greciei era de 2.700.000 locuitori). Deci era aproape dublă ca a României (la o populație de 6.700.000 locuitori avea 1.435.394.804 lei datorie). În plus, Grecia era o țară mult mai săracă decât România. Exportul ei în 1905 se ridica la 83.900.000 lei, pe când a României fusese de 457.101.394 lei (desigur, cifra exportului este numai un element al bogăției unei țări). Dar Grecia era într-o situație mai deosebită la începutul veacului. În 1897, în urma războiului fără succes împotriva Turciei, ea fusese nevoită să-i plătească o indemnitate de 94 milioane și pentru aceasta își supusese finanțele unui control internațional.

O altă comparație se putea face cu Serbia. La o populație de 2.600.000 locuitori avea o datorie de 467.687.300 lei. Ca și Grecia, Serbia era mai puțin bogată decât România (în 1903 exportul ei fusese de 59.967.000 lei. Industrie aproape că nu avea). Împrumuturile ei erau mai toate garantate de anumite venituri ale statului: accize, monopolul tutunului. Datoria publică a Bulgariei era în 1906 de 461.200.000 lei. La o populație de 4.023.239 locuitori, datoria ei reprezenta jumătate din datoria României. Dar și

Bulgaria era mai puțin bogată decât România. Întinderea suprafeței cultivate era de 2.684.601 ha. În România se ajungea la 5.912.942 ha. Capitalul investit în Bulgaria era de circa 30 de milioane, în România trecea peste 250 milioane. Căile ferate bulgare aveau o întindere de 1.565 km (1.209 în proprietatea statului), cele românești 3.176 km și alte sute de km în construcție. Exportul ei fusese în 1905 de 147.960.688 lei, de trei ori mai mic decât cel românesc².

Datoria publică a României avusese cauza nu în războaie sau calamități naturale, ci în lucrări publice: căi ferate, poduri, gări, ateliere, docuri, material rulant, portul de la Constanța, șosele și drumuri, navigație fluvială și maritimă, construcții administrative. Cifra cheltuielilor în 1906 trecea de un miliard (965.329.639 lei în 1899). Cheltuieli se făcuseră în instalațiile industriale de tot felul, în dotarea poștei și telegrafului, a stabilimentelor balneare ale statului, a fermelor sale model. Aproape întreaga datorie publică era reprezentată printr-un activ de o egală valoare constituit din domeniul industrial al statului, din tot felul de construcții și instalații. Era un activ producător de venit, mai devreme sau mai târziu sau chiar în acel moment, alimenta resursele statului și contribuia la ridicarea țării. Orice cale ferată nouă deschidea noi debușuri și ridica valoarea proprietăților; serviciul maritim și fluvial înlesnea desfacerea produselor românești ș.a. Sarcinile suportate pentru plata anuităților datoriilor contractate păreau a fi compensate de beneficiile indirecte.

Nu-i mai puțin adevărat că exista și reversul medaliei. Pe atunci nu toți erau convinși de aceasta și luau aparența drept realitate peremptorie. Spiritele clare au sesizat însă contradicțiile de dincolo de aparență. Pentru Eminescu, drumurile de fier nu erau doar produsele civilizației menite să aducă cu ele „fericirea” poporului român. Mai erau și altceva. Ele înlesneau inundarea țării cu tot felul de mărfuri „care ucideau până și umbra de meserie și meșteșug în țară, reducându-se astfel totalitatea populației noastre, fie din orașe, fie din sate, la tristul rol de ilot producător de grâu pentru străinătate, o totalitate care ea însăși nu se hrănește cu grâu și cu mălaiu”. Ziarul liberal „Presa” scria în 1880: „Trebuie a stabili între statul român și puterile Europei raporturi de amicitie și de interese reciproce, ca în orice eventualitate să avem în favoarea noastră simpatia și sprijinul lor”. Eminescu îi

răspundea cu amară durere: „cu alte cuvinte trebuie să rămânem iloți ca să avem onoarea de a fi prenumărați între slugile plecate ale tuturor puterilor”³.

Taxele percepute pe circulația mărfurilor erau fără îndoială o sursă importantă de venituri și pentru țările agricole, dar nu recuperau pierderile din diferența de prețuri dintre materiile prime și produsele fabricate. Cheltuielile de transport ajungeau a fi suportate până la urmă exclusiv de țările agricole. Și, cum scria același M. Eminescu, excepțional gânditor, nu numai genial poet: „pentru o țară agricolă, cheltuielile de transport rămân darea cea mai oneroasă și au efectul de a secătui din ce-n ce productivitatea brazdei, a reduce pe om la rolul de salahor agricol, a înmulți castele improductive, a spori trebuințele în disproporție cu puterea de producere...”⁴.

De aici nevoia de a dezvolta și alte ramuri economice, nu numai transporturile. Și în primul rând industria proprie, care suprima transportul materiilor prime (era de presupus pentru început o industrie bazată pe materii prime interne) sau îl reducea la foarte puțin. „Pururea era văzut în diviziunea muncii – scria Eminescu – principalul mijloc în contra mizeriei actuale, dar am constatat că această diviziune nu se poate întâmpla pe cât timp meseriile vor fi paralizate prin concurența fabricatelor străine și în fine că *educația noastră industrială* este cea care cere sacrificii și că le merită mai mult decât acea educație sterpă care produce zecile de mii de aspiranți la funcțiuni”⁵.

Industria, deocamdată, era la început. Cele mai multe dintre fabricile existente erau înființate în ultimul deceniu al veacului al XIX-lea și în primul din secolul care tocmai începuse. Nu era ușor de pătruns în lumea industrială. Agricultură, încă în fază extensivă, reținea populația pe câmpuri, capitalurile indigene erau puține și scumpe, lipsea un combustibil ieftin (abia punerea în valoare a petrolului acoperă această lipsă), lipsea o mână de lucru calificată și, dincolo de toate, era prea mare concurența industrială străină. Intervenția statului în protejarea industriei își face însă treptat efectul. Ancheta industrială din 1901-1902 (ideea anchetei era foarte izbutită și realizarea ei o reușită statistică) dădea un număr de 62.188 stabilimente industriale cu un total de 107.010 lucrători. Din aceste stabilimente doar 236 aveau o vechime anterioară anului 1886. În 1904, 471 de stabilimente erau considerate

mari, cu 356.837.022 lei capital, cu 37.635 lucrători și 273.103.316 lei producție evaluată. Cele mai multe fabrici erau în industria alimentară (169). Urmau cele din industria lemnului (64), metalurgie (55), chimică (53), textilă (33)⁶. Capitalul străin domina în industriile de gaz, electricitate, apă (95,5%), în petrol (94%), industria zahărului (94%), metalurgie (74%), chimică (72,3%), industria lemnului (69,6%). În celelalte industrii capitalul românesc reușește să înlocuiască în bună măsură capitalul străin și să predomine: în textilă – 78%, transporturi 73%, ciment și ceramică 73%, alimentară 69%, celuloză și hârtie 54% ș.a.⁷.

Între cele două partide guvernante, amândouă protecționiste, erau atunci discuții în ce priveau condițiile de admisibilitate a capitalului străin*, liberalii fiind mult mai circumspecți și opunându-se pe cât cu putință atât concesiunilor de tip monopolist ale bogățiilor țării, cât și pătrunderii individuale a capitaliștilor străini. „Partidul liberal – declara I.I.C. Brătianu – nu a fost nici în declarațiunile sale, nici în întreaga sa politică, contra introducerii capitalurilor străine. Dezmințirea acestei legende o dă istoria noastră economică întreagă [...]. Dar noi am zis totdeauna că statul are dreptul și datoria de a se preocupa pentru ce scop vin aceste capitaluri străine [...]. Dacă vin pentru a pune în valoare munca și bogăția națională, asociindu-se cu dânsa și lăsând în schimb o valoare echivalentă, o valoare comparabilă cu aceea pe care o ia afluența lor, e desigur în interesul statului și orice om de stat trebuie să se grăbească ca să încurajeze venirea lor. Dacă însă întreprinderile au de scop să speculeze și să sece oricare bogății, fără a lăsa valoare corespunzătoare în loc, desigur nu e o politică sănătoasă a statului ca să le încurajeze”⁸. Foarte convingătoare sunt unele luări de poziții liberale la începutul veacului nostru în favoarea industrializării țării: E. Costinescu la Senat și Cameră⁹, M.G. Orléanu sau V.G. Missir la Cameră¹⁰. „pentru ca să putem ține în Europa rangul la care năzuim – spunea Orléanu, trebuie să avem industrie, căci numai ea ne va putea da bogățiile cu care să facem față exigențelor unui stat modern: de la agricultură nu putem niciodată aștepta ceea ce o industrie ne poate da”. Folosința capitalurilor străine din partea liberalilor se îndrepta predilect spre industrie, de necesitatea creării căreia se arătau mult mai pătrunși decât conservatorii. Obiecțiilor unui B. Delavrancea sau N. Filipescu, potrivit cărora industria românească

numai „națională” nu era, doar o treime fiind românească și restul străină (și atunci pentru ce să facă țara atâtea sacrificii protejând-o?), E. Costinescu le răspunde că așa au început toate țările care și-au creat o industrie, că până la urmă toate întreprinderile oricum „se românizează”¹¹. Liberalii se orientează vădit spre acea politică numită atunci „prin noi înșine, prin puterea și voința noastră”, iar mai apoi numai „prin noi înșine”. Ea însemna concentrarea efortului propriu pentru câștigarea rolului hotărâtor în ridicarea economică a țării și în procesul de distribuție a foloaselor rezultate de pe urma punerii în valoare a bogățiilor noastre naturale. Neputând ține piept capitalului străin – expansiunii acestuia ca și nevoii țării de el – liberalii fac o netă deosebire între capitalul „creator și de colaborare” și cel „colonial”, periculos pentru orice țară încă slab dezvoltată economic¹². O cooperare era necesară și binevenită doar cu cel dintâi. Între timp trebuiau încurajate din ce în ce mai mult capitalul și inițiativa românească pentru a se putea asigura elementului național „o parte legitimă”. „Când dorim prosperitatea acestui colț de țară – declara I.I.C. Brătianu la Senat în 1898 – nu ne este egal cui revine câștigul și avuția. Nu împărtășim acele credințe cosmopolite care, indiferent de rasă și de neam, își iau ca scop fericirea locuitorilor unei regiuni, *oricare ar fi ei*. Pentru ca belșugul să fie cum dorim noi, el trebuie să revină în primul rând neamului nostru românesc”¹³.

Orientându-se mai convingător spre industrie decât conservatorii sau alte partide de guvernământ de mai târziu, liberalilor nu le era deloc indiferent cine urma să profite de pe urma dezvoltării industriale. Ei au fost învinuiți de xenofobie; mai cu seamă după război, în numele principiului, fals interpretat, al diviziunii internaționale a muncii. Însă lupta împotriva capitalului străin și a mărfurilor străine era legitimă, nu numai din punct de vedere al intereselor egoiste burgheze, ci și din acela al țării. „Un naționalism economic” asigura rentabilitate pentru burghezie, dar și productivitate sporită pentru țară. Politica industrializării ducea până la un punct la o coincidență dintre interesele burgheziei și cele ale națiunii, în ansamblu. Ea n-a putut fi practică însă decât cu intermitențe, neconsecvent. Înainte de primul război au fost condiții mai bune pentru practicarea ei, alianța cu Puterile Centrale nefiindu-ne din acest punct de vedere dezavantajoasă. Dar posibilitățile burgheziei erau atunci prea reduse. Marile cumulări de capital nu se fac din agricultură. Ele sunt aduse de

industrie care produce nu numai mărfuri, ci și plusvaloarea ce dă naștere la capitaluri noi. Situația dinainte de primul război a fost agravată și prin lipsa de interes a marilor proprietari în folosirea productivă a capitalurilor obținute prin regimul învoielilor în muncă. Tendința liberalilor de a impulsiona o dezvoltare mai conformă cu interesele burgheziei era evidentă. Dar, din necesitatea de a răspunde voinței timpului ce-l străbătea țara, volens-nolens nici conservatorii nu pot face altfel, cu tot interesul lor mai observat de a asigura agriculturii o mai atentă preocupare. „Astăzi nimeni nu se îndoiește că în pământul României zac avuții a căror dezvoltare a putea schimba cu totul viața noastră economică – spunea G.Gr. Cantacuzino în 1905. Nu ne este permis să lăsăm aceste avuții neproducătoare. Datori suntem să primim cu bună-voință capitalurile care s-ar consacra la acest scop ori de unde ar veni ele și să facem industriei și comerciului toate înlesnirile”. Mai încolo el adaugă: „orice s-ar face în această direcțiune, avuția noastră de căpetenie rămâne tot agricultura. Vom căuta să dăm agriculturii tot ce putem da”¹⁴. P.P. Carp remarca, nu fără ironie, la 15 martie 1904, că, de fapt, adevărata „eră de activitate industrială” conservatorii au inaugurat-o prin tarifele vamale din 1891-1893, în acea vreme partidul liberal fiind „adolescentul ce ieșea din școală” și căruia tot Partidul Conservator „i-a dat mijloacele de a-și crea o poziție”¹⁵. Dincolo de ironie, Carp voia să contracareze criticile liberale, ilustrând dictonul german „cuvântul unei părți este cuvântul nimănui; să se asculte amândouă”. Cea mai bună ilustrare a politicii practice a conservatorilor o dă legea încurajării industriale din 1912.

Mai mult de 75% din mărfurile exportate erau cereale, 9% fructe, legume și alte produse vegetale, 6% produse de lemne și industrii derivate, cca 3% de petrol, apoi produsele animale, textile etc. Toate mărfuri „grele”, de o valoare mică față de greutatea și volumul lor. Costul transportului aproape covârșea valoarea lor inițială. Peste 88% din cumpărători erau germanii, italienii, belgienii, olandezii, englezii, francezii etc. Fără calea apei, viața economică a României ar fi fost extrem de grea. Dacă ar fi fost transportate cu trenurile în Belgia, Olanda, Germania, Italia ș.a., grânele românești ar fi revenit la un preț atât de ridicat pe piețele acestor țări, încât practic nu s-ar fi putut desface. Și mărfurile importate, 40% din valoarea lor și 55% din greutate, tot pe apă veneau. În 1900 s-au exportat pe apă mărfuri în valoare de 233

milioane lei, iar pe uscat în valoare de 47 milioane lei și s-au importat pe apă în valoare de 86,8 milioane lei, iar pe uscat de 130,1 milioane lei. Dar anul 1900 a fost un an slab. În 1905, din 2.591.600 t de cereale exportate, doar 3,8% au luat drumul uscatului (95.000 t), restul ducându-se prin gurile Dunării și prin Constanța.

Artera principală pe care erau îndrumate mărfurile românești era Dunărea. Marele fluviu avea o importanță la fel de mare și pentru bulgari, sârbi, unguri sau austrieci. Produsele industriale ale acestora din urmă veneau în cea mai mare parte pe Dunăre. De la Ulm la Sulina erau 2.641 km navigabili (fără a socoti brațele sale navigabile). Principalele vămi de uscat, de la Burdujeni, Predeal și Vârciorova, care deschideau spre Rusia și Occident, n-atingeau nici măcar cifra unui foarte mic port de la Dunăre, cum era Călărași.

În 1906 comerțul exterior al României se ridica la un total de 913.474.303 franci din care 422.114.125 fr. import și 491.360.178 fr. export (69.246.053 fr. sold favorabil). În 1905 excedentul fusese de 119.563.409 fr. Singurul an în care importul a prevalat asupra exportului a fost în 1904 (cu 49.499.409 fr.). Cauza a fost seceta din acel an care a influențat recolta de cereale¹⁶.

Între 1880-1914 România a exportat 80 de milioane tone de cereale, fiind printre primele țări exportatoare de grâne (la porumb chiar pe primul loc, depășind S.U.A.)¹⁷.

De ce această strădanie, mereu prezentă, de a avea o balanță comercială activă? Pentru ca de ea depindea prosperitatea țării. La alte țări, mai mari sau mai bogate, această balanță comercială nu era totdeauna excedentară. Dar, mai dezvoltate economic, ele nu-și trăgeau veniturile numai din schimbul de mărfuri înregistrat la vămile lor. Aveau la îndemână numeroasele transporturi ale vaselor lor de comerț, capitalurile plasate în străinătate ș.a. Dar nici ele nu erau nepăsătoare față de balanța lor comercială. Altfel, pentru ce în epocă disputele din Anglia, Franța, Germania sau Italia pe chestiunea protecționismului?

Pentru România, balanța activă a comerțului ei era o chestiune vitală. Anuitățile datoriei sale publice, cheltuielile pentru ridicarea țării, toate erau plătite de comerțul exterior. Alte venituri decât cele care rezultau din schimbul înregistrat la vămi țara n-avea. Exploatarea bogățiilor solului și subsolului, în mare parte

cu capital străin, dădea valori care nu reprezentau în realitate decât transformarea capitalului imobiliar în posesie.

Mihail Manolescu scria că în România Veche, 80% din totalul exportului era datorat țăranilor. Acest export plătea și importul, dar numai 20% folosea satelor. Cu alte cuvinte orașele, care participau numai cu 20% la export, profitau de 80% din importul țării.

Între 1901-1906 importul a crescut de la 484.368 t la 734.352 t; iar exportul de la 2.984.859 t la 4.213.331 t. Valoarea medie a 100 kg exportate a fost însă de 11,80 lei în 1901 și 11,60 în 1906, în vreme ce valoarea la 100 kg importate era de 60,30 lei în 1901 și 57,40 lei în 1906. Era deci limpede, valoarea produselor importate raportate la cantitate era mult mai mare decât la cele exportate. Țara cumpăra predilect produse industriale, mărfuri manufacturate și plătea mai ales mâna de lucru străină¹⁸.

Furnizorii României erau în ordine: Germania, Austro-Ungaria, Anglia, Franța, Italia ș.a. 62,01% din importul din 1906 se făcea din Germania și Austro-Ungaria (261,6 milioane în valoare). Anglia, Franța pierdeau mereu în beneficiul Germaniei, Olandei sau Italiei. Două categorii de mărfuri, materialele textile și derivatele lor și metalele și fabricatele metalice, dețineau, în 1906, 64,38% din mărfurile cumpărate de România¹⁹.

În 1906 s-a obținut o creștere importantă a exportului de grâne (793.454 vagoane, față de 545.733 anul precedent). Fapt explicat de producția agricolă foarte abundentă din 1906. Un export dominat de cereale nu era de perspectivă. De aceea nu lipsesc încercările de a mări exportul mai cu seamă în Turcia, unde puteau pătrunde și produsele industriale create în țară: cimentul, berea, zahărul, produsele ceramice și de sticlă, țesăturile ș.a. Nu lipsesc nici tentativele de a deschide noi debușuri în Egipt (3 milioane lei în 1906 față de numai un milion în anul precedent). România trebuia să profite de apropierea ei de Orient²⁰.

Tarifal vamal din 1906 a sporit taxele. Transformarea acesteia economică făcea viața mai scumpă pentru câțiva ani. Dar dezvoltarea industriei lărga debuseul muncii meseriașilor de tot felul și câștigurile lor, iar producția mărită ridica oferta de vânzare și scădea prețurile. Însă trebuia o industrie creată cu capital românesc, care să fie efectiv un debușeu pentru forțele productive ale țării. Altfel, câștigurile se duceau aiurea.

III

ADEVĂRURI PESTE CARE NU SE PUTEA TRECE

Modernizare era peste tot. Dar de multe ori nu era decât la suprafață. Aspectul orașelor putea să fie încântător într-o zi însorită, vizitate doar în centrul lor și de un călător grăbit. Dar...În 1905, vara, cișmelele nu au curs în București decât două ore pe zi. Nori de praf înecăcios acopereau orașul. Canalizarea nu era deloc sistematică. Pavajele erau puține. Abatoarele, într-o stare primitivă. Crematoriile nu existau și animalele, dacă nu erau îngropate la timp, deveneau focare de infecții. Filaretul nu era încă asanat (abia Expoziția din anul următor va săvârși isprava). În Colentina lipsea canalizarea, lipseau pavajele. Casele erau mai jos decât șoseaua și primăvara se umpleau de apă și epidemia de febră tifoidă era gata. Serviciul sanitar se găsea în fașă. Asistența publică era un deziderat. Scarlatina, difteria, gripa făceau ravagii. Anual mureau în Capitală 800-1.000 de persoane numai de tuberculoză. Incendiile continuau să fie la ordinea zilei. În ultimii ani ai secolului al XIX-lea și la începutul secolului nostru ard la București clădirea Academiei, vechea Casă de depuneri, vechiul spital militar, Ministerul de Finanțe, frumoasa casă de pe colțul străzii Franklin cu Calea Victoriei, Palatul funcționarilor și încă multe altele. În mahalale, focul făcea și el ravagii. Serviciul de pompieri era și prost organizat și neînzestat cu utilaje. Ofițerii de pompieri erau recrutați din alte corpuri de armată și n-aveau încă specializarea cuvenită. Apa cel mai adesea fie că lipsea, fie că n-avea presiune destulă. Până în 1904 nu exista decât o singură pompă cu abur, la primărie. „Din sutele de milioane ale bugetelor și împrumuturilor, bani se găsesc pentru subvenții, recompense naționale patrioților, inaugurări oficiale, creări de sinecure, dar pentru asemenea lucruri utile lipsesc” – scria cu întârâtare Iancu Cerchez în jurnalul său, după ce văzuse incendiul Palatului funcționarilor în noaptea de 18 spre 19 aprilie 1904 și se speriașe pentru că era aproape de locuința lui¹.

Mai toate orașele Regatului trăiau în aceeași suferință. De aceea se și pornește la începutul veacului o vie campanie, condusă de oameni întreprinzători, pentru a da orașelor comoditățile vieții urbane. Mai ales rețele de canalizare. Statul acordă orașelor împrumuturi. Deloc în anii de criză financiară 1899-1901. Puține în anii economiilor: 1901-1904, dar multe după aceea.

Între 1896-1902 în București se construiseră 7.705 case cu autorizație și 6.531 fără autorizație. Numărul construcțiilor era mare, dar majoritatea lor erau în marginea orașului, ridicate fără nici o orânduială și reguli de aliniere a străzilor (erau cele fără autorizație). Noile construcții tindeau să pună în inferioritate casele insalubre. Deocamdată însă, numărul celor din urmă era disperant de mare: 9.625 în Capitală în 1902, 1.300 la Craiova, 1.518 la Galați, 2.470 la Iași, 308 la Râmnicu Sărat, 24 la Ploiești². Nu numai numărul mare de locuințe insalubre dădea aspectul de neîngrijire. Se adăugau lipsa sau starea de neîngrijire a latrinelor, mizeria din măcelării, din brutării („Nici o brutărie în București nu este clădită și nu se întreține în condițiunile regulamentelor comunale – spunea ministrul Vasile Lascăr în parlament, în 1902. Multe dintr-însele nu au decât o singură cameră sau două cel mult, și lucrătorii dorm pe mesele pe care se frământă pâinea...”). Același V. Lascăr declara patetic: „Nu există țară civilizată care să aibă pe hârtie o organizațiune a igienei și salubrității publice mai bună ca a noastră; și nu există nici una în care boalele și epidemiile să secere populațiunea așa de cumplit, mai ales copiii”. V. Lascăr voia să creeze o imagine total deplorabilă pentru a face să treacă în decembrie 1902 legea propusă de el privind modificarea organizării poliției comunale, foarte criticată în Cameră. Dar adevărul nu era departe de această imagine voit căutată. Veniturile orașelor erau în genere mici. În 1902, Bucureștiul avea 12.550.000 de lei, Iașul 2.499.958 lei, Brăila 2.001.514 lei, Craiova 1.712.247 lei, Galați 1.834.915 lei, Ploiești 1.186.566 lei. Toate celelalte orașe, centre de județ, aveau sub un milion. Dar asupra acestor venituri apăsau mari datorii (numai Bucureștiul avea 101.996.433 lei împrumuturi și datorii contractate). Toate voiau să se înfrumusețeze și să se modernizeze și, inevitabil, se îndatorau. Adesea cheltuielile nu se făceau cu chibzuința necesară. În 1897, pe când V. Lascăr era ministru în guvernul lui P.S. Aurelian, la el au venit doi liberali din București ca să-l roage să încuviințeze un împrumut pentru

orașul Caracal. Voiau să înfrumusețeze orașul. De față era și dr. Felix, directorul serviciului sanitar. Ministrul îl întreabă dacă a fost prin Caracal și îl cunoaște. „Să vă spun – începe dr. Felix. Caracalenii apă nu au, iluminatul e într-o stare mizerabilă, canalizări nu sunt, latrinele sunt la suprafață la casele care au, dar multe nu au; pavagii cumsecade nu au. În schimb, au un teatru foarte frumos, cu care au cheltuit 250.000 lei”³.

Administrația era și fără nici o stabilitate. Îndată ce se schimba guvernul, se schimba și personalul administrativ. Iată, de pildă, în poliția Bucureștiului. În 1903 avea 271 de funcționari. Când au venit liberalii la putere, la 14 februarie 1901, au găsit funcționând 247. Imediat au schimbat 230. În 1899, când veniseră conservatorii la guvern, din 271 schimbară 250. Iată și un exemplu mai general. În februarie 1901, din 483 funcționari ai poliției, câți erau în toată țara, liberalii schimbaseră îndată 327. În 1899 conservatorii, din 578 înlocuiseră 339. Vasile Lascăr a găsit în 1903 un număr de circa 100 de funcționari ai poliției care aveau ceva mai mulți ani vechime. S-a gândit că probabil erau buni polițiști și de aceea urma să-i declare definitiv în posturile lor. A vorbit, înainte de a lua această hotărâre, cu un deputat care îndată i-a declarat: „Nu cumva să faci această greșală. Sunt patru toți (la el în oraș – n.n.). Pe doi din ei îi ținem și noi și conservatorii de milă; ceilalți doi sunt niște pungași, foarte abili, de care nu se poate scăpa nimeni, fiindcă sunt niște agenți electorali de mână întâia, de care au nevoie toate guvernele”⁴. Firește, ilaritate în Cameră, dar, nu mai puțin, o tristă realitate! Era spre paguba administrației și a regimului constituțional ca la fiecare schimbare de guvern să se schimbe și funcționarii administrativi; să fie înlocuiți, adică, cu clientela politică, cu care luptase în contra guvernului în ființă cât a stat în opoziție, iar partidul care a căzut să treacă în opoziție cu funcționarii săi administrativi și „să lupte cu ei ca niște soldați”, până când redobândeia puterea. Inevitabil, în loc de a se preocupa să se distingă în serviciile lor ca buni administratori, funcționarii nu făceau altceva decât să ocrotească partizanii, prigonindu-i pe adversari. Căutau, cu alte cuvinte, să se distingă politic. Că nu toți se pretau jocului și erau și oameni destoinici, faptul nu schimbă regula. Bine spunea V. Lascăr: „Administrația, repet, trebuie să fie a țării, iar nu a partidelor politice. Partidele politice nu au drept să-și întemeieze puterea lor pe favorurile ce distribuie în paguba

statului când sunt la putere. Ele trebuie să se întemeieze pe idei, pe principii și pe actele de interes general ce săvârșesc când au puterea în mână”⁵. Și, firește, ca să se reformeze administrația, trebuiau create condiții de admisibilitate tuturor funcționarilor administrativi și inamovibilitatea lor.

Apărea însă întrebarea: cine să înfăptuiască această reformă, liberalii, conservatorii? Și unii și alții și-ar fi numit partizanii lor. Și ceilalți? Cercul se închidea. Ieșirea din politicianism însemna intrarea în era politică modernă.

Așa cum erau, orașele constituiau oaze de civilizație și de prosperitate în lumea românească încă de mult rurală. Marea greutate de învins pentru români era ridicarea vieții satelor; o viață înapoiată, încărcată de nevoi, foarte departe de aceea a unei epoci moderne. „La orașe avem palate, la țară colibe – se spunea în Cameră în aprilie 1904; la orașe se plimbă lumea pe asfalt și piatră cubică, în trăsură cu roate de cauciuc; la țară, sătenii umblă pe drumuri neșoseluite și carele intră în noroi până la căpătâna roții; orașele se luminează cu electricitate, satele le luminează luna și e mare minune când vezi pe alocurea câte un felinar; la orașe avem instalațiuni de cultură, așezăminte de binefacere, o organizație modernă pentru apărarea sănătății publice, într-un cuvânt, o stare de lucruri occidentală, pe când la sate e atâta înapoiere, încât te crezi în altă țară”⁶. Cum am văzut, nici la orașe nu era raiul din cer. Nu apăreau deosebite decât prin contrast cu satele. Erau 2.904 comune în vechea Românie în 1903 și 9.478.322 suflete în 1903. În sate erau 3.825 localuri de școli, 6.061 biserici și 2.905 localuri de primărie. Doar în 116 comune erau oficii telegrafo-poștale, doar în 1.858 erau posturi telefonice. Un început de organizare a serviciului de incendiu nu era decât în 40 de comune. Drumurile se întindeau pe 18.000 km (12.000 km de drumuri vicinale din care doar jumătate erau practicabile și 6.000 km drumuri comunale, aflate într-o stare deplorabilă). Serviciul sanitar era aproape inexistent. „Am fost la Cristești, în Suceava – declara Vasile Lascăr în parlament. Acolo scarlatina a început acum doi ani, la jumătatea lui decembrie și a durat până la finele lui mai anul trecut. A încetat până ce nu a mai rămas nici un copil în sat. La Greaca, în Ilfov, când am întrebat pe primar: de ce este așa de mare numărul morților în raport cu al nașterilor, mi-a răspuns: Apoi, d-le ministru, aici am avut pojar!”⁷. Pe lângă aceste două boli, difteria,

febra tifoidă, dizenteria, variola și tusea convulsivă erau de obicei acelea care ucideau locuitorii satelor. Între 1898-1902 numărul bolnavilor infectați de aceste boli s-a ridicat la 304.066 și al morților la 28.379. Dar, vorba aceluiași ministru liberal: „Ce voiți să facem numai cu 140 medici de plasă, adică cu un medic de plasă pentru 36.000 locuitori și aceștia răspândiți în sate care sunt la zeci de kilometri unele de altele, legate adesea prin drumuri impracticabile?” (în serviciul sanitar erau în 1903 în țară 351 de medici și 1.125 personal mediu). V. Lascăr nu-i mai socotește pe cei 32 medici primari de județe, pentru că aceștia erau siliți să-și piardă timpul prin cancelarii cu rezolvarea a fel și fel de hârtii. „De ce ajutor ne pot fi cele 61 spitale rurale cu 1.586 paturi, pentru o populațiune de peste 5 milioane suflete? – continua el. La ce servă cei 478 agenți sanitari și cele 405 moașe, plătiți de comune sau județ, în cele 9.478 sate ce avem, mai ales că nu au nici pregătire specială?”⁸ De vină era și lipsa mijloacelor preventive, nu numai insuficienta organizare a serviciului sanitar. Fântânile din care beau oamenii și vitele apa erau de cele mai multe ori neîntreținute, bălți verzi zăceau în mijlocul unor sate, șanțuri, mocirlă, murdărie prin curți și prin case.

Măsuri energice se impuneau. Altfel răul devenea amenințător. În 1894 erau 6.700 de pelagroși, iar în 1905 numărul lor ajunsese la 150.000. Cauza bolii erau porumbul stricat, dar și cel crud, pus de țărani pe acoperișul caselor ca să se usuce și apoi așezat în pătule, cu toată aparența unui porumb sănătos, dar de fapt redus la jumătate din puterea lui nutritivă. Pelagrei i se alătura cu același efect distrugător, dacă nu și mai mare, paludismul, datorat lipsei de inițiativă în desecarea bălților numeroase de pretutindeni.

O bună suprafață din pământurile care învecinau cursurile râurilor era acoperită de apă, bălți propriu-zise sau terenuri băltoase. De-a lungul Dunării, această suprafață reprezenta cca. 900.000 ha (cam jumătate bălți și stufării). Terenul inundabil era acoperit tocmai în timpul dezvoltării vegetației. Când apa se retrăgea, lăsa câmpii întinse acoperite cu noroi și materii organice în putrefacție. Când totul se usca, rămânea un pământ cleios, crăpat, unde pe atunci nu se putea face nici o cultură și care nu putea servi decât foarte scurtă vreme pentru pășunat. Numai că aceste pământuri erau cele mai prielnice agriculturii, dacă se oprea revărsarea apelor. La 2 februarie 1906, parlamentul deschidea un

credit de 3 milioane pentru studierea mijloacelor de punere în valoare a acestor terenuri și primele lucrări. Beneficiile de pe urma recoltelor obținute urmau să suplimenteze creditele viitoare. Cu astfel de mijloace, mult prea reduse, generații de-a rândul urmau să aibă aceleași probleme.

Realitățile nu puteau fi schimbate prin votarea unor legi, ci prin aplicarea lor. Or, aplicarea lor nu s-a făcut din lipsă de interes și mai ales de bani. Statul crease după 1892 câte un capital rural în fiecare din cele 32 de județe, dar, rău întreținute, prost organizate și cu un foarte redus personal medical, cele mai multe din aceste spitale nu-și îndeplineau menirea. Medicul de plasă, trebuind să controleze întinderi prea mari (uneori și 100 km, adică foarte multe pentru acele vremuri), era redus la o neputință aproape totală. Cu un salariu de 367 lei pe lună, silit să se deplaseze neconținut, fără o casă proprie, acest medic nu putea aduce decât o prea slabă ameliorare nenumăraților săi pacienți. În fapt, era un trecător prin sate, voitor de bine (de obicei tânăr, căci pentru a concura la un post în orașe, medicul trebuia să facă un stagiul de cel puțin doi ani ca medic de plasă), dar neputincios. Moașele, cu pregătirea respectivă, erau puține. Subchirurgii, stabiliți prin legea din 1898 ca ajutoare ale medicilor de plasă, erau și ei mult prea puțini. Dr. Thoma Ionescu avea dreptate când spunea în parlament: „s-a zis și se zice că țăranul nostru este refractar medicului și nu vrea să audă de spital. Aceasta nu este adevărat, căci dacă țăranul este refractar medicului, cauza este că nu-l cunoaște și dacă nu vrea de spital, cauza este că nu-l vede”⁹.

Tot el propunea și măsuri concrete, în limite strict medicale, pentru remediere. Chestiunea era însă și de fonduri bănești. Fără susțineri financiare, toate legiurile sanitare rămâneau pe hârtie. Or, bugetul sanitar în 1905-1906 era de 1.600.000 lei, adică a 129-a parte a bugetului general și a 11,5 parte a bugetului Ministerului de Interne. Adică era mai mic decât în 1897-1898, de pildă, când acest buget era de două milioane și aproape un sfert și reprezenta a 95-a parte din bugetul general al țării. Dr. Thoma Ionescu, depășind cadrul strict medical, propunea ca resurse o contribuție a Bucureștiului, care, cu un venit de mai bine de 13 milioane și cu o populație care în 1905 era de circa 300.000 locuitori, nu contribuia pentru spitalele sale (aproape toate cheltuielile de îngrijire sanitară le suportau Eforia spitalelor civile și Spitalul

Brâncovenesc); propunea înființarea unei loterii de stat și întrebuințarea tuturor câștigurilor sale în scopuri sanitare; propunea, de asemenea, o contribuție a marilor proprietari: „deoarece proprietarul fabricii sau uzinei este îndatorat să îngrijească de sănătatea muncitorilor lui, nu este oare natural ca și proprietarul moșiei, care trage atâtea beneficii din munca țăranului, lucru drept de altminterie (oare?), nu este natural, zic, ca să cerem proprietarului să contribuie și dânsul pentru înființarea și susținerea serviciului sanitar al țării?” Spunea aceasta într-o Cameră cu majoritate conservatoare și mulți se gândeau că ar fi foarte convenabil pentru Thoma Ionescu să vină cu astfel de propuneri, el, care n-avea nici o moșie în țară și care, deci, nu pierdea nimic.

Pentru a deturna discuția, P.P.Carp dădea vina pe numeroasele zile de post, 184 pe an, pe care le ținea țăranul. În aceste zile nu mânca decât fructe necoapte, vișine, coarne, vara, iar iarna curechi și rareori fasole. Și Carp învinuia Înaltul Sinod care era mai ortodox decât sinodul similar din Rusia și nu îngăduia postul cu pește și untdelemn. Curată deturnare, cum putea zice Caragiale. Gh. Gr. Cantacuzino considera și el starea sanitară a populației „o cestiune vitală. Într-însa se oglindește viitorul națiunii noastre și pe dânsa se reazimă mărirea, înălțarea și expansiunea viitoare a neamului românesc”. Făgăduia măsuri (înființarea unei loterii de stat, modificarea legii sanitare, crearea unei Case a spitalelor), dar el însuși n-avea încredere în reușita lor: „Noi, d-lor, facem legi foarte frumoase, pe hârtie sunt minunate, dar când vine timpul să le ducem la îndeplinire, nu avem cu cine le aplica”. Adică funcționarii statului, de la cel mai mare la cel mai mic, n-aveau încă un dezvoltat simț al datoriei. Moravuri vechi trebuiau schimbate. Faptul era real, dar putea „justifica” orice. Până la urmă și lipsa de măsuri¹⁰.

Insuficiența alimentației sau proasta alimentație contribuiau nu doar la o stare sanitară total deficitară, ci la *alcoolism*, care, la rândul lui, înrăutățea lucrurile mai cu seamă la sate. Alcoolismul se dezvoltă totdeauna în țările sau în rândul claselor sociale unde regimul alimentar lăsa de dorit. Combaterea lui se putea face prin îmbunătățirea hranei sau urcarea taxei. Cea de-a doua cale a fost cea frecvent folosită. Și, într-adevăr, după statistica lui L. Colescu, în perioada 1889-1893, consumul de alcool a fost de 7,3 litri pe cap de locuitor (fără a se cuprinde aici rachiul pentru

care lipseau datele). Între 1899-1903, în urma ridicării taxei, consumul scăzuse la 5 litri (din nou, statistica era mai mult decât aproximativă). Față de alte țări, media nu era însă exagerată (în Danemarca 7 litri, în Germania 5,7 l, în Belgia 4,8 l, Franța 4,25 l, Austro-Ungaria 4,42 l ș.a.). Dar consumul era mare acolo unde „sărăcia era mai puternică”, adică la sate, și „calitatea” băuturilor, „prelucrate” de diverși afaceriști veroși, avea efecte dezastruoase asupra sănătății țăranilor. În 1904 erau în România 20.367 cârciumi (în 1886 numărul lor fusese de 23.533), adică una la 315 locuitori. O cifră care la urma urmei nu spune nimic și n-o dăm decât ca o simplă curiozitate.

O consecință a relei alimentații și a stării de neigienă era marea, exagerata mortalitate infantilă. Între 1895-1900 media (raportarea numărului copiilor morți în cursul unui an, mai mici de 12 luni, la media nașcuților în același an și anul precedent) era în Suedia și Norvegia de 10%, în Anglia de 15%, în Serbia de 16%, în Italia de 17% și în România de 21,7%. Mortalitatea copiilor de până la 5 ani era încă și mai ridicată (îndeosebi în Moldova). O dare de seamă întocmită de Camera de Comerț Botoșani în 1906 dădea 42,5% pentru acest județ și cel al Dorohoiului. „Prosperitatea unei națiuni, scria economistul italian Fr. Nitti, este cu atât mai mare cu cât e mai considerabil numărul acelor dintre copiii săi care ating vârsta adultă”¹¹.

Dar țăranul era deopotrivă victima *cămătarilor*. Și nu numai țăranii. „Noi, cei care frecventăm mai des palatul de justiție, suntem în măsură să știm lucruri care scapă observației multora, spunea N. Xenopol în parlament; la palatul de justiție vedem aproape în fiecare zi defilând victimele cămătarilor, alergând zilnic spre a scăpa din ghearele acelor care nu se mulțumesc să le ia averea, ci deeseori și cinstea”. Zeci de milioane de lei, într-o țară unde averile se făceau cu greu, intrau în buzunarele cămătarilor de tot felul. În București, era, în 1904, o bandă întreagă cu ramificații nu numai în țară, dar și în străinătate. Deopotrivă cu agenți la Bacău, Galați, Iași, Craiova, dar și la Odesa, Cernăuți, Budapesta, Viena, Paris. Cei care cădeau în plasa lor erau vlăstarele aristocraților români, dar și tinerii de profesii liberale, intelectuali, funcționarii. Agenții cămătarilor se interesau de dosarele de moșteniri și de tutelă din grefele tribunalelor, se duceau la oficiul stării civile și cercetau dosarele ca să poată ști când copiii din

familii bogate ajungeau la maturitate; se interesau de vârsta părinților și de starea sănătății lor (împrumuturile variau după sănătatea părinților); studiau pas cu pas slăbiciunile tinerilor cu părinți înstăriți, le notau nevoile, le cultivau viciile. Cămătarii începeau cu acordarea de mici împrumuturi cu dobânzi neînsemnate. Încurajau astfel alte împrumuturi. Măreau treptat dobânzile la 4, 5, 8, 10 la sută pe lună sau chiar 25 și cel care împrumuta era definitiv pierdut. Pentru un împrumut de 3.500 lei plătitibil peste 6 luni, se încasau și 16.000 lei (Afacerea Korengut, iunie 1905). Pentru alt împrumut de 15.000 lei, se iau garanții ipotecare până la 37.500 lei (afacerea C.V. Ramos). Tânărul Lens, pentru 100.000 de lei, semnează polițe în valoare de 1.200.000 lei. Principalii cămătari din București la 1905: Fr. Goldwurm, Rafailescu, Cociu Avramescu, Jean Avramescu, Brand. Contra lor guvernul conservator ia măsuri, silindu-i să părăsească țara. Dar răul nu se curma cu măsuri individuale. În 1906, Camera creează o comisie de jurisconsulți pentru a întocmi un studiu amănunțit al chestiunii. Sub supravegherea lui D. Greceanu, ministrul Justiției, se pregătește și un proiect de lege. În decembrie 1906, proiectul era întocmit, dar se referea numai la camăta la orașe, nu și la sate. Or, cum preciza D. Greceanu, țăranii „sunt istoviți de această cangrenă socială; fiindcă lor li se ia nu câte 50%, ca la orașe, ci 500, astfel că li se stoarce cu totul rodul muncii lor”¹². În fiecare comună erau 3-4 cămătari. La ei se duceau țăranii și se împrumutau când erau lipsiți sau loviți de vreo nenorocire. Speculanții de bani cereau, în schimb, închirierea pământului. Și multe loturi țărănești au rămas astfel amanetate. Alteori țăranii își vindeau recolta lor viitoare la prețuri de nimic.

Băncile populare erau o soluție împotriva cametei? Numărul lor sporise repede. G. Dumitrescu-Bumbești publică o statistică în „Șezătoarea sateanului” pe 1906. În 1891 apărea prima bancă, în Ialomița. În 1905 erau 2.000. Se înmulțiseră substanțial în anii 1901-1904, în directă legătură cu deținerea guvernului de naționali-liberali¹³. Spiru Haret, mai ales, era un mare sprijinitor al lor. La 11 ianuarie 1904, la Focșani, băncile populare organizează un Congres. Spiru Haret, V. Brătianu, C. Stere, I. G. Duca, subdirectorul Creditului agricol și al băncilor populare sunt de față. Cei dintâi îi întâmpină pe congresiști, marea lor majoritate preoți și învățători, cu vorbele de „apostoli ai celor mai folositoare

instituiții din țară”. V. Brătianu dă sfaturi de folosire a banilor economisiți: cumpărare de mașini și instrumente agricole, creșterea viermilor de mătase, cumpărarea de războaie de țesut, de aparate pentru stropitul viilor, ameliorarea calității semințelor, nutrețului, procurarea de viță de vie americană, desfacerea produselor țărănești.¹⁴

Băncile nu rezolvau problema agrară. Puțini aveau bani de economisit. Alții n-aveau încredere: „Statul, neavând bani, voiește să-i scoată de la oameni ca să plătească datoria țării”. Sau: „guvernul vrea să vadă cam cât de bogați sunt țărani, ca în urmă să le pună dări proaspete”.

Dar dacă băncile populare nu rezolvau problema agrară, nici n-o îngreunau. Dimpotrivă.

Defectuoasă era și *administrația*. La 1 noiembrie 1905 erau 2.848 primari rurali în funcție. Dar care era pregătirea lor? 424 absolviseră învățământul primar și trecuseră una sau mai multe clase secundare, 1.425 trecuseră numai prin învățământul primar, 399 n-aveau decât trei clase primare, 327 două, 97 una, iar 212 nici una (162 dintre aceștia știau să se semneze complet, 25 doar cu inițiale, 4 cu pecete și 21 prin punere de deget). Nivelul de pregătire al ajutoarelor de primar, al notarilor și ajutoarelor de notari nu era nici el cu mult mai ridicat. Firește, nu puteau fi notari fără să știe să scrie și să citească, însă numai 866 aveau și câteva clase secundare, comerciale sau normale și doar 12 erau cu studii superioare. Toți acești funcționari erau prost plătiți: între 5-200 lei. Dar puțini se apropiu de cifra de sus și foarte puțini de cea de jos. „Cum își poate închipui cineva că cu asemenea elemente, și în special cu notarii – zic notarii, căci ei sunt cheia administrației comunale – care nu au decât o leafă de 5-10 lei pe lună, fără alte mijloace de existență, poate exista administrațiunea comunală”¹⁵. Tot felul de legi, ordine și circulare administrative rămâneau pe hârtie.

Serviciul veterinar era și el într-o stare proastă. O epidemie putea aduce pierderi foarte mari. Între 1898-1902 febra aftoasă face pagube în valoare de 7.000.000 de lei.

Paza satelor era aproape inexistentă. Potrivit legii poliției rurale, ea trebuia să se facă de către locuitori, de la vârsta de 18-60 de ani, pe câprării de câte zece oameni, din care unul era șef. Dar oamenii care lucraseră toată ziua în câmp nu puteau noaptea să

facă de pază. Același V. Lascăr, des menționat de noi, dar nu întâmplător, ci pentru interesul său și preocupările sale față de administrația țării, dădea în 1903 un exemplu. Tocmai inspectase în vară comuna Mățău din Muscel. L-a întrebat pe primar cum se face paza în comună: „Cu oameni din sat – i-a răspuns el. Câți oameni fac de pază ziua și câți noaptea? Șase ziua și zece noaptea. Unde dorm cei ce fac de strajă ziua? Acasă la ei. Dar cei ce fac de strajă noaptea? Aici, în tinda primăriei, fac foc și se culcă împrejur”. Numărul de 1.200 de jandarmi rurali nu servea la altceva decât „a putea zice că avem serviciu de jandarmerie”¹⁶.

Remarca, pe bună dreptate, și M. Sadoveanu că una din plăcerile multora era să arunce săgeți asupra administrației și, în genere, asupra stărilor de fapt. Și totul prin comparație cu ceea ce era la alții, la austrieci, la sârbi, la bulgari. Ziarele făceau același lucru. Cititorul care credea ajungea la concluzia că totul era putred în România, de sus și până jos. „Ciudat! – scrie Sadoveanu. Îmi cunosc țara destul de bine, cunosc poporul nostru, și nu sunt așa de îngrozit de viitor. Eu n-am văzut numai bordee; am văzut sate, și multe, cu gospodării frumoase. Într-un trecut, nu depărtat, am cunoscut sate sărace și ignorate, azi le văd bogate și tineretul tot e luminat. Alcoolismul mă izbește când îl văd întrupat în cei câțiva nenorociți pe care e firesc să-i întâlnești oriunde; dar mulțimea cea mare a poporului muncește cu râvnă și se ridică încet”. Amintește de obârșiile de arendare, de băncile populare, de cercurile culturale, creații ale lui Haret. Scrie despre administrație, care nu se bucură decât de sarcasme, cum că grație ei a dispărut holera, de pildă, și un cult al curățeniei s-a întins peste țară ale cărui efecte nu vor întârzia să se vadă. Scrie despre agricultură, de care se vorbea doar cu dispreț și milă, că școlile de agricultură și pepinierele, atâtea câte erau, dădeau cele mai mari speranțe, că satele cu livezi de la Rădășeni au instalat uscătoare sistematice de fructe, că zeci de mii de pomi sunt altoiți ș.a. Adică, vrea să spună marele scriitor, dracul nu era așa de negru și semne de bine erau pretutindeni¹⁷.

Nu trebuie să ne închipuim că în restul Europei, și mai ales în zona noastră sud-estică, situația ar fi fost alta. Peste tot, între urban și rural, era o mare discrepanță, peste tot ruralul era încă atotstăpânitor. Elementele de legătură dintre cele două moduri

de viață se înmulțeau, firește, și treptat se va ajunge la o întrepatrundere. Deocamdată însă, urbanul părea suspendat deasupra unor realități rurale pe care le asuprea. Din ele își trăgea în mare măsură prosperitatea, pentru că profilul economiei era predominant agrar. În România Veche, mai mult decât în alte părți ale sud-estului european, epoca modernă mărise deosebirea dintre lumea satelor și cea a orașelor.

Procesul de modernizare era aici mai înaintat decât în țările balcanice sau în Rusia, dar în structura socială intervin diferențe mari. Și guvernării n-au fost destul de prevăzători să le atenueze. De pe urma vieții moderne profită o minoritate: marii proprietari, în virtutea unei realități preexistente, stăpânirea unei mari suprafețe din pământul țării și burghezia, pe care mecanismul vieții moderne o ridică și o impune. Nu era vorba de o oligarhie, termen folosit de întreaga stângă românească atunci și mai apoi. Căci nu era un grup la putere asuprind pe toți ceilalți. La mijloc era un dezechilibru social puternic accentuat de procesul modernizării. Toată „pătura cultă” a românilor voise să creeze aici, la gurile Dunării, o „Belgie a Orientului”. Și aceasta cât mai repede cu putință. Parcă pentru a se uita o dată pentru totdeauna un trecut de umiliri naționale. Intenție bună, dar punerea ei în practică a luat forma unor realități specifice.

Sub ministeriatul său dintre 1901-1904, Vasile Lascăr ia avizul prefectilor, consilierilor județeni, medicilor, învățătorilor, preoților, tuturor celor care reprezentau interesele statului, ale comunelor și județelor și care, prin poziția lor, cunoșteau situația țăranimii; întocmește un proiect de monografie al comunelor rurale pe care-l trimite învățătorilor, cerându-le să descrie comuna lor din toate punctele de vedere.

Adică nu numai frumusețea locurilor, cum le ceruse Al. Vlahuță în „Gazeta săteanului” din martie 1898. Poetul primise o comandă din partea lui Spiru Haret, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, să scrie o geografie pitorească a României. Și cum călătoriile sale nu-i puteau lumina decât prea puține aspecte, s-a adresat învățătorilor. Ce le cerea el? O descriere a locurilor unde erau ei; o prezentare a întâmplărilor istorice, a mănăstirilor, a ruinelor din împrejurimi, a legendelor și credințelor populare, a izvoarelor de bogăție, a ocupațiilor, traiului și gustului țăranilor.

Împletite cu impresiile sale, toate aceste descrieri au fost substanța *României pitorești*, apărută în octombrie 1901. O carte de mare succes. Pentru că avea în ea o pornire generoasă, avea un iz întârziat de literatură romantică de călătorie. I. Codru-Drăgușanu, Dinicu Golescu, N. Filimon priviseră călătoriile sub aspectul lor informațional-documentar. Alecsandri sau Bolintineanu sub cel exotic. Al. Vlahuță e un moralist care știe să se entuziasmeze, ceea ce putea părea și chiar era o surpriză din partea unui scriitor mai curând psiholog.

Ministrul V. Lascăr, neinteresat sub acest aspect, ci sub acela al vieții concrete, cerea învățătorilor să-i redea această viață. Nu în lumină și parfum de roze, ci în nuda ei înfățișare. El și primește multe scurte prezentări ale satelor (căci nu erau monografii). Primește de pretutindeni. Imaginea care o lăsau ele era foarte întunecată. „Ceea ce rezultă din toate – spunea ministrul în parlament – este că starea comunelor noastre rurale e mai rea decât își închipuiesc cei mai pesimiști dintre noi”.

În primăvara anului 1904, V. Lascăr vine cu un proiect de lege comunală. Propune mai întâi o reorganizare a comunelor, prin reînființarea sfatului satului, căruia îi dă drept să se ocupe de toate interesele așezării (inclusiv judecarea pricinilor mai neînsemnate) și să solicite măsuri concrete consiliului comunal. Propune apoi mărirea comunelor, respectiv reducerea numărului lor de la 2.904 la 1.300, ca să le poată asigura un venit minim de 8.000 lei, cu care să facă față cheltuielilor comunale (ideea nu-i va fi acceptată în parlament, dar obține înființarea cercurilor comunale cu un venit de minim 8.000 lei). În intenția de a-l descărca pe primar de multiplele lui sarcini, el propune preluarea atribuțiilor sale de reprezentant al statului de către notar (nici această idee nu-i va fi acceptată, în schimb reușește să obțină înființarea a 350 de posturi de inspectori comunali, care urmau să treacă un examen de capacitate și să fie stabili). Tot prin legea sa comunală, V. Lascăr reorganizează serviciul sanitar și veterinar rural (în fiecare comună urma să fie o infirmerie, un agent sanitar, o moașă. Să se amenajeze o baie publică, să se instituie revizori de vite). Pentru paza satelor sporește numărul jandarmilor și înființează sergenții rurali. Vine și cu propuneri de natură economică: înființarea de pepiniere de vite și pomi fructiferi, uscătorii de fructe, semănarea de semințe, de furaje artificiale ș.a. „Nu este iertat să importăm

fructe proaspete din Tirol și prune uscate din Bosnia și Herțegovina, când noi avem o regiune întreagă a țării, regiunea colinelor, care este admirabilă pentru fructe și struguri”. Într-adevăr, era un non-sens. Face și alte propuneri de organizare a serviciului tehnic, a serviciului poștal și de pază contra incendiilor.

Proiectul lui Vasile Lascăr trece cu mare greutate prin parlament, cum trecuse și legea poliției comunale (la mijloc era lupta pentru putere între diferitele facțiuni liberale). Dorința lui și-o exprimase limpede: „Noi nu suntem o academie în care trebuie să ne punem la întrecere pentru a face cea mai ideală organizațiune pe hârtie; tot ce facem trebuie să aibă o aplicare reală, practică, imediată”. Adică nu alerga după închipuiri și principii. Însă, legea lui, ca și altele mai dinainte, rămânea și ea mai mult pe hârtie. Pentru că nu erau oameni care s-o pună în practică. Ei se formau greu. Apoi nu erau mijloace financiare suficiente și, dincolo de toate, sistemul economic în care era încadrat țărănul român era anacronic, în primul rând prin inechitabila repartitie a pământului. Legile lui V. Lascăr rămân valoroase prin intenție mai mult decât prin realizare.

Personalitatea cea mai reformatoare a epocii e Spiru Haret. Spiru Haret putea să rămână în Franța profesor universitar. A preferat însă Facultatea de Științe din București, unde devine profesor încă în 1878, în urma unui strălucit concurs (din 1882 profesor de geometrie analitică la Școala de Poduri și Șosele). Profesează până în 1910, când se pensionează, ba și după aceea, până la moarte, ținând prelegeri de popularizare la Universitatea populară.¹⁸

Marile realizări ale lui Haret nu sunt totuși în știință. Ci în organizarea „mediului social căruia aparține”. Câți știutori de carte erau în România? Aceasta a fost principala întrebare a lui Haret. În 1899 recensământul stabilește 22% din totalul populației. În 1909, din 5.047.342 locuitori de peste șapte ani, 1.986.982 știau carte. Deci un procent de 39,4%. Dintre aceștia, 106.713 aveau studii superioare. Nu era mult. Dar această diferență o determina chiar Haret. O creștere, iată, de 17% în zece ani. Ea apare și mai importantă dacă ne raportăm numai la populația rurală, unde de la 15,2% știutori de carte în 1899, se ajunge la 34,7% în 1909¹⁹. Progresul se datora mersului natural al lucru-

rilor, sporului de populație, dar mai ales măsurilor înțelepte ale lui Spiru Haret.

„Organizația școalei secundare române este cea mai frumoasă și cea mai unificată din Europa” – scria ziarul maghiar „Magyarország” la 24 martie 1911, uimit că în România s-a realizat unificarea tuturor școlilor secundare, idee apărută în Germania, dar nici acolo complet generalizată... „România este acel stat în Orientul Europei care este cel mai susceptibil culturii apusene și și-o însușește cel mai curând – scria același ziar maghiar. Ungaria deja demult nu-și mai îndeplinește misiunea de a răspândi în Orient cultura apuseană. Din contră, România va fi în drept să se plângă că între ea și Apusul Europei s-a vârat un stat consumativ care îi împiedică progresul și acest stat este Ungaria. România este Japonia Europei, iar noi suntem importul chinezesc în Europa”²⁰. Cuvinte de flatarisire. Ele nu puteau ascunde realitatea tristă a milioane de analfabeți. O povară grea pentru generațiile ce urmau, serioasă cauză de rămânere în urmă. Geniul organizator al unui Haret și al altora era lumina care dădea speranțe, dar și scotea în evidență întunericul neștiinței.

O mulțime de inițiative din viața românească a vremii au plecat de la Spiru Haret.

El este cel care înființează grădinițele de copii în România (cea dintâi deschizându-și porțile la 1 decembrie 1897). Până în 1909 erau 168, din care 13 erau urbane (la 2 iunie 1909 a fost promulgată și „Legea pentru școalele de copii mici (grădinile de copii)”. Sub ministeriatul său, cu sprijinul financiar al ministerului, s-au editat cărți școlare de toate felurile și pentru toate materiile de învățământ. Nu erau toate bune, dar ele au contribuit substanțial la așezarea învățământului pe o temelie științifică. Pentru a pune capăt comerțului cu cărți de școală, a oficializat manualele didactice de curs primar. El n-a mai admis decât un singur abecedar și o singură carte de lectură. Vândute la un preț stabilit de minister, s-au adunat și fonduri pentru ajutorarea copiilor săraci cu cărți și rechizite.

Haret este cel care atrage numeroși scriitori ca „referendari” la Casa școalelor sau conferențieri la cercurile culturale sătetești (create tot de el). Era mijlocul prin care se aduceau valorile de atunci în educația școlară, dar și un mijloc de a-i ajuta material pe scriitori. Printre ei: Alexandru Vlahuță, George Coșbuc, Mihail Sadoveanu, Șt. O. Iosif. În afara *României pitorești*, Vlahuță scrie,

la sugestia lui Haret, *Din trecutul nostru și Pictorul Grigorescu*, Șt. O. Iosif traduce din operele lui Wagner și evocă figura lui Ștefan cel Mare într-un poem epic apărut în revista „Semănătorul” (nr. 25 din 1905), G. Coșbuc scrie *Războiul pentru neatarnare*, Al. Macedonski, O. Goga, Petre Dulfu, Mircea Demetriad scriu piese de teatru pentru teatrul sătesc. Cum lipseau cântecele patriotice la serbările școlare, Sp. Haret îl solicită pe Gavriil Musicescu, care și compune 25 de cânturi. D. Kiriace vine cu lucrarea *Coruri școlare*, G. Topârceanu cu *Ciripit de păsărele*. Se alcătuieste și o *Colecție folkloristică* de balade, poezii, obiceiuri, proverbe. Încep să se strângă obiecte pentru un Muzeu de artă națională, în care scop Ministerul Instrucțiunii cumpără casa pictorului Th. Aman și operele lui Grigorescu. O circulară din 19 aprilie 1903 obliga studenții de la școlile de arte frumoase să pregătească, pentru diploma de absolvire, reproduceri după monumentele istorice, copii după picturi și sculpturi, inclusiv românești.

Revistele „Convorbiri didactice”, „Învățământul primar”, „Noua revistă pedagogică”, „Școala română”, care au pregătit, în bună măsură, corpul primar didactic, sunt create tot de Haret. El a creat școlile de adulți (în 1906) răspândite pe tot întinsul țării, a creat cantinele școlare (în București, fondul lor era de 100.000 lei) pentru copiii lipsiți de mijloace. Măsura e „un bun început. Un pas mare...”, cum scria „Lumea nouă” la 17 ianuarie 1898. Haret e inițiatorul propriu-zis al turismului școlar. La 9 ianuarie emite o circulară către directorii tuturor liceelor, seminariilor, școlilor normale și școlilor de fete, cerându-le să organizeze excursii în timpul vacanței. După 1907, turismul tineretului școlar a luat o mare extindere. Casa Școalelor a început cu elevii merituosi și săraci. Tot la inițiativa ministrului încep să se organizeze concursuri școlare de oină, iar educației fizice i se acordă o importanță mult mai mare decât până atunci²¹.

În 1904 el înființează Școala superioară de arhitectură și tot atunci Comisia monumentelor istorice. Tot Haret creează și Comisiunea istorică a României, la 20 februarie 1910. Ea urma să publice ediții de cronici, de documente interne, de cronici străine în legătură cu țările române, vechi documente literare. Ministrul o înzestrează prin lege cu 25.000 lei anual. „E vorba, declara el, să se facă o lucrare de știință, care costă mai nimic, pe lângă însemnătatea ei, e vorba de a se face ceva, la care până acum nu s-a gândit nimeni, dar care trebuie să se facă numaidecât, pentru

ca istoria țării noastre să nu se mai clădească pe lucrări de fantezie, ci pe documente sigure și neîndoioase”. Curios, dar proiectul de lege inițial, aprobat de Adunarea Deputaților la 2 martie 1909, e respins de Senat la 23 martie 1909, fără să fi luat cineva cuvântul! Sp. Haret nu dezarmează și folosind suma de 25.000 lei, înființează comisia prin decizie ministerială la 23 mai 1909, numind ca membri pe I. Bogdan, D. Onciul, I. Bianu, C. Giurescu, D. Russo. Primul era președinte, iar Al. Lapedatu secretar. În ianuarie 1910, ministrul revine cu proiectul de lege și de data aceasta trece. Istoriografia română s-a ales astfel cu o instituție extrem de folosită, care a funcționat până în 1938, editând „Buletinul comisiunii istorice a României”.

Ideea lui Constantin Brâncuși, care, fiind solicitat să facă o machetă pentru statuia lui Haret, a prezentat o simplă fântână era o idee genială. Pentru el și pentru toți românii aceasta fusese Haret: un izvor de apă vie.

Cum arăta un sat la început de veac? Să luăm, de pildă comuna Bogdănești din jud. Tutova. Învățătorul P. Stomatin o prezintă. Porumbul se cultiva „cum s-a apucat”. Arătura era prost făcută. Mașinile agricole erau bine primite, dar țăranii nu se arătau dispuși la tovarășii. Țineau tot obiceiurile vechi. Ei nu lucrau 52 de duminici, 30 sărbători mari, 12 sărbători mai mici, 10 sărbători închipuite (de pildă, joile după Paști). Vitele erau destul de puțin îngrijite. Din 655 locuitori, doar 8 erau meseriași. Din 505 case, 121 aveau doar o încăpăre și 84 două încăperi! Îmbrăcăminte de bărbaților iarna era de lână, făcută de femeile lor, iar vara din aceea cumpărată de la târg. Femeile purtau aproape numai haine de oraș. Luminatul comunei: câte un felinar la fiecare din cele 4 „stabilimente”. Paza o făceau străjerii, 3-4 timp de 24 de ore. Primarii erau totdeauna de-ai locului, dar nu știau multă carte și erau la dispoziția notarilor. Din 93 de copii de vârstă școlară, 60 frecventau regulat cursurile. Serviciul militar făcea pe mulți să dea copiii la învățătură, pentru că cei cu carte o duceau mai bine la armată. Școala era în stare proastă și nu avea material didactic îndestulător. Perceptorul nu încasa la timp amenzi școlare, 23% din locuitori știau carte, în marea lor majoritate bărbați. O școală pentru adulți nu exista. Bolile cele mai răspândite erau râia, dizenteria, frigurile și pelagra. Bolnavii alergau la medici; „babele” nu mai aveau nici o căutare. Dar medicii vizitau comuna o dată pe lună. Oamenii își iubeau țara (nu foloseau

cuvântul patrie). În războiul din 1877 muriseră trei. Dintre cei care au fost atunci în război, mai trăiau nouă. Erau și înfruntări politice, mai ales la alegerea primarului și a consilierului comunal. Întrunirile politice se făceau de regulă la cârciumă; dar și pe la case particulare. În alegeri, candidații îi luau pe alegători de pe la casele lor și îi cinsteau²².

Viața la țară însemna, desigur, și zile de sărbătoare, bucuria jocului, emoția întâmplărilor vieții de familie, fiorul acestei naturi românești neasemuit de frumoase. Însemna și *Nunta Zamfirei*, nu doar *Noi vrem pământ*. Omul de la țară avea soliditate psihologică, avea o voie bună întemeiată pe o statornicie înăscută. Amănuntul zilnic nu apărea așa terorizant cum i se întâmpla orașeanului. Sămănătorismul, poporanismul, tradiționalismul epocii nu vedeau viața românească reală decât la țară. Orașul n-avea decât un aspect caragialesc, de contrafăcut, oferea doar efemer, în vreme ce satul însemna traiul „în eternitate”. O eternitate anonimă însă, cum credea M. Seulescu: „O, țara mea «eminamente agricolă»!...exclama el. A cui să fie vina oare că un Guliver nu poate trăi în ea? A cui să fie vina că s-ar putea întâmpla ca un Guliver să cadă în ea, lapidat de pitici?...”²³

Pentru mulți, civilizația nouă își arăta atât de tare inadvertențele, încât prezența ei nu părea nici o fericire. Dimpotrivă. Cum exclama C. Banu în Cameră la 2 decembrie 1909: „Dacă civilizația nu putem să o avem decât cu asemenea jertfe; dacă pentru ca o infimă minoritate să cunoască toate plăcerile vieții materiale și intelectuale este necesar ca imensa majoritate să cunoască lipsa și suferința, dacă bogăția orașelor nu poate să fie plătită decât cu mizeria satelor, dacă lumina noastră nu poate străluci decât în întunericul lor, atunci de o mie de ori mai bine să se prăvălească edificiul acesta al civilizațiunii”²⁴. Dar el însuși revenea. Își dădea seama că viața nu poate fi de-a pururi „povestea ciocanului ce cade pe ilău”, cum spunea Eminescu, alt mare revoltat de „binefacerile” implantării liberalismului burghez în țară. Marele poet nu pune însă neîmplinirile dezvoltării înaintea dezvoltării însăși. N-o face nici C. Banu, un sincer și entuziast democrat. Doar că-i pare tare rău că e așa, că există „o tragică absurditate a vieții”, un preț prea mare și prea dureros. Viața în balanță cu istoria apărea ca un sacrificiu al celor mai mulți.

FRAGILITATEA ECHILIBRULUI SOCIAL

Sub aparența de belșug și civilizație, structura socială a țării îi evidenția cu putere contradicțiile. O stare de criză amenința să bulverseze societatea românească. „Pe când se lucra de zor la clădirea statului modern – scria Iorga în 1905 – nimeni nu se uita la aceste adâncuri din care putea să iasă cea mai mare primejdie pentru viitor”¹.

Dar grea, foarte grea era opera reformatoare. Urmau a fi schimbate nu doar formele politice, ci îmbunătățit conținutul lor. Votul censitar era – se dovedise mai demult – o treaptă ce se cerea depășită. În toată Europa, fie că fusese înlocuit, fie că se căutau soluții de schimbare (cum se făcea în anii de început ai veacului în Ungaria). Liberalismul, dacă nu era înlocuit de democrație, măcar trebuia să se exprime în forme mai democratice. Și lărgirea dreptului de vot era poate forma cea mai sesizantă.

Dincolo de această schimbare în conținutul formelor politice, era nevoie de o alta, cu mult mai greu de înfăptuit, dar și cu mult mai grele consecințe. Trebuia restructurat sistemul agrar, deopotrivă de stăpânire a pământului și de exploatare a lui. Trebuia ridicat nivelul de viață al țăranilor, ființele cele mai chinuite de atunci și din totdeauna ale neamului românesc. După statistica lui Leonida Colescu din 1905, la o populație de 6.392.273 locuitori, țăranii erau 5.235.762, adică 91,9%². Radu Rosetti scădea din această cifră populația care locuia la sate, dar nu se ocupa cu agricultura, și adăuga populația mahalalelor orașelor, alcătuită în cea mai mare parte din țăranii. Cifra scăderilor și adăugirilor compensându-se, proporția de 82% i se părea cea mai apropiată de adevăr³. O proporție foarte mare. Dar nu atât de mare, dacă avem în vedere epoca. În Franța, la începutul veacului, populația rurală deține o proporție de 62,6%, în Olanda 62,7%, în Danemarca 60,5%, în Suedia 77%, în Irlanda 69%, în Prusia 54,8%, în Serbia 80%, pentru ca în Ungaria să fie 83%, iar în Rusia circa 83,84%. Țăranii alcătuiau în România într-adevăr *obștea* într-un

termen al vremii și atunci „chestiunea țărănească în România este pentru noi, pentru întreg neamul nostru, chestiunea de căpetenie: de dezlegarea sau de nedelegarea ei este legat viitorul României întregi” – cum bine scria Radu Rosetti. G.D. Creangă, acest temeinic cercetător al fenomenului agrar în România, scria, în 1905, *Proprietatea rurală și chestiunea țărănească* și, doi ani mai târziu, *Proprietatea rurală în România*. Suprafața arabilă a țării, constată G.D. Creangă, era de 7.826.196 ha. Țăranii aveau în stăpânire din această suprafață 4.015.648 ha, adică 1.059.620 proprietăți, dar cele până la 10 ha erau 1.015.302, adică imensa majoritate. În schimb, existau 1.563 de proprietăți latifundiare, de la 500 ha în sus, care dețineau 3.001.473 ha (lor li se adăugau 2.608 proprietăți între 100-500 ha, în suprafață de 785.719 ha⁴). Cei mai bogați latifundiari erau Basarab Brâncoveanu, Gh. Gr. Cantacuzino, Dinu Mihail. O întindere mare avea Domeniul Coroanei, de circa 130.000 ha (72.000 ha păduri și 57.000-59.000 teren cultivabil)⁵.

Cu alte cuvinte, țărănimea deținea 50,54%. Dar ce concentrare într-o parte și ce mare disperare și sărăcie în cealaltă! Aproape 300.000 de familii țărănești (23,86%) nu aveau deloc pământ în proprietate, iar 423.403 familii aveau până la 3 ha. „Chestiunea țărănească constă, după cum am mai spus, în faptul că din 1.466.259 țărani, numai 221.695, adică 13%, de abia 1/6, au traiul lor și al familiilor lor asigurat cu produsul propriului pământ. Aceasta este cauza că chestiunea țărănească a devenit așa de acută, că soluționarea ei e atât de grea”. G.D. Creangă avea dreptate. Prea mulți țărani nu aveau deloc pământ sau aveau insuficient, prea puțini erau proprietari mijlocii și, dimpotrivă, un număr restrâns de mari proprietari deținea aproape jumătate din pământul arabil al țării. În plus, latifundiile aveau și dezavantajul că erau arendate (79%). Condițiile vieții la țară erau dictate de marii proprietari și de arendași prin sistemul învoielilor și regimul amenzilor⁶. Tocmai de aceea, o redistribuire a proprietății se impunea cu acuitate. Toți cei care la începutul veacului s-au preocupat de problema agrară au cerut-o: Leonida Colescu și G.D. Creangă, în lucrările lor amintite, Radu Rosetti în cunoscuta sa carte din 1908 *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, dar și oamenii politici, precum Spiru Haret în *Chestia țărănească* (1908), Vasile Kogălniceanu în *Chestiunea țărănească* (1906), Constantin Garoflid în *Păreri*

în *chestia agrară* (1907) și *Problema agrară și dezlegarea ei* (1908), C. Stere în multe sale articole din „Viața Românească” ș.a. Au cerut-o cu insistență social-democrații, mai ales prin *Neoioabăgia*, cartea lui C. Dobrogeanu-Gherea din 1910.

„Pământ pentru țărani”, iată o formulă la ordinea zilei, dar care nu era cuprinsă în programul partidelor de guvernământ decât sub forma vânzărilor din bunurile statului și a vânzărilor de bună voie. Exproprierea nu va deveni o prevedere programatică decât în 1913. Era credința în epoca aceasta, va fi și mai târziu, că marea proprietate, dacă nu era un bine pentru țară și era un rău, în orice caz era un rău necesar. Pentru că ea asigura exportul (între trei-patru milioane tone) și, cum am văzut, exportul cerealelor era principala sursă economică a țării⁷. De aceea, cei mai mulți propuneau desființarea latifundiilor, nu și a marii proprietăți. În Ungaria, de pildă, cu toată întinderea marii proprietăți, proporția moșiilor de peste 100 ha era simțitor mai redusă. În plus, în România, proprietatea mijlocie era prea slab reprezentată. „Nu faptul că sunt 200 sau 300.000 țărani capi de familie care nu posedă pământ e îngrijorător, ci faptul că cei 920.000 care posedă 1/2 din suprafața agricolă a țării o au în bucățele nesatisfăcătoare. Aveam prea mulți țărani proprietari pe întinderi prea mici de pământ”, afirma C. Garoflid⁸. Lipsea proprietatea mijlocie care să preia sarcinile proprietății mari și să fie elementul cheie în transformarea capitalistă a agriculturii.

O nouă repartitie a pământului nu rezolva problema agrară. Era doar un factor, unul dintre factorii de remediere. Asigurarea unor condiții care să pună în valoare pământul țărănesc era tot atât de importantă ca împrumutarea însăși, dacă nu mai importantă. În orice caz, ceva trebuia făcut. Scrie Carol I, la 29 octombrie/11 noiembrie 1905, surorii sale Maria: „România reprezintă mai mult decât niciodată o zonă, un punct sigur în mijlocul statelor în care au loc frământări îngrijorătoare. Dar din nefericire pericolul unei reacții privind mișcările agrare și votul universal nu este exclus. În Rusia și Ungaria amândouă problemele au fost ridicate și este de la sine înțeles că acționează molipsitor. La noi persistă de ani de zile strădania țăranilor de a-și însuși pământurile și aceștia pretind ca moșiile să fie împărțite între ei. În fiecare an mii de țărani devin proprietari prin vânzarea de parcele (loturi) dar sunt peste o sută de mii care deocamdată se

descurcă fără nimic și sunt instigați de socialiști. Ultima răscoală am avut-o în 1888; pe atunci a trebuit să se tragă și a curs mult sânge până când ordinea a fost resorbită”. Vorbe prevestitoare..

Viața țaranului român devenise la începutul veacului cu adevărat foarte grea. Contractele agricole se făceau potrivit legii din 22 mai 1893. Numărul țăranilor contribuabili cuprinși în sfera relațiilor contractuale era de aproximativ 56% (520.000 din 920.939)⁹. Sistemul de dijmă era cel mai răspândit din Europa. Marea arendășie devine o mare speculație. Frații Fischer, precum și Juster, Costiner, Mirică, Pappiu acaparaseră sute de mii de hectare, creând trusturi arendășești¹⁰. Pentru terenul arendat, trustul Fischer obținea în 1905 un venit de 3 milioane de lei, sumă egală cu venitul lui Gh. Gr. Cantacuzino. Majoritatea contractelor se încheiau în toiu iernii sau primăvara, când marele proprietar sau arendașul speculau nevoia de produse a țăranilor, impunându-le prețuri mult mai scăzute decât în sezonul muncilor agricole. Majoritatea contractelor erau neclare, cu tot felul de stipulațiuni lesne de interpretat. Prevala forma rentei în produse asupra celei în bani. Se întâlnesc la începutul veacului numeroase contracte ce ne dezvăluie caracterul cămătăresc, înrobitor al „liberei angajări”¹¹. Se întâlnesc numeroase plângeri și cereri ale țăranilor, adevărate pagini de durere și întristare. La 19 februarie 1907, de pildă, locuitorii din Stroești, jud. Botoșani, se plâneau de frații Fischer, „care s-au îmbogățit numai și numai de pe spinarea noastră, iar acum, în acești 10 ani din urmă, ne-au jupuit în așa fel, că nu ne-au mai rămas prin ocalele noastre nici câte o vacă cu lapte pentru copii. Până acum am răbdut mult, iar acum nu mai putem, căci ne-au ajuns cuțitul la os”¹². Împotriva aceluiași și a vătafului Nechita se plâneau și locuitorii din Băznoasa (Botoșani), cei din Zlătunoaia, după cum cei din Todireni (Botoșani) sau Șoldănești (Suceava), Ripiceni (Botoșani) ș.a. se plâneau împotriva abuzurilor arendașilor lor. Sunt sute și sute de plângeri. Din Moldova veneau cele mai multe, dar ele nu lipsesc nici din Muntenia, Oltenia, Dobrogea. Din ele vedem și ravagiile cametei la sate, situația școlilor și în general a învățământului rural, starea sanitară, condițiile de locuit, subnutriția, abuzurile administrației.

8 februarie 1907. În comuna Flămânzi din jud. Botoșani, țăranii din localitățile și satele învecinate se adună la primărie, chemați de administratorul moșiei, Gh. Constantinescu, pentru încheierea

unor noi învoieli agricole. Moșia Flămânzi aparținea lui Dimitrie Sturza, nepot al fostului domnitor al Moldovei. Unul din boierii țării care trăia „din renta unor moșii pe care nu le-a văzut niciodată.” Se plimba dintr-un oraș european în altul, lăsând moșiile sale în arenda unuia sau altuia, la bunul plac al unor arendași însetați de câștiguri. Din 1896, moșia Flămânzi era arendată lui Marcu Fischer, cel mai mare arendaș din țară. În 1906, Herman Juster, alt prototip de jefuitor al satelor moldovene, îi oferă lui D. Sturza 60.000 de lei în plus față de suma cu care moșia fusese arendată de Fischer. Sturza e de acord, dar Fischer suprasolicită alți 60.000 de lei, peste suma oferită de concurent. Boierul încântat, firește, lasă moșia vechiului arendaș. Acesta, ca să-și atragă țăranii de parte-i, promite că va scădea simțitor arenzile, oferind jumătate din moșia Flămânzi cu 25 de lei falcea de arătură și 15 lei falcea de imaș. Țăranii se așteptau deci la mai bine în preajma începutului de munci agricole 1907. Dar Fischer trebuia, nu-i așa? să-și scoată banii suprasolicitați. Așa că la 6 februarie, când s-au prezentat ei la primărie, au aflat mai întâi că administratorul moșiei n-a venit. Se duc atunci după el la administrație, unde află că li se propun condiții de învoieli mai împovărătoare decât în anii anteriori. Țăranul Gh. Dochescu, încercând să-și exprime mirarea, e batjocorit și lovit de administrator. Mulțimea țăranilor, fierbând de mânie, reacționează. A fost ca un semn. La 15 februarie, țăranii din Stroești-Vlădeni, din Rădeni și Latăi-Prăjeni, pe moșii arendate de Avram Zaharia, Marcu Fischer sau H. Juster, se adună la primăria din Frumușica și cer încheierea unor contracte de arendă direct cu proprietarii, nu cu arendașii. La 21 februarie, arendașul moșiei Sângerei e alungat împreună cu familia sa. La 25 februarie același lucru se întâmplă la Deleni. Deocamdată formele de manifestare a nemulțumirii țăranilor sunt blânde. Un pluton de jandarmi rurali, condus de un locotenent din escadronul Ilfov, e trimis spre nordul Moldovei. E prima deplasare a unor forțe represive din alte localități spre satele agitate. După 28 februarie încep să fie trimise unități ale armatei. Mai întâi în comunele Deleni, Cristești, Frumușica, Rădeni. La 3 martie sunt arestați 10 țărani din Santa Maria, comuna Călărași. La 4 martie, grupuri mari de țărani din Curtești și Stăncești inundă străzile Botoșanilor. Căutau casele arendașilor și ale proprietarilor. Câteva din ele sunt distruse, deopotrivă cu unele magazine. Maiorul Boureanu, cu un

detașament de 300 de soldați, încearcă să alunge mulțimea. Se produc schimburi de focuri între cele două tabere. Cad răniți de o parte și de cealaltă. Maiorul Boureanu însuși e lovit. Țăranii numără 4 morți și 9 răniți: primele victime ale răscoalei. La 5 martie, tot la Botoșani, le urmează alți 4 morți și 8 răniți. La 6 martie este devastat târgul Burdujeni; în aceeași zi, în târgul Sulița, suferă grave stricăciuni casele arendașilor, ale proprietarilor, magazinele negustorilor bogați. Toată plasa Siret e cuprinsă de răscoală¹³.

Răscoala părea o răfuială cu arendașii în nordul Moldovei și cu proprietarii care lăsaseră acestora mână liberă. La 3 martie, I.I.C. Brătianu interpelează în parlament guvernul conservator asupra acelei mâini de oameni „străini de interesele mari ale dezvoltării noastre economice și sociale”, care „s-au făcut stăpâni, prin arendare, pe întinderi tot mai mari din suprafața cultivabilă a țării”. Sute de mii de hectare și deci sute de mii de țărani, declară Brătianu, erau sub dominația monopolistă a câtorva indivizi care exploatau cămătărește munca și nevoile țăranimii, îngreunându-i acesteia starea de mizerie și revoltă¹⁴. Primul ministru, Gh. Cantacuzino, recunoaște că acapararea moșiilor de către „unii exploatare puternici prin averea lor și bine organizați constituie negreșit un pericol economic și social de o gravitate netăgăduită” și făgăduiește că va lua măsuri. Îi solicită liderului liberal enunțarea vederilor sale pentru ca hotărârile să fie luate de comun acord de ambele partid de guvernământ.

Între timp, răscoala se întinde în Moldova. O forță ascunsă, pe care o evocă Stere în romanul său autobiografic, părea că s-a pus în mers, răscolind satele și oamenii care până atunci își văzuseră de nevoile lor. Din județul Botoșani, unde se domolesc, mișcările cuprind Dorohoiul, Dărăbani, Hudești, Cristinești, Ibănești, apoi Zvoriștea, Brăești, Vârful Câmpului...Procurorul Domide din Dorohoi raporta la 8 martie: „Agitația s-a întins aproape în toate comunele și cătunele din județ. Pretutindeni răzvrătiții au devastat casele proprietarilor, arendașilor și ale dughengiilor”¹⁵. Încercarea de pătrundere în orașul Dorohoi e oprită.

Din Dorohoi în județul Iași. Devastări însemnate la Tg. Frumos și la Podul Iloaiei. Ciocniri cu trupele și răniți de o parte și de alta. În târgul Bivolari, țăranii, cu miile, țin piept timp de patru zile forțelor de represiune. „Nici o prăvălie, nici o instituție, nici

o casă nu a rămas nedevasată. Actele agricole, contractele de arendă, registrele primăriei, toate distruse”¹⁶. Orașul Iași e de asemenea amenințat de cetele țăărănești.

Din județul Iași în județul Suceava; la Ruginoasa, la Pașcani (aici muncitorii ceferiști au încercat să-i elibereze pe țăranii arestați), Lespezi (încercarea țăranilor de a ocupa cazarma pentru a lua muniție și armament).

Din Suceava în Neamț: Buhuși, Costișa, Războieni, Valea Albă ș.a. Apoi în județul Roman, în 20 de comune, între care Hălăușești, Dulcești, Brănișteni, Bârlad, Băcești. În județul Bacău, răscoala cuprinde: Berești, Pădureni, Climești, Săncești, Blăgești (aici țăranii, înarmați cu revolvere și ciomege, atacă detașamentul de 200 de soldați. Țăranii pierd 5 oameni și alți 7 sunt răniți). Episoade dramatice se desfășoară la Vaslui. La 7 martie, țăranii răsculați intră în oraș, neținând seama de somațiile cordoanelor de militari de la barieră. În centrul orașului, maiorul Calori, pierzându-și capul, a descărcat mai multe focuri de revolver în mulțime. În încăierare cad morți și răniți și din rândul țăranilor și din acelea ale soldaților. În județul Tutova, la Ivești, pe moșia soției lui C. Mille, țăranii devastează clădirea arendașului Ozios Roder, unul din asociații lui Calman Fischer. Distrugerii însemnate sunt în târgul Plopona, în satele Liești, Șerbănești și Bucești. În județul Putna, orașelul Panciu e „invadat” de locuitorii comunelor vecine. Comunele Suraia, Vulturi și Colieni sunt centrul răscoalei. În județul Covurlui, mișcarea țăranilor din Măstăcani durează patru zile. La 11 martie, circa 200 de persoane încearcă să ajungă la prefectura din centrul Galațiului. 14 oameni cad morți, 7 grav răniți, alții răniți mai ușor. Între cei morți și „un dezertor rus care fusese autorizat a sta la țară și care făcea propagandă...” (probabil un potemkinist)¹⁷. Masacrul din str. Domnească din Galați a fost cel mai mare din întreaga Moldovă.

Din Moldova, răscoala se întinde în Muntenia. Slab în Muscel, Dâmbovița, Prahova și parțial în Argeș, în Ilfov, Brăila și Ialomița, dar puternică în Teleorman, Vlașca, Buzău, Rm. Sărat.

7 martie 1907. C.G. Dissescu dă citire în parlament Mesajului ce însoțea proiectul de lege pentru deschiderea de credite suplimentare și extraordinare în valoare de 730.000 lei. Întreaga sumă era destinată concentrării armatei¹⁸.

9 martie 1907. N.D. Spineanu propune în Cameră – și propunerea e votată cu 58 de voturi contra 8 – să se aleagă din mijlocul parlamentului o comisie care să meargă și să cerceteze din comună în comună care erau cauzele răscoalei (de parcă n-ar fi fost cunoscute) și să propună măsuri de îndreptare¹⁹.

Em. Costinescu, la discuția generală asupra bugetului, nu vorbește de buget, ci de criza agrară. „Numai represiunea nu ajunge; alături de represiune trebuie să punem îndată, dar de îndată, și opera de dreptate”. El știe că guvernul conservator lucrează la un proiect de lege împotriva trusturilor arendășești, dar mai știe că o singură măsură nu ajunge pentru rezolvarea crizei agrare. I. Brătescu îi spune să propună o lege și ei, deputații conservatori, o vor vota îndată (I. Brătescu era tare speriat de ce se întâmpla în țară). Costinescu cere o altă lege a învoielilor agricole, suprimarea rușfeturilor, o dreaptă măsurătoare a pământurilor, interzicerea străinilor de la dreptul de a arenda, scăderea arenzii moșiilor (proprietarii „să mai lase Nissa în pace”, întrerupe același I. Brătescu).

N. Filipescu nu se oprește nici el decât foarte puțin la proiectul de buget, pentru că „dacă împrejurările triste care se petrec în Moldova s-ar agrava, tot edificiul nostru bugetar, așa cum se prezintă astăzi, poate fi zdruncinat până în temelie”. Propune indivizibilitatea pământurilor țărănești, crearea de pășuni comunale, o lege contra trusturilor arendășești, înființarea monopolului alcoolului ș.a., dar e împotriva Casei Rurale și a redistribuirii proprietății, conștient fiind că chestiunea țărănească în România era o problemă de producție și nu una de repartizare a averilor și ea urma să se rezolve nu prin deplasarea averilor constituite, ci prin crearea de noi bogății (N. Filipescu era și el mare proprietar și din punctul acesta de vedere nu putea să nu fie interesat). Sigur că înființarea de ferme model, dezvoltarea industriilor mici la sate, alte învoieli agricole mai bune pentru țărani și alte măsuri de acest gen de care vorbește Filipescu erau bune, dar esențială tot chestiunea pământului rămânea. Înainte de orice reformă, N. Filipescu cere restabilirea ordinii, „fără cruzime inutilă”²⁰.

10 martie 1907. Barbu Păltineanu: „Remedii pentru viitor sunt multe. Să dea Dumnezeu să scăpăm cu bine din încercarea de față”²¹.

Într-o Cameră cu totul speriată de ceea ce se întâmpla la sate, P.P. Carp, singurul, părea că rămâne deasupra furtunii, având iluzia că o stăpânește. Proprietatea mare era pentru el „un bine...o necesitate nu numai pentru clasele conducătoare ale unei țări, dar o necesitate chiar pentru pătura țărănească”. Sau „dacă d-voastră veți menține, fără clasă diriguitoare, numai populațiunea sătenească, fără posibilitatea de a deveni, prin economie, clasă conducătoare, d-voastră nimiciți progresul social”. El susținea măsurile indicate de N. Filipescu, dar nu înfăptuite într-o zi sau într-o noapte (citează ironic, la adresa lui Em. Costinescu, vorba grecească „Andra thelo, tora Thelo” – îmi trebuie bărbat și-mi trebuie chiar acum). În așteptare, cu toate că știa că aceste vorbe le va auzi mereu spărgându-i-se în cap, el crede că nu era decât un lucru de făcut: „represiunea. Vom aviza pe urmă”²².

Take Ionescu, ministru de Finanțe în guvernul conservator și, de fapt, cel mai influent membru al acestui guvern, arăta, în cuvântul său, cât de dificilă era poziția celor care conduceau țara în astfel de momente de criză. Părea să confirme părerea lui Em. Costinescu: „Dacă puterea nu a fost de invidiat vreodată, este în aceste dureroase momente; în împrejurările de astăzi, ministerul este un calvar”. Take Ionescu pune punctul pe i. „Noi, societatea noastră, este cu numele o mare democrație; în realitate, nu; ea este alcătuită așa cum a făcut-o istoria, cu transformările ei dintr-o pătură guvernată aproape toată deopotrivă și dintr-o pătură guvernantă foarte departe de dânsa, o pătură care a guvernat-o, – am convingerea – mai bine decât s-ar fi guvernat ea singură, dar...”²³. Venise vremea unor adevăruri. Și ele trebuiau spuse.

Pătura guvernantă era într-o stare de neliniște și de derută. Răscoala potolită într-un loc izbucnea într-altul. Dacă pentru nordul Moldovei, doritorii grăbiți în a găsi o explicație o găsiseră în prezența masivă a arendașilor, în restul țării ce explicații se puteau găsi? Care altele decât situația de nesuportat a țăranilor? Căci nu de bine se răsculasera ei.

Serviciile de informații ale armatei anunțau concentrări de trupe austro-ungare la granița de vest și nord a țării. La Ministerul de Externe se primesc vești, pe canale diplomatice, despre intențiile austro-ungare de a ajuta pe regele Carol în reprimarea răscoalei prin trimiterea de trupe în România. Ce ar fi ajuns țara într-o

astfel de situație? De neînchipuit în ce poziție s-ar fi pus și cât de mult ar fi avut de suferit conștiința națională românească. Guvernul conservator, slab, uzat și mai ales total dezbinat prin rivalitatea Take Ionescu – familia Cantacuzino, nu se simțea în stare să facă față situației. Amenințat în poziția sa de o eventuală unire a cantacuzinilor cu gruparea lui P.P. Carp, Take Ionescu se duce la I.I.C. Brătianu și cere liberalilor să preia puterea. Regele Carol sfătuiește în același timp pe Gh. Gr. Cantacuzino să renunțe la guvern în favoarea lui D.A. Sturdza. Și la 12 martie, Gh. Gr. Cantacuzino demisionează, regele însărcinându-l a doua zi pe D.A. Sturdza cu formarea cabinetului (alături de D.A. Sturdza, președinte și Externe, în guvern intrau Spiru Haret la Culte, I.I.C. Brătianu la Interne, Em. Costinescu la Finanțe, A. Carp la Industrie și Domenii, T. Stelian la Justiție, V.G. Morțun la Lucrări Publice, gen. Al. Averescu la Război)²⁴. Cele mai importante posturi în acel moment erau la Interne și la Război. Și ele sunt ocupate de doi oameni de viitor: I.I.C. Brătianu și gen. Averescu. Acesta din urmă, pentru prima oară ministru, venea aureolat de studii militare strălucite în Italia și de faima de energie și foarte capabil, calități pentru care de curând fusese ridicat la rangul de general. El înlocuiește la postul de ministru pe generalul Manu, bătrân și de prea multă vreme numai om politic, nu și militar activ. În plus, lui G. Manu nu-i plăcuse de la început Ministerul Războiului, destinat inițial lui Iacob Lahovari. El voise Externele. Măsurile luate de el, odată răscoala izbucnită, erau lipsite de fermitate și de un plan precis. Când a venit în guvern, gen. Averescu nici nu știa exact repartitia trupelor pe teritoriul țării, G. Manu nelăsând nici o situație. Adevărul era că nici Manu, nici un om politic de altfel, nu se așteptase ca răscoala să fie atât de întinsă și de violentă. El se mulțumise mai mult să preîntâmpine extinderea ei decât s-o înfrângă, presupunând că se va stinge de la sine.

„Situația este atât de gravă – declară D.A. Sturdza în primul său discurs în parlament, la 13 martie – încât cred că nu numai un om, dar nici mai mulți oameni nu se putea s-o liniștească decât dacă toți vom fi pătrunși și cuprinși de simțământul datoriei”. Ca om bătrân, spune Sturdza, el văzuse și trăise multe, trecuse prin situații grele. Dar acele greutăți proveneau din poziția nesigură a statului român, când toată strădania era să se convingă Europa de vitalitatea neamului românesc și a statului român. Și reușita

fusese evidentă. „Deodată [însă], în mijlocul acestei situațiuni, ne găsim dinaintea unei încurcături interne din cele mai complicate, care zguduie din temelie statul nostru” și, adaugă Sturdza, cu mare emoție, „suntem cu toții cuprinși de grija cea mare, ca edificiul de abia clădit să nu fie desființat”²⁵. Și cere tuturor să-și dea mâna, trecând peste deosebiri de partid, de vederi, de certuri personale, ca să se poată depăși criza care se abătuse asupra țării”. O criză nemaipomenită – spune și Ion Lahovari – cum în 40 de ani de domnie glorioasă și pașnică a Majestății Sale nu s-a văzut încă. Casa e în pericol să ardă”²⁶. Take Ionescu, ai cărui partizani dădeau majoritatea membrilor parlamentului, făgăduiește întregul său sprijin. D.A. Sturdza părăsește fotoliul de pe banca miniștrilor, se duce la locul lui Take Ionescu și îi strânge amândouă mâinile cu mare efuziune, în aplauzele delirante ale Camerei. Apoi se duce la locurile lui I. Lahovari și P.P. Carp, strângându-le și lor mâna, în aceeași atmosferă. Întreaga clasă conducătoare se unea în fața primejdiei care-i amenința poziția, dar care amenința, totodată, și existența statului. Ca niciodată până atunci, parlamentul nu e dizolvat odată cu numirea unui nou guvern, al altui partid. Și s-a putut vedea spectacolul neobișnuit al unui parlament care își desființează legi votate de el însuși mai înainte, ba chiar având ca apărător pe Take Ionescu, inițiatorul lor (suspendarea modificării circumscripțiilor comunale, desființarea taxei de 5 lei contra secetei, a taxei de 15 bani pe decaltru de vin, abrogarea art. 51 din legea de organizare a finanțelor statului ș.a.).

„Guvernul își dă toate silințele pentru ca răscoala, cari ne îngrijește pe toți, să fie în cel mai scurt timp reprimată și să reintrăm în ordine și liniște”²⁷ – declară D.A. Sturdza în Camera la 14 martie 1907. Și, într-adevăr, gen. Al. Averescu, împreună cu I.I.C. Brătianu, întocmește un plan detaliat al reprimării. Țara e împărțită în 12 zone de operații, iar județele în mai multe sectoare. Generalii celor opt divizii, însărcinați cu reprimarea răscoalei, își ocupă posturile lor la Turnu Severin, Craiova, Târgoviște, București, Buzău, Focșani, Roman și Botoșani și încep să pună în aplicare planul operațional. Ei înștiințează zilnic de mersul evenimentelor și dislocările de trupe.

Între timp, răscoala, diminuată în Moldova, lua proporții în Muntenia și mai ales în Oltenia, în Vlașca, Dolj, Romanați, Mehedinți, Vâlcea, îmbrăcând formele cele mai violente.

Reprimarea începe să fie făcută cu brutalitate, folosindu-se din plin artileria. Sute de țărani înroșesc brazdele cu sângele lor, brazde udate cu sudoarea lor. Numeroși țărani sunt arestați (în Teleorman, numărul acestora ajunge la 4.000, în Mehedinți la 986 ș.a.)²⁸. După 16 martie, guvernul dă zilnic comunicate, anunțând normalizarea treptată a situației. Nu era așa, dar se voia liniștirea opiniei publice și mai ales scăderea presiunilor austro-ungare și a ofertelor de sprijin armat. Abia după 22 martie forța răscoalei se diminuează și armata și autoritățile încep să stăpânească situația.

Victimele răscoalei sunt numeroase. Câte au fost anume este greu de precizat. Când a plecat de la guvern, în 1910, I.I.C. Brătianu a luat cu el mai multe dosare de la Ministerul de Interne (pentru a nu fi folosite de adversarii politici împotriva lui, a motivat el). N. Filipescu a făcut același lucru cu unele dosare de la Ministerul de Război, cât a fost el în guvernul P.P. Carp din 1911-1912. Întrebat în parlament de soarta dosarelor de la Ministerul de Interne, P.P. Carp se consultă cu regele, care-i spune că aceste dosare sunt acolo unde trebuie să fie, adică în arhiva casei regale. De fapt, nu acolo trebuiau să fie, dar nici regele nu voia ca problema victimelor din timpul răscoalei să ajungă subiect de discuție în luptele politice dintre partide. Fapt este că de conținutul unora din aceste dosare s-a aflat peste timp, dar despre al altora nu. Mai târziu, sub comunism, pentru a incrimina „regimul burghezo-moșieresc” și încuraja colectivizarea dosarele au fost folosite pentru a ridica excesiv numărul victimelor. Și cum nu s-a reușit atunci foarte multe mărturii au dispărut. Din toate arhivele, din toate memoriile, corespondențele (până și din corespondența personală a regelui) au dispărut toate referirile la răscoală. După o convorbire cu ministrul Rusiei la București, la 27 iunie/10 iulie 1906, regele îi scrisese surorii sale: „sunt oarecum îngrijorat de mișcarea agrară care se face simțită până la granițele noastre, căci și la noi țăranii pretind într-una pământ. Din fericire avem o recoltă așa de bună că peste tot în țară domnește liniștea și mulțumirea” (într-adevăr, recolta fusese bună în 1906. Cât privește mulțumirea însă...!). Este ultima știre pe care o găsim în corespondența lui Carol I despre situația de la țară din România de dinaintea izbucnirii răscoalei, din perioada desfășurării și înfrângerii ei. Și aceasta nu pentru că regele a fost bolnav (suferea

de ulcer și, la sfârșitul anului 1906 rămâne multe săptămâni la pat, ceea ce a și făcut să circule zvonuri despre un cancer la stomac și apropiata moarte a suveranului, zvonuri răspândite de familia doctorului Theodori și pe care le consemnează Titu Maiorescu în *Însemnările* sale zilnice și Al. Marghiloman în *Notele* sale politice. Regele însuși consemna că „în perioada cât am fost bolnav nu mai aveam poftă să întreprind ceva sau să văd lumea”. Dar numai patru săptămâni rămâne la pat. Cu sprijinul dr. Ortner de la Viena, regele își revine). Corespondența cu sora sa continuă în tot cursul anului 1907 după cum ne lasă să presupunem unele referiri pe care regele le face la începutul anului 1908. Dar... aceasta corespondență nu mai există. După cum nu mai există nici a altora. Este o clară acțiune de ștergere a urmelor. Anume s-a umblat după tot ceea ce însemna știre despre răscoale și acolo unde ele au existat știrile au dispărut. Au dispărut și deci mai poate fi o speranță de regăsire a lor ? Sau au fost distruse ? Și dacă au fost distruse sau ascunse de cine și în ce perioadă ? Întrebări care nu au un răspuns. Doar supoziții. Ceea ce s-a urmărit a fost să se ascundă numărul victimelor, numărul țăranilor căzuți. Și o cifră exactă a celor morți în timpul răscoalei nu se poate stabili. În toiul evenimentelor, ziarele lui C. Mille „Adevărul” și „Dimineata” au afirmat că numărul victimelor ar fi fost de 13.000 sau 12.000. Ulterior, „Adevărul” s-a stabilit la cifra de 11.000 (cifra propagandei comuniste), bazat, cum anunța „Le Courier européen” din 20 martie 1910, „pe documente ale propriului său director, pentru a cere neîncetat pedepsirea autorilor mârșavului masacru”²⁹. Cifra indicată de C. Mille era total exagerată și autorul ei nu avea cum să posede documente personale despre răscoală. Eventual simple zvonuri. La polul opus, I.I.C. Brătianu indica în parlament 419 victime³⁰. În mod normal el ar fi trebuit să știe cifra exactă, în calitatea lui de ministru de Interne. Dar toți au fost de părere atunci că Brătianu diminuează intenționat numărul victimelor. O confirma însuși regele Carol, care-i mărturisea ministrului Angliei la București, că numărul victimelor ar fi de „multe mii” („Regele a mers atât de departe, încât a declarat că nimeni nu știe câți răsculați căzuseră în faza respectivă a luptelor, lăsându-mă totodată să înțeleg că puțin îi păsa de ei [malițiozitate englezească – n.n.], dar a admis că, în orice caz, cifra era de ordinul a multe mii”³¹.

Regele, evident, a încuviințat represiunea în calitate sa de cap al forțelor armate. Implicarea lui, dacă e s-o numim astfel, termenul fiind însă impropriu, e limpede. El fiind rege, avea datoria să fie arbitru al situației politice din țara peste care era rege. Ceea ce a și fost în fapt.

Generalul Averescu dădea, în 1937, cifra de 2.000-2.500³². Intuitiv o cifră intermediară ne propune mai nou Iorgu Iordan, redând o discuție mai veche cu G. Ibrăileanu: „Când Ibrăileanu a înțeles că sunt dispus să accept mai degrabă, fie și cu o simțitoare reducere, numărul dat de Mille, s-a oprit din mers și mi s-a adresat cu reproș și puținel cu durere: Bine, Iordan, și dumneata crezi ce scrie «Dimineața»? – «Domnule Ibrăileanu, n-am posibilitatea de a verifica, dar mi se pare neverosimil de mică cifra oficială»”³³. Cei care au murit la 1907 par, în acest fel, să fi fost deopotrivă uitați și de guvernării din 1907 și de aceea de după 60 de ani. Ciudată e uneori istoria!

Răscoala din 1907 a fost faptul cel mai dureros al statului român modern. Și ori de câte ori e atins doare din nou. O jacherie prelungită din ev mediu spre epoca contemporană. Cu mari semne de întrebare asupra capacității clasei conducătoare române de a rezolva „chestiunile nației”, cu nedumerire asupra modernității însăși la români. Vechiul regat dovedise un echilibru social atât de precar, încât întreaga sa construcție de stat părea fragilă.

Din punctul de vedere al ideii naționale, nerezolvarea problemei agrare cântărea foarte greu. „Vaza ce statul român și-o câștigase ca element de ordine, de civilizație și de progres în Orient, atât prin înțelepciunea regelui său cât și prin maturizarea politică de care națiunea a dat atâtea dovezi, nu va putea, în asemenea împrejurări, decât să sufere într-atâta, încât România să fie considerată mai prejos decât Serbia, Bulgaria sau Grecia. Ce încredere poate inspira o țară unde nemulțumirea care domnește în obștea poporului este atât de mare, încât o împinge la neconținute izbucniri?”³⁴ Radu Rosetti scria astfel. Dar, dincolo de vaza statului român în rândul celorlalte state europene, contau, și încă enorm, ochii îndurerăți cu care românul din afara Regatului privea, în primăvara lui 1907, însângerarea din satele Moldovei, Munteniei, Olteniei. Părea că un vis, visul tuturor, în loc să se apropie, se îndepărta.

TRESĂRI DE ORGOLIU ALE BURGHEZIEI ROMÂNE

În vara lui 1904 se redeschide chestiunea petroliferă. D.A. Sturdza, primul ministru de atunci, e vizitat la Karlsbad de avocatul Fialla, reprezentantul caselor Rothschild, Nobel și Montashev. Fialla propunea crearea unei mari societăți pentru exploatarea perimetrelor petrolifere ale statului român. D.A. Sturdza n-a refuzat să trateze și a înmănat avocatului vienez o scrisoare, acordându-i un termen de 7 luni pentru constituirea unei societăți de concesiune. Mai mult, el a parafat un proiect (mai târziu, Sturdza i-a zis anteproiect) prezentat de Fialla prin care cele trei case bancare urmau să constituie „Societatea anonimă a petrolurilor statului român”, care ar fi trebuit să ia în concesiune 30.000 ha. Redevența era de 8%. Cu aceasta, D.A. Sturdza, fără cunoștința colegilor săi din minister, a angajat guvernul țării. Și după ce guvernul liberal s-a retras, l-a asigurat pe Fialla că angajamentul rămânea în vigoare. El avea în vedere, dând această asigurare, pe rege, favorabil unei concesiuni către germani și nu către societatea americană Standard Oil. Pe masa regelui au găsit miniștrii conservatori angajările lui D.A. Sturdza. Și I. Lahovari și Take Ionescu le-au continuat. În februarie 1905, Fialla a declarat că a reușit să creeze o societate de exploatare a petrolului românesc, dar nu prin casele Rothschild, Nobel și Montashev, ci prin grupul Banque de Paris et des Pays Bas-Deutsche Bank. Take Ionescu și Fialla au elaborat un alt „proiect de concesiune” pentru 20.000 ha și cu o redevență de 10% (deci mai favorabilă statului român decât în 1904)². Pentru a trece acest proiect, Take Ionescu recurge la o tactică ce părea să izbândească. El aruncă întreaga responsabilitate pentru concesiunea ce urma să se înfăptuiască asupra lui D.A. Sturdza, acuzându-l că la 28 august/10 septembrie 1904 el ar fi încheiat o convenție definitivă și obligatorie cu grupul financiar german. În presa controlată de el, ministrul de finanțe conservator publică proiectul lui Fialla parafat de Sturdza. Stratagema avea sorți de izbândă și pentru că-l pune pe șeful

liberal în conflict cu ceilalți fruntași ai partidului, neinformați asupra tratatelor angajate de liderul lor. Dar D.A. Sturdza se apără cu violență într-o întrunire a partidului liberal la 8/21 mai, într-o declarație citită la Senat la 13/26 mai 1905, în presa liberală. Între cele două partide se întreține o vie campanie. Dincolo de politica de partid, era în joc interesul țării. Burghezia română devenise mult mai conștientă, după presiunile financiarilor străini în 1900, de importanța aurului negru, cum începe să fie denumit petrolul. Și nu numai burghezia, ci lumea politică românească în ansamblu. Și riposta ei nu întârzie. În mai, un grup de moșieri și capitaliști români (de nuanțe politice diferite), pentru a face să cadă oferta străină, constituie ei o societate națională „România – societate națională pentru exploatarea terenurilor petrolifere de pe proprietățile statului”. „O societate fericită, în care neamuri întregi vin să aducă prinosul lor de entuziasm întreprinderilor naționale...Astfel găsim frați, surori, soțul și soția cu verii, verișoarele cu nepoții și nepoatele lor și chiar cu soacrele lor, – mi se pare, d-lor”, cum spunea ironic în parlament I. Th. Florescu³. Și el dădea de pe lista subscriptorilor de 7 ori numele de Botez („Cum vedeți, d-lor, e foarte bine botezată această societate”). Dincolo de ironie era însă tresărire de orgoliu a clasei conducătoare române, care nu voia să înstrăineze o bogăție al cărei preț în viitor nici nu putea fi estimat. Printre subscriptori: Al. Marghiloman, Lascăr L. Catargiu, Barbu Știrbey, N. Filipescu, P.S. Aurelian, D.A. Sturdza, Spiru Haret, frații Brătianu ș.a. În câteva zile (15-17 mai 1905) s-a obținut făgăduiala unui capital de 5 milioane lei aur (subscriptorii nu depun banii imediat, ci „vom face vârsă-mintele la epocile ce se vor fixa pe garanții societății”). Giranții erau G. Mavrocordat, C. Alimăneșteanu et C-ie. Și Societatea aceasta cere și ea statului drept la concesiune, oferind condiții mult mai avantajoase decât cea străină⁴. Guvernul conservator se află astfel dintr-o dată în fața a două alternative. De fapt, mâna îi este forțată. În ciuda presiunilor grupului financiar străin⁵, el nu putea să primească oferta acestuia, din moment ce apăruse una care era și mai avantajoasă și era și românească. La 24 mai/6 iunie 1905, D.A. Sturdza interpelează în Senat pe Gh. Gr. Cantacuzino „asupra intențiunilor guvernului cu privire la minele de petrol ale statului și îndeosebi la formarea unei societăți naționale pentru explorarea și exploatarea lor”. Și Gh. Gr. Cantacuzino răspunde,

arătând importanța și complexitatea chestiunii pentru statul român și anunțând „trei idei principale” ce urmau a fi călăuza în orice soluție se va da: „1. Păstrarea unei porțiuni a terenurilor petrolifere ale statului ca rezervă de viitor. 2. Evitarea monopolizării acestor terenuri petrolifere într-o singură mână. 3. Păstrarea pe seama statului a tuturor mijloacelor de transport al petrolului și derivatelor lui prin calea ferată și prin conductul (pipe-line) ce trebuie să fie construit și exploatat numai de stat, la momentul oportun”⁶. Ceea ce însemna un răspuns „neted și clar”, cum ține să precizeze șeful liberal, care cere din nou cuvântul, adăugând că programul expus în trei puncte, „scurt și cuprinzător, e și programul partidului național liberal în chestiunea petrolului. Putem deci merge cu toții, în această chestiune, mână în mână”. Lucru cu care era de acord și P.P. Carp. La 24 mai/6 iunie, P.P. Carp s-a dus în audiență la rege. Nu știm conținutul discuției. Dar ea trebuie că s-a abătut și asupra chestiunii concesiunii, mai mulți junimiști fiind acționari principali ai societății „România”. Zvonul politic, consemnat de C. Bacalbașa, dădea la iveală următorul răspuns al lui Carp la mirarea regelui că mulți junimiști erau contra concesiunii către grupul străin, el, Carp, șeful lor, fiind partizan al introducerii capitalului din afară: – „Da, Sire, sunt pentru introducerea capitalurilor străine, dar când ele ni se impun, sunt contra”⁷. Fapt este că la 1905, clasa conducătoare română a ajuns la un acord cu privire la chestiunea petrolului. Și acest acord a fost în urmă respectat de toate guvernele care au condus țara până la 1918.

Evident, Societatea „România” n-a rămas decât o intenție. Ea n-a primit concesiunea terenurilor petroliere cerute. Scopul ei n-a fost decât politic: să determine, legal și fără interpretări de către o țară mică era bine să se ferească, să cadă o ofertă străină periculoasă pentru viitorul economic al României. Același ministru. I. Lahovari care, împreună cu Take Ionescu, tratase în 1905 cu Fialla, în ianuarie 1906 aduce în parlament un proiect de lege intrat în vigoare la 28 ianuarie 1906. Un proiect care stabilea mai multe principii asupra modului de exploatare a petrolului de pe terenurile statului: pentru a se evita monopolizarea terenurilor, ele erau împărțite în loturi de câte 100 ha, ce se acordau separat, nu mai mult de trei unui singur concesionar; concesionarul avea obligația de a explora încă 900 ha pe lângă cele 100 pentru

asigurarea rezervelor; pentru viitor, statul își rezerva 1/3 din loturile cunoscute și 1/2 din cele necunoscute, dreptul exclusiv de exploatare a mijloacelor de transport ale derivatelor petroliere și până la 50% din beneficiul net al exploatării. Cuantumul redevențelor a fost stabilit la 10-14%. În plus, articolul 9 obliga societățile străine să pună „la dispoziția publicului român 1/3 din capitalul menit a fi subscris și pe prețul emisiunii”⁸. Legea lui I. Lahovari nu s-a aplicat, căci nu s-a acordat nici concesiune de terenuri petrolifere potrivit stipulațiilor sale. După cum, de altfel, nu s-a acordat nici potrivit legii lui Al. Djuvara din 18 aprilie 1909, care a înlocuit-o pe cea a lui Lahovari, menținând-o în esență. Până la 1918, statul român n-a acordat nici o concesiune pe terenurile sale petrolifere.

Un alt prilej de trezire a orgoliului burgheziei române. În ianuarie 1906, după îndelungi tratative, primăria Bucureștiului (era primar Mihai Gh. Cantacuzino, fiul marelui moșier și lider conservator) concesionează iluminatul Capitalei Companiei de gaz cu capital francez. De fapt, se prelungește o concesiune anterioară. Băncile franceze condiționaseră totdeauna participarea lor la împrumuturile acordate României de băncile germane de o favorizare a capitalului lor. În anii de început ai veacului, liberalii rezistaseră presiunilor. Bourgarel, noul ministru al Franței la București, considera cabinetul Sturdza „politic și financiar înfeudat Germaniei” și din această cauză „n-a lăsat să scape nici o ocazie de a amenința interesele noastre”. După înlocuirea guvernului liberal cu ministerul lui Gh. Gr. Cantacuzino, el scria lui Delcassé: „Cabinetul conservator se va inspira, e de presupus, de sentimente mai favorabile. Convinși că banul străin e indispensabil pentru a ridica și dezvolta industria națională, el se declară dispus să-i faciliteze în mai largă măsură accesul în România. Repudiind expres, pe de altă parte, tendințele ostile de care noi am avut direct a ne plânge, el afirmă în privința noastră dispozițiile *les plus rassurantes*”⁹. Nu era, desigur, vorba doar de „dispoziții” mai favorabile. Primăria n-avea mijloace suficiente pentru a organiza în regie iluminatul Bucureștiului. O societate de exploatare a iluminatului în regie avea nevoie de un capital de 13 milioane. Prea mult pentru bugetul primăriei. Era aproape suma anuităților împrumuturilor contractate. Nu rămânea într-o atare situație decât o soluție: concedarea exploatării. Adică menținerea

sistemului de până atunci, Compania franceză deținând concesiunea din 1868. În 1908, contractul lua sfârșit, dacă nu era reînnoit. Tratative cu Societatea franceză, impulsionate de aceasta din urmă, începuseră de mai înainte, încă din 1900, sub primariatul lui B. Delavrancea. În martie 1905, M. Gh. Cantacuzino le reia. De la început o face în condiții mai avantajoase decât în 1900. Și aceste condiții nu încetează să devină și mai convenabile în cursul tratativelor. Partea Primăriei era de aproape 75%:10% din încasările brute, 50% din cele nete și un minimum de 250.000 ca redevență, indiferent de împrejurări. Personalul exploatării urma a fi 2/3 românesc. Sunt condițiile în care se și încheie contractul în noiembrie 1905. Se sconta pe un beneficiu global de 37 milioane în 40 de ani, perioada de prelungire a noului contract. O sumă globală ce era pusă la dispoziția Primăriei chiar de la început, urma să fie folosită pentru sistematizarea canalizării cu apă a orașului. Motivând urgența, Primăria nu ține o licitație înainte de a începe tratările cu Societatea franceză, după cum cerea legea. S-a văzut de la început preferința pentru această societate. Or, la sfârșitul tratativelor, apare oferta unui grup românesc. Liberalii, nu numai ei, dar ei ca inițiatori, încearcă și în cazul iluminatului Capitalei același procedeu ca în chestiunea concesiunării terenurilor petroliere. Creează o Societate românească de gaz și electricitate, pentru a o opune celei franceze. Lascăr (Lăscăruș) Catargiu, Știrbey, Procopiu, C.C. Arion, Elias ș.a., conservatori și liberali deopotrivă cu alții fără o culoare politică știută, oferă Primăriei condiții mai avantajoase decât compania franceză. Se voia astfel să se forțeze mâna consiliului municipal. De fapt, ea nici nu trebuia forțată, pentru clasa conducătoare română existând deja un principiu călăuzitor: când nu erau capitaluri indigene, se făcea apel la cele străine. M. Gh. Cantacuzino nu respectă însă acest principiu. El respinge oferta românească, considerând-o neserioasă, „fără soliditate tehnică” și fără „soliditate financiară”. În plus, ea venise prea târziu, când tratativele cu compania franceză erau terminate (faptul era adevărat, însă tot atât de adevărat era și că Primăria nu deschisese o licitație). În acest sens, el și ține un discurs în parlament, la 8 februarie 1906, încercând să înlăture efectul argumentelor aduse de I.I.C. Brătianu, L. Catargiu, Al. Marghiloman. Discursul său e frumos și documentat. Dar nu și suficient de convingător¹⁰. În plus, tonul e prea înalt (Mihai

Cantacuzino, fiul cel mai mare al Nababului, era un om încrezut și arăta aceasta mai în toate prilejurile. Nu era „o calitate” care să-i aducă simpatii. De aceea, nu în ultimul rând, nici nu s-a bucurat de prea multe de-a lungul carierei sale politice). Toată campania opoziției contra concesiunii făcute de Primărie el o compara cu o amintire dintr-un spectacol de circ din vremea copilăriei sale: August cel Prost găsește în drum o batistă. Vrea s-o ridice, dar nu știe cum. După un moment de gândire, aduce o pârghie și un camion. Cu eroică străduință, el ridică batista cu ajutorul pârghiei și pleacă mulțumit, convins că a făcut o faptă bună. Prilej pentru P.P. Carp să-i dea o lecție: „O cam ia de sus d. primar al orașului București. D-sa, într-un limbaj ales, care a găsit în gustul literar al majorității un răsunet zgomotos, tratează pe aceia care sunt în contra concesiunii d-sale de August cel Prost. Nu știu, d-le președinte, dacă d. primar al orașului București are autoritatea necesară pentru a o lua așa de sus. Este drept că d-sa ocupă o pozițiune înaltă în stat. Numai la noi se întâmplă cam contrariu de ceea ce se întâmplă în țările civilizate. În celelalte țări occidentale, pozițiunile înalte sunt rezultatul unor merite anterioare; la noi obții pozițiuni înalte și pe urmă trebuie să dovedești că ai avut merite necesare pentru a le obține”. Altfel spus, meritul lui M.G. Cantacuzino nu era decât acela de a fi fost fiul tatălui său care, prim ministru fiind, îl înălțase la rangul de primar al Bucureștiului (și în timpul discursului său, P.P. Carp are grijă să-i mai amintească de această relație familială transformată într-una politică). Este posibil ca Societatea românească să nu fi avut la dispoziție toate fondurile necesare (ea depunea cautiune doar 500.000 lei, oferindu-se gata să verse încă șase milioane în casa primăriei, însă nu preciza termenul). Mai avea însă la dispoziție timp de doi ani și jumătate până când expira contractul cu Compania de gaz și electricitate franceză. M.G. Cantacuzino n-avea de unde să fie convins că la mijloc nu era decât „o manoperă politică” și o încercare a liberalilor mai cu seamă de a pune mâna pe o afacere mănoasă. Fără îndoială că la mijloc erau și interese politice. Dar ele existau și în cazul respingerii inițiativei românești. „Da, este un act politic de opozițiune – recunoaște Carp, dar îndată ce acest act politic de opozițiune face să reiasă posibilitatea inițiativei private în această țară, d-voastră, în loc să vă supărați, ar fi trebuit să fiți fericiți de această împrejurare și să

căutați a vă folosi de dânsa”. Și continuând: „care este rolul cel mai folositor țării, rolul celor care au luat inițiativa sau rolul guvernului, care vrea să o prăbușească, care e rolul cel mai frumos, chiar politic, admitând politica, rolul care e azi un ce neașteptat, un ce nevăzut poate în țară la noi, o izbucnire frumoasă de inițiativă privată, sau rolul acelor oameni politici care, tot din punctul de vedere politic, împiedică și zădărnicesc o asemenea inițiativă”¹¹. Concluzia se impunea de la sine. I.I.C. Brătianu și Al. Marghiloman (discursul acestuia din urmă e, într-adevăr, foarte bun) țin să o și dovedească cu o luxuriantă argumentație. Convenția cu Societatea franceză nici nu trece prin parlament – unde e apărată de Take Ionescu – decât după ce guvernul declară că ea se va constitui ca o societate românească, după codul de comerț românesc și cu un consiliu de administrație conform codului român¹². Nu se reușește, ca în cazul concesiunii petrolului, o cădere a ofertei străine (ponderea era de altfel total inegală în favoarea celei dintâi), dar se reușește o încadrare a capitalului neindigen în condiții mai puțin nefavorabile economiei țării. Tot era ceva.

OAMENI ȘI IDEI NOI ÎN POLITICĂ

Partidul Național Liberal intră în prefacere: de idei și de oameni, deopotrivă. D.A. Sturdza împlinește 71 de ani în martie 1904. Cine urma să-i succedă? În guvernarea dintre 1901-1904, trei oameni politici liberali ies în evidență. Mai întâi Emil Costinescu, ministrul de Finanțe. Alături de D.A. Sturdza el condusesese opera de redresare financiară a țării din anii 1901-1904 prin propriile ei mijloace și se remarcase cu strălucire în 1904, ca autor al tarifului vamal. Fusesse unul din fondatorii și directorii Băncii Naționale; un profund și sincer liberal. Își făcuse ucenicia politică în redacția ziarului „Românul” al lui C.A. Rosetti (se și „bucurase” în această calitate de atenția plină de sarcasm a lui M. Eminescu). Em. Costinescu era un autodidact. Nu datora prea mult școlilor, ci mai totul unei vieți frământată în presă, în întreprinderi industriale, în bănci. O inteligență vie, lesne de remarcat în discursurile, expunerile sale de motive sau în articolele sale, care, toate, se distingeau printr-o mare claritate și precizie. Em. Costinescu făcuse dovada limpede a unui om politic de o mare valoare practică. Pentru a pretinde șefia liberalilor, el mai avea un atu: se bucura de prețuirea și sprijinul regelui Carol, foarte sensibil la „filogermanismul” presupus al lui Em. Costinescu (multă vreme director al Băncii Generale din București, sucursala lui Disconto Gesellschaft în România). Însă Em. Costinescu nu era nici dintr-o familie influentă, nici nu avea o clientelă organizată. Era un „nou”. În plus, în 1904 avea 60 de ani.

Al doilea om politic cu pretenții la șefia liberală era Vasile Lascăr. Și el un vechi liberal (cu toate că nu avea în 1904 decât 50 de ani). Deja la 29 de ani, în 1879, era primar al Târgu Jiului. După 1884 e deputat în Cameră și se mută la București, ca avocat al Creditului Funciar (făcuse studii juridice la Paris). Un om sigur pe el, ferm în convingerile sale liberale, corect cu sine și în viața publică, un politician conștient de datoriile sale. Îndeosebi se

remarcă în anii 1902-1904 cât este ministru de interne în guvernul Sturdza. Legile sale administrative, de reorganizare a poliției, noua lege electorală îi aduc popularitate și îl situează în prim planul disputei pentru supremația în partidul liberalilor. Vasile Lascăr n-avea însă sprijinul finanței liberale, n-avea clientelă politică. În schimb avea potrivnici.

Cel mai puternic dintre ei era I.I.C. Brătianu. Al lui și al lui Emil Costinescu și al oricărui altuia ce ar fi vrut să aspire la șefia P.N.L., Ionel Brătianu se considera cel mai îndrituit să ajungă în fruntea partidului. Era fief-ul său și-l privea ca pe o moștenire de la tatăl lui, atotputernicul Ion C. Brătianu, cel care de fapt îl făurise. Celor care îl cunoșteau I.I.C. Brătianu (Ionel, cum îi zicea M. Pherekyde, dar numai el, liderul liberal nefolosind nici măcar cu cei din jurul lui formule simple de adresare) le dădea impresia unui om indolent, fără nici o tragere de inimă pentru o muncă serioasă și de durată. Cei care lucraseră cu el pe la diferite departamente nu-și aminteau să-l fi văzut vreodată grăbit, agitat, mișcându-se fără rost de colo-colo. Dimpotrivă, îl vedeau mai tot timpul „prăvălit într-un fotoliu” (expresie a lui I.G. Duca) sau întins pe o canapea. Mai avea și obiceiul să se culce devreme, iar după amiezile se odihnea. Firește că în atari condiții, comoditatea lui de care se vorbea adesea, nu părea o vorbă în vânt. Și în fapt avea oroare de eforturi inutile, de munca birocratică. C. Stere mărturisea că n-a primit niciodată un rând scris de mână lui. Pentru scrisori așa-zis „personale” sau „confidențiale” avea un secretar, care „știa de minune să-i contrafacă scrisul și iscălitura”. Dar Stere exagera excesiv cunoscuta lenevie a lui Ionel Brătianu pentru scris. În realitate, mărturii ale scrisului său întâlnim peste tot în arhiva Brătienilor. În locul agitației, pe care adesea naivitatea unora o confundă cu munca creatoare, lui Ionel Brătianu îi plăcea să mediteze. O făcea ore întregi, cântărind și examinând și reexaminând argumente și contraargumente, folosuri și neajunsuri. De aceea dădea totdeauna impresia că era pregătit la orice, că nu se lăsa niciodată surprins. „Din profesiunea lui de inginer – scria I.G. Duca – rămăsese cu obișnuința de a nu pune piciorul pe un teren, înainte de a-l fi sondat și de a cunoaște bine soliditatea lui”¹. Fiul lui I.C. Brătianu, atotputernicul lider politic al celei de a doua jumătăți a veacului al XIX-lea, propune tipul omului politic

intelectual bine pregătit. Pregătit într-o meserie, oricare ar fi ea, dar serios. „Ionel avea talent pentru toate studiile”¹, cum scria sora sa Sabina. La liceul Sf. Sava era foarte bun la matematică. Excelent și la alte materii. După bacalaureat aproape un an învață la școala de Poduri și Șosele la București. Apoi, împreună cu fratele său Vintilă, care-l urmează la scurtă vreme, se duce în 1883 la Paris, unde până în 1889 studiază matematica și ingineria Politehnică și la Școala de Poduri și Șosele. Peste tot demonstrează interes și mare seriozitate. Aceasta l-a învățat de tânăr ca tot ce făptuiește în viață s-o facă într-adevăr cum trebuie. Lucrul bine făcut era temeiul oricărei construcții. Și va rămâne toată viața cu această puternică convingere. Cu toate că ar fi putut chiar de la început să intre în politică, el, fiul șefului Partidului Național Liberal, n-o va face decât în 1895. Bătrânul Brătianu era de părere că fiii lui nu trebuie să debuteze prin politică, ci să lucreze ca ingineri, să-și demonstreze calitățile într-o meserie, să cunoască țara și oamenii, și numai după ce își făceau o reputație intrau în viața politică. Și Ionel lucrează ca inginer în Moldova, Dobrogea și București, își trece și examenul de inginer hotarnic, administrează moșiile familiei Brătianu. Abia târziu, în 1895, intră în politică. Firește la liberali.

I.I.C. Brătianu propune modelul omului totdeauna la curent cu tot ceea ce se întâmplă în societatea română, a omului politic foarte bine și continuu informat. Avea acasă, moștenit de la tatăl său, un fișier al tuturor oamenilor politici ai vremii, pe care nu înceta să-l îmbogățească mereu cu noi informații, a tuturor celor care apăreau în câmpul politic, social, cultural al societății românești. Lui Stere îi mărturisea cu mândrie: „Eu am la dispoziția mea nu numai experiența mea personală, ci și pe cea a tatălui meu”. Și îi arăta dulapurile cu o arhivă bogată și minuțios clasată². De cheile acestor dulapuri nu se despărțea niciodată. Nimic interesant nu scăpa curiozității sale și atenției informatorilor săi. Cunoscând oamenii s-a priceput și să-i aleagă pe acei pe care voia să se sprijine. Pentru că el a înțeles de la început, că un om politic

¹ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu*, București, 1993, p.92

poate însemna ceva prin el însuși, dar poate însemna cu adevărat ceva important prin colaboratorii săi, prin cei cu care se înconjura.

I.I.C. Brătianu nu este, precum atâția alții, P.P.Carp, T. Maiorescu, Al.Lahovari, Take Ionescu, Al. Marghiloman, Em. Costinescu, I.G.Duca..., un mare orator. Nu strălucește în Parlament sau în întrunirile publice. Discursurile sale sunt prea tehnice, prea concrete, prea la obiect. Rar saltă în generalitate. Atuurile lui se văd în discuțiile particulare. Era, cu adevărat, foarte inteligent și ca om foarte atrăgător, cucerind pe cei din jur. Un excelent *coseur*. Un mare coseur. „L-am cunoscut și eu prin anul 1899 – scria I.C. Atanasiu – înainte de înscrierea mea în partidul liberal. L-am cunoscut, fiindu-i prezentat – în casa lui părintească pe care încă o locuia – de către Vasilică Morțun. Am vorbit cu el poate o jumătate de oră și am plecat cu desăvârșire subjugat”. Cu farmecul persoanei sale și cu inteligența sa el îi atrage pe „generoșii”, pe intelectualii din partidul abia înființatului partid social democrat din România: V.G. Morțun, Al. Radovici, G. Diamandi, I.C. Atanasiu..., pe C. Stere. Pe acesta din urmă îl impune nu doar șef al organizației liberale locale Iași, dar și conducător al revistei „Viața Românească” (pentru că „citadela privilegiilor trebuia subminată pe dinăuntru și dărâmată”). În jurul lui atrage astfel toată generația tânără liberală, doritoare de nou și avidă de afirmare. Dar nu se mulțumește, desigur, doar cu sprijinul tinerilor colaboratori. El știe că nu poate ajunge cel dintâi în partidul liberalilor doar cu susținerea aripei tinere a acestuia. Avea nevoie de sprijinul oligarhiei acestui partid (orice partid, credea Brătianu, avea un centru de putere, un nucleu hotărâtor influent). Și cu ajutorul lui Eugeniu Carada, marele prieten al tatălui său, el are susținerea marelui finanț liberal, un instrument de acțiune și presiune extrem de eficace. De această finanță era legată „Oculă”, în cap cu Eugeniu Carada, omul din umbră, „eminența cenușie” a P.N.L. Alături de Carada, era M. Pherekyde, un om cu o mare experiență politică și cu o mare trecere în rândul liberalilor. Și el, ca și Carada, fuseseră între apropiații lui I.C. Brătianu. Și vor fi și sprijinatorii fiului său. Împreună cu ei era și Anton Carp, om al finanțelor, dar și al politicii de culise. „Oculă”, organizată în maniera vechilor Ventes, era foarte influentă. Și nu numai în P.N.L. Ministrul

Franței la București, Henry, scria în iulie 1904 că ea își impunea soluțiile regelui și țării, „soluții cu atât mai dificil de combătut, cu cât nu se cunoaște nimic din veritabilele motive, nici cine anume le indică”³. Diplomatul francez voia să aducă mister acolo unde de fapt nu era (la urma urmei se considera în funcție într-o țară, nu-i așa? de la Porțile Orientului și nu se putea să nu fie și aici taine și secrete de nepătruns). „Oculă” nu era altceva decât finanța liberală, de ale cărei interese, inclusiv politice, nu se putea să nu se țină seama.

Mare pasionat de istorie. Totdeauna putea fi văzut cu o carte de istorie în mână. Probabil că de la el a moștenit fiul său, George Brătianu, pasiunea pentru istorie. Îl pasionau originile românismului, îl fascinau geniul diplomatic și de conducător de stat al lui Ștefan cel Mare, remarcabila cutezanță a lui Mihai Viteazul. Tudor Vladimirescu era pentru el prototipul eroului. Îl atrăgeau destinul misterios al unor principii fanarioți pe tronul țărilor române, sau scrierile călătorilor străini asupra țărilor române, pe care le și adunase în mare număr în biblioteca sa din str. Amzei, din București, dar și în aceea de la Florica, moșia preferată a tatălui său de lângă Pitești, lăsată moștenire fiului său Ionel dimpreună cu dragostea față de ea. Conversația lui, când se referea la chestiuni istorice, era bogată, era totdeauna plină de farmec și interesantă. Istoria, se vedea, nu era o predilecție distractivă. Prin istorie vedea schimbarea neconținută a împrejurărilor umane; înțelegea relativitatea lucrurilor, influența patimilor și rolul imponderabilelor și se convingea de nevoia adaptabilității în activitatea politică. Târziu, prin 1926, îi spunea soției sale: „Que c'est triste l'étude de l'histoire”. Trist nu era. Depinde care era unghiul: al iluziilor pierdute, al speranțelor sfărâmate sau al neconținutei ascendențe a omului asupra lui însuși sau confruntat cu semenii lui? Nici dacă ar fi amestecat istoria cu experiența propriei sale vieți, I.I.C. Brătianu n-ar fi avut de ce să se plângă. Dimpotrivă.

Studiul oamenilor din trecut și al faptelor lor nu era singura pasiune a lui Brătianu. Foarte mult, chiar mult de tot, îl interesau oamenii vremii lui. Era în stare să rămână ceasuri întregi în biroul său și să-și aranjeze fișele în care rezuma tot felul de informații despre oamenii politici ai vremii și îi uimea pe cei din jur cu bogăția

și minuțiozitatea cunoștințelor sale despre semenii săi. Așa i-a ales și i-a atras pe „generoșii” din Partidul Social Democrat. În jurul lui era toată generația tânără liberală, doritoare de nou și avidă de afirmare. I.I.C. Brătianu avea și alte atuuri în disputa pentru șefia liberală. Pe el îl susținea marea finanță a liberalilor (de fapt și a țării). Folosită în scopuri politice, ea fusese totdeauna până atunci și va fi și în continuare un instrument de acțiune și presiune extrem de eficace.

Așadar, candidaturii lui I.I.C. Brătianu la șefia liberalilor nu părea să i se poate opune altcineva cu succes. Toți cei din jurul său voiau ca faptul să se împlinească cât mai repede. Dar Brătianu știa să aștepte. Nu voia să riște și prudența era una din trăsăturile sale bine pusă în evidență. În cariera lui politică a avut totdeauna grijă să nu facă gesturi și să nu spună cuvinte care ar fi putut deveni arme împotriva sa. Dacă avea o comunicare de făcut la doi prieteni politici, oricât de „siguri” erau ei, nu le vorbea amândurora, ci fiecăruia în parte. În felul acesta, nici unul nu putea fi martorul celuilalt. „Și chiar când stătea de vorbă cu cineva între patru ochi – scria C. Stere, în aparență fără nici o jenă, în realitate își cântărea fiecare cuvânt, pentru ca la nevoie să-i poată da interpretarea ce i-ar conveni”. Un astfel de om nu se aruncă într-o aventură niciodată. Nu în politică, pentru că în viață tânărul I.I.C. Brătianu n-a ezitat s-o facă. În 1897 s-a căsătorit intempestiv cu tânăra Maria Moruzzi (George Brătianu, istoricul, din această căsătorie provine, fiind recunoscut ulterior de tatăl său). Dar n-a rămas căsătorit nici o lună („căsătoria-divorț de la Ruginoasa”)⁴. Aventurile lui galante au fost multe și au dat naștere multor vorbe și unei impresii de frivolitate. Nu s-a potolit decât o dată cu a doua căsătorie, în 1906, cu Eliza Știrbei (pe care mai întâi a divorțat-o de Al. Marghiloman).

Din 1904 lupta pentru supremație în P.N.L. devine acută. Se începe cu combaterea reformelor lui V. Lascăr. Pentru ca acesta să nu dobândească un prea mare prestigiu, el e atacat cu violență. Când ministrul de Interne vine în fața parlamentului cu proiectul de lege pentru organizarea comunelor rurale, Eugen Carada își dă demisia din comitetul executiv al partidului. Motiva cu faptul că proiectul ar fi fost „neliberal”. La mijloc însă era ascensiunea prea mare a lui V. Lascăr, care putea pune în pericol poziția lui

I.I.C. Brătianu. După Carada, își dă demisia și Constantin Nacu. Atacul la adresa lui V. Lascăr se răsfrânge și asupra lui D.A. Sturdza, care se vede nevoit să se sprijine pe foștii drapelști: P.S. Aurelian, Em. Costinescu și V. Lascăr. Pentru că Sturdza nu voia să se retragă de la conducerea partidului, și nici guvernul nu voia să-l lase, „Se face în partid o lucrare pentru schimbat chiar și șefia, dar, pentru moment, chestia nu este coaptă” – declară P.S. Aurelian la o întrunire a liberalilor⁵. Și privirile sale îl căutau pe I.I.C. Brătianu, care, dincolo de alte considerații, era încă prea tânăr (avea, în 1904, 40 de ani). În toamnă, după deschiderea parlamentului, divergențele se aprind. Toți cei din jurul lui Brătianu îl împingeau înainte. „Oculă” cere lui Sturdza să-l scoată din guvern pe Vasile Lascăr. În fața rezistenței acestuia, M. Pherekyde, președintele Camerei și D. Protopopescu, vicepreședintele, își dau demisia. Ministrul Agriculturii și Domeniilor, C. Stoicescu, tot adept al lui Brătianu și, sătul de atâtea atacuri și acușări, V. Lascăr. Parlamentarii, partizani ai lui Brătianu, intră în grevă și nu mai trec pe la Cameră și Senat. „Oculă” voia ca partidul să se retragă de la putere. În opoziție, nici Em. Costinescu, nici V. Lascăr nu mai aveau atuurile pe care le dobândiseră la guvern printr-o activitate asiduă. Și atunci, ascensiunea lui Ionel Brătianu nu mai era periclitată.

D.A. Sturdza enumera în parlament toate izbânzile partidului în anii de guvernare 1901-1904. Ele nu erau puține, într-adevăr. Și cea mai importantă era redresarea finanțelor țării. În numele lor chema la înțelegere și ordine: „Trebuie să stăm strâns uniți, zdravăn disciplinați, cu ochii, cu inima, cu conștiința țintă la datoriile cele mari către patrie, iar așa numita politică, cazanul de certe și de dezbinări, să fie azvârlită la o parte, ca să nu ne încurce rostul datoriilor!” Sau: „zic unii ca întâi să regulăm divergențele de păreri dintre noi și pe urmă să votăm legile cele noi care ni se propun. Eu cred că această părere nu e logică, nici practică. Nu e logic ca chestiuni generale și vitale să cedeze pasul cestiunilor secundare”⁶. Avea dreptate. Și din nou: „să lăsăm certele pe seama altora, să nu ne dezbinăm nici acum, nici mai târziu”. Pune chestiunea de încredere, de „o încredere morală”: „Mai aveți încredere în modul meu de a conduce Partidul Național Liberal, ori nu? Mai aveți încredere în priceperea mea ca bărbat

de stat?” A muncit totdeauna cot la cot cu ei, declară Sturdza. Nu s-a dat niciodată de o parte. „Acum, de credeți că mi-au slăbit puterile sau că din nepricepere mi s-a strâmbat calea, eu nu mă opun să ocupe un altul locul meu”⁷. Dar, ca și mai înainte, Sturdza nu era omul marilor gesturi. Revine, cum o mai făcuse. Cobora în rândul muritorilor de rând: „Dar merit oare un asemenea sfârșit al vieții mele publice de cincizeci de ani?” Și atunci: „Vă rog călduros, lăsați certurile și să ne punem la lucru și muncind zdravăn, să facem ca certele să înceteze”⁸. În fond, Sturdza era un om cinstit. La întrunirea Clubului Central al P.N.L. din 18/31 decembrie 1904, el asigura că partidul putea rămâne încă la putere. Era însă o iluzie. Fără M. Pherekyde, V. Lascăr, I.I.C. Brătianu, C. Stoicescu, ba și fără Em. Costinescu – și el își dă demisia, simțind partida pierdută pentru moment – fără sprijinul Camerei, care nu mai putea lucra din cauza grevei deputaților brătienști, D.A. Sturdza nu mai putea guverna. Și la 21 decembrie 1904/3 ianuarie 1905, cârma e lăsată din mâini. Și vin conservatorii lui Gh. Gr. Cantacuzino. Rotativa guvernamentală funcționează.

Interesant lucru însă. Cum intră în opoziție, rivalii din P.N.L. se împacă între ei. La întrunirea de la „L'Indépendance Roumaine”, îndată după retragerea de la putere, I.I.C. Brătianu intră în sală la braț cu V. Lascăr, în aplauzele entuziaste ale celor adunați. Conștiința disciplinei de partid la liberali era mult mai puternică decât la conservatori. I.I.C. Brătianu nu voia să fie viitor șef al unei părți a liberalilor, ci al tuturor. Dacă V. Lascăr s-ar fi retras, mulți s-ar fi solidarizat cu el și l-ar fi urmat în disidență. Așa că I.I.C. Brătianu i-a cerut împăcarea. A și demisionat din guvern îndată după ce a făcut-o V. Lascăr, dându-i impresia că partidul nu se putea menține la putere fără el. V. Lascăr a trecut peste toate și a acceptat împăcarea. Em. Costinescu, rămas singur, se va întoarce și el la matcă.

Dar D.A. Sturdza? Imediat după demisia forțată a guvernului, supărat, intră într-o perioadă de completă inactivitate. Nu mai vrea să primească pe nimeni și nici să mai facă vreun gest politic oarecare și tot anul 1905 o ține așa față de toți cei care „l-au necăjit”. Ba și în 1906 la fel. Din „Notele politice” ale lui Ion Bănu: 25 ianuarie 1906 „Sturdza spune soției că este obosit și se retrage în bibliotecă; vor veni niște inși – ca să le spună că astăzi nu poate sta de vorbă cu dânsii, dar să vină sâmbătă”. Cine erau „inși”?:

M. Pherekyde, Anton Carp, I.I.C. Brătianu, V. Lascăr. Când sosesc, sunt introduși în salon și soția lui Sturdza le comunică: „astăzi nu – sâmbătă seara (s-a închis în bibliotecă cu șapte zăvoare)”. Inactivitatea lui Sturdza alarmează și pe cei care îi rămăseseră credincioși în timpul crizei din decembrie 1904. La 5 februarie 1906, I. Bianu nota: „H[areț] impacientat de tot de nelucrarea Sturdza, care ține partidul în loc și lasă pe conservatori să strice tot”.

P.N.L. nu poate rămâne departe de cele politice, chiar dacă era în opoziție. La guvern, conservatorii, animați de spiritul viu al lui Take Ionescu, dădeau legi peste legi, pregăteau aniversarea a 40 de ani de domnie a lui Carol I. Erau prea activi și puteau periclita poziția politică atât de însemnată pe care o aveau liberalii. Or, tocmai această poziție chema P.N.L. la activitate asiduă, fie că era la guvern, fie că era în opoziție.

Dar de ce nu renunțau frunțașii liberali la Sturdza? Pentru că nu toți o voiau. Em. Costinescu, V. Lascăr nu, pentru că ar fi însemnat să cedeze lui I.I.C. Brătianu. Și simțeau că încă nu trebuiau s-o facă. Ca ei gândeau mulți alți liberali. Și „Oculța” nu voia disidenți care ar fi slăbit partidul. Scopul ei principal acesta era: întărirea neîncetată a P.N.L. Și apoi, D.A. Sturdza nu era un oarecare, lesne de înlăturat oricând ai fi voit. Era încă șef al partidului. El era, dintre toți liberalii, acela care se bucura de deplina încredere a regelui Carol. Ba, chiar dintre toți oamenii politici ai țării. Față de nimeni altul n-avea regele sentimente mai de prețuire ca față de Sturdza. Și în aceste condiții, Sturdza trebuia încă păstrat. I.I.C. Brătianu trebuia să aibă încă răbdare*. Și el o avea, chiar dacă apropiatii săi erau cuprinși de „impacientă”.

I.I.C. Brătianu este acela care face neîncetate demersuri pe lângă Sturdza pentru a-l scoate din letargie. La 4 februarie el are o lungă convorbire cu Sturdza. Ion Bianu notează: „Brătianu mai stăruiește, face declarații de ascultare, la care D.A. Sturdza răspunde: «V-am spus că sufletul și onoarea nu vi le dau – nu se poate»”. I.I.C. Brătianu e acela care pune la cale vizite ale aderenților din provincie la D.A. Sturdza. Ca să-l măgulească. Și la 8 februarie 1906, Sturdza vine la întrunirea Comitetului Executiv al P.N.L. Dar raporturile nu sunt încă normale. Același Bianu face o descriere pe care o redăm mai mult pentru atmosferă: „*Morțun*: Iar cu declarații – să miște țara. Sturdza să se pună în frunte, să alunge pe conservatori. *Sturdza* se supără: «Iar vreți să mă luați

în sulită [...] De aceea m-ați adus aici?» *Morțun* – mai declamator – ca un actor prost. «Noi vrem să te încălzim, să iei steagul, să ne conduci» *Sturdza*: «Nu am trebuință să fiu încălzit. Eu în trebile țării sunt cald când trebuie; calm când trebuie. Dl. *Morțun*, ca să-mi dea mie lecții, să mai lucrez pentru țară. Mă înclin D-voastră» – și pleacă – mare consternare. Brătianu, cu pumnii ridicați, aleargă ca să-l oprească, strigând: «D-le Sturdza, d-le Sturdza!» *Sturdza* se întoarce către el și-i strigă «iar mă ameninți? Nu primesc să fiu amenințat; m-ați luat în sulii. Eu îmi știu datoriile mele», S-a oprit – a fost impresionant – și a stat de vorbă. S-a liniștit. Brătianu ședea pe un scaun, cu fața la amândouă mâinile. *Sturdza* îi zice: «Ce stai așa?» Apoi totul se liniștește și se decide ședința de comitet duminică (12 februarie)”. Oare așa să fi fost? I. Bianu era un foarte apropiat al lui Sturdza. Inevitabil, intervine părtinirea: Sturdza, cu un aer măreț, rămânând. Ceilalți, niște oarecare pe lângă el și rugându-se de el. Mai coborând într-o parte, ridicând în cealaltă, lucrurile pot fi verosimile.

Peste neînțelegerile acestea, orientându-le sensul, părea că plutește, ca și altă dată, umbra temută a lui Eugeniu Carada. Avea 70 de ani (în 1906). Aceeași înfățișare expresivă în ținută. Barbă mare, cu mult încărunțită, ochii mici, dar extrem de vioi și inteligenți, trăsături regulate și pe chip o expresie de hotărâre și de siguranță de sine. Bunicul său era din Macedonia. El se născuse la Craiova. Avusese o copilărie zvăpăiată și o tinerețe mereu în mișcare și în zbucium. Parcă regretând că n-a prins și el zilele revoluției de la '48, ca prietenii săi mai mari, Ion C. Brătianu și C.A. Rosetti, îl găsim între radicalii cei mai de stânga din deceniile 6 și 7, implicat – și încă bine de tot – până și în acțiunea lui Candiano Popescu de la Ploiești din 1870. Între 1860-1870 fusese redactor la ziarul „Românul”. A publicat articole numeroase, dar și piese, scurte povestiri, studii: despre Mihai Viteazul, Tudor Vladimirescu, Milcovul, raporturile Principatelor cu Rusia ș.a. Era prietenul de încredere al lui Ion C. Brătianu, un apropiat al familiei acestuia; am zice un fel de membru al ei, când citim cele cinci volume ale corespondenței familiei I.C. Brătianu, unde el apare binevenit, când la Florica, în Argeș, când la București, când la Paris, purtând de grijă unui copil sau altuia, sfătuind, amestecându-și vacanțele sale cu cele ale Brătienilor. Un fel de *éminence grise* a marelui său contemporan, care făcea de toate fără a pre-

tinde ceva și care era pretutindeni fără a fi anume undeva. Departe de a fi însă o umbră necuvântătoare a lui Brătianu, pentru că tot ce făcea, o făcea la lumina zilei.

Carada era ca o legendă vie. Constantin Stere ne spune că viața lui era așa de regulată ca a lui Immanuel Kant. Veșnic la aceeași oră pleca de acasă la Banca Națională și la aceeași oră se întorcea. La fel îmbrăcat totdeauna: într-un fel de levită lungă, albastru închis, fie iarna, fie vara. Nu mergea niciodată cu trăsura și niciodată pe Calea Victoriei. Relații sociale nu avea. Nu se ducea în vizite și rar primea câte una. Nu se ducea la spectacolele teatrale sau la concerte. Dacă acorda audiențe, o făcea doar între trei și patru după amiaza. Firește, toate aceste tabieturi cădeau în fața lui I.I.C. Brătianu, oricând bine venit în casa lui și la care se ducea o dată pe săptămână, în aceeași zi și la aceeași oră.

Eugeniu Carada a refuzat orice demnitate și situație în stat. N-a vrut să fie nici măcar deputat sau senator (de ministru nu mai vorbim). Putea să fie orice, el care adesea inventa miniștri, uneori la câteva săptămâni. Oarecum la fel ca François du Tremblay, numele laic al călugărului Josef, umbra lui Richelieu, care și el înălțase pe atâția în episcopate, refuzând însă totdeauna să se înalte pe sine. François du Tremblay, cu care Șt. Antim în 1936 îl compara pe Eugeniu Carada, făcuse totul în numele ideii de recatolicizare a Europei, tulburată de reformă. Carada în numele cui refuzase orice funcție înaltă? O explicație ne oferă același Șt. Antim în portretele sale. Anume, că el rămăsese toată viața un republican. Între el și I.C. Brătianu se legase o legătură asemănătoare aceleia dintre Mazzini și Garibaldi. Cel dintâi fusese și a rămas un republican, celălalt era un dinastic. Dar ambii au lucrat cu aceeași râvnă pentru unitatea și ridicarea Italiei¹⁰. Și faptul e real. I se adaugă însă nu numai credința într-o idee, ci mai ales statornicia în credință, mai rară într-o Românie ca aceea de atunci, în neconținută frământare pentru a se identifica pe sine însăși. I se adaugă și firea omului, o discreție dusă până în marginile sale, ce nu se simțea în largul său, expunându-se lumii și trăind în văzul tuturor. Viața unui om public este în bună măsură și a altora. Eugeniu Carada nu se simțea bine în post de vedetă. Prin felul său original de a fi, Carada stârnise curiozitatea contemporanilor, mai ales a păturii politice. Când toți alergau după favoruri și măririi, el trecea pe lângă ele cu vădit dezinteres. Tot

ce făcea însă acest om puțin ciudat, era bine făcut. Când, după detronarea lui Cuza, armata țării n-avea arme și muniții. I.C. Brătianu l-a trimis pe Carada peste hotare cu sarcină expresă de a le procura. Prin intermediarii săi s-a pus în legătură cu o pașală turcească de la sud de Dunăre și mai multe șleपुरi au trecut fluviul la nord, aducând o mare ușurare locotenenței domnești. Împreună cu Brătianu și Rosetti, secundându-i pe cei doi, a creat osătura viitorului Partid Național Liberal, instrumentul eficace al puterii liberale. După războiul independenței, el este cel care secondează în plan economic opera lui I.C. Brătianu pe plan politic. Noua clasă socială, burghezia, pe care se susțin liberalii cu predilecție și o ajută să se ridice, avea nevoie de instrumente și mijloace de sporire a puterii și influenței. Moșierii aveau pământurile, sursă sigură de venituri. Pentru a ajunge să submineze această stăpânire, a preluat o parte din ea, dar, mai ales pentru a căuta alte izvoare de dezvoltare economică și a le pune în valoare, burghezia liberală avea nevoie de bani și de o rapidă circulație a acestora. Și Eugeniu Carada este acela (dacă nu era el, ar fi fost altul, desigur, dar s-a întâmplat să fie el) care creează Banca Națională. Ea pune la dispoziție burgheziei, sub formă de bancnote cu acoperire metalică și sub formă de scrisuri funciare cu acoperire imobiliară, un mijloc sigur și puternic. Dacă mulți oameni noi s-au ridicat după 1880, multe averi noi au apărut, altele s-au subțiat sau au dispărut este grație „celeii mai mari escrocherii a secolului al XIX-lea”, cum numea Nicolae Filipescu Banca Națională. O numea așa, pentru că această instituție a fost pentru liberali un bastion în spatele căruia s-au ridicat și întărit, cucerind pas cu pas pozițiile marii proprietăți, reorientându-i sensul și fizionomia dezvoltării și slăbind rândurile conservatorilor al căror autentic reprezentant era Nicolae Filipescu.

Ca să ridice și să sporească neconținut puterea Băncii Naționale, Eugeniu Carada a dăruit marea sa forță de muncă, pricepere, sobrietate și corectitudine. Nu în calitate de guvernator al ei – demnitatea aceasta implica un decret de numire – ci aceea de director și membru în consiliul de administrație, funcție ce i-o dăruiau acționarii și nu guvernul sau suveranul. Atât cât a trăit, Carada a fost tot timpul adevăratul conducător al Băncii, un fel de „dictator” al ei. Influența lui era foarte mare și în partidul liberal. La toate câte se întâmplau în viața acestui partid, trebuie

căutată voința lui Eugeniu Carada. În ridicarea lui I.I.C. Brătianu, acțiunea lui este esențială. S-a considerat, după moartea lui Ion Brătianu, un mandatar al dorințelor acestuia în partid și și-a impus voința cu tenacitate și neclintită hotărâre.

Puțini știau ce făcea el în biroul său de la Banca Națională. Adversarii au născocit tot felul de mistere și au creat în jurul lui o atmosferă de taine și nepătrunderi. Dincolo de toate era o muncă fără preget, o dăruire puțin comună. Și nu doar pentru cauza liberală. C. Stere povestește că s-a dus la el (Îl întâlnise la I.I.C. Brătianu și îl invitase). L-a întrebat de intențiile sale de a edita un ziar pentru românii aflați sub stăpânire străină. „O națiune subjugată trebuie să se ridice împotriva agresorilor, dacă are sânge în vine și e vrednică să trăiască” – îi spune el lui Stere și apoi: „Aveți tipografie și fondurile necesare? O gazetă nu se ține numai cu entuziasm!”. Și mult mai târziu Stere a aflat suma care îi fusese transmisă printr-un mecanism complicat de viramente¹¹. Adevărat cine a spus că până nu cunoști un lucru sau un om nu trebuie să te pronunți asupra lui.

Starea internă a P.N.L. pare și chiar este una de compromis între rivalități și idei, împotrivindu-se unele altora. Pentru că nu doar disputa pentru măririi omenеști e la mijloc. Ci și aceea de idei. Sunt acestea din urmă în slujba ambițiilor omenеști, părănd a le justifica sau, dimpotrivă, pasiunile omenеști slujesc ideile și în numele lor acționează? Și una și cealaltă. Politica, mai ales ea, amestecă lucrurile în așa fel, încât nu totdeauna vezi deslușirile. În dezvoltarea ideilor îți vine în ajutor însă totdeauna perspectiva. Și în cazul de față, ea este de partea acelor care erau în jurul lui I.I.C. Brătianu. Noile idei politice liberale din acest cerc pleacă. Viitorul apropiat era al lor. Și, nu se putea altfel, și al celor care se făceau purtătorii lor.

Partidul liberalilor începe se freamăte de înnoire. Un semn al vremurilor. Venirea generoșilor accentuează radical procesul de prefacere și îi dă direcțiile. În intențiile lui I.I.C. Brătianu, generoșii urmau a fi ceea ce fusese C.A. Rosetti pe vremea lui și a tatălui său, niște antemergători. Lui C. Stere îi spunea să găsească „nota justă” și să provoace un curent de opinie publică. Numai așa „am putea da o nouă îndrumare partidului, în conformitate cu ideile noastre”. După intrarea generoșilor, el declara la o întâlnire cu ei, la el acasă: „Intrarea voastră în partid trebuie să

însemneze începutul unei noi, mai mult sau mai puțin apropiate, îndrumări a partidului nostru”¹². Sfătuia însă prudență, pentru a nu se speria prea tare „les gros bonnets” ai partidului. Trebuiau luați „cu încetșorul”¹³. Și atunci, din când în când, trebuia turnată apă în vin. Sămânța aruncată urma să germineze. În reviste, în discursuri la diferite întruniri, în parlament chiar, în conciliabule politice, multe în acești ani, ideile noi, democratice, iau un contur tot mai precis. La 26 februarie 1909, N. Filipescu le zicea acestor idei care frământau în P.N.L. „tendințe socialiste” și le considera un semnal de alarmă pentru ordinea statului¹⁴. Era exagerarea polemică a adversarului politic. Ele nu erau decât idei în larg sens democratic pe care și socialiștii le îmbrățișau, firește, în programul lor minimal. Genul era acesta: „nu numărul, nici întinderea teritoriului determină mărirea unui stat, ci rolul pe care îl poate avea în istoria mondială, mulțumită energiei sale morale, culturii sale și idealurilor sale”. Sau: „România nu poate trăi, dacă majoritatea covârșitoare a populației sale – țărănimea – va fi lipsită de drepturi și de independență economică. Italia veche a pierit fiindcă numărul de cetățeni liberi fusese copleșit de milioanele de robi și teritoriul ei împărțit între puținii latifundiați”¹⁵. Sau altele care afirmau necesitatea votului universal, în orice caz schimbarea sistemului electoral în ființă, atragerea maselor largi în politică.

Idei care să se opună realității de atunci și susținătorilor ei. „Pari un băiat inteligent...îi spunea P.P. Carp lui C. Stere. Crezi dumneata serios că sufragiul universal ar putea aduce o schimbare?” Tonul era casant. El nu credea și continua ironic: „Din vremurile Eladei antice, și chiar mai înainte, de la Faraonii Egiptului, demagogii fac apel la patimile plebei și predică democrația și partajul averilor. De milenii, reforme democratice se grămădesc peste reforme sociale... Și de milenii, mulțimea și prostimea tot muncește, iar elita tot guvernează...Mulțumită acestei orânduiri neclintite s-au putut ridica piramidele, ca și templele din Karnak și Lucsor, precum mai târziu au înflorit minunile arhitecturii și ale artei elene...De atunci și până astăzi nu s-a schimbat nimic în fond și nici nu se va schimba în vecii vecilor... Atât numai, că ne costă mai scump aparatul de guvernământ...”¹⁶. Că acestea au fost anume vorbele lui P.P. Carp (alias T.T. Flor din romanul autobiografic al lui Stere) nu are importanță. Conta însă că le putea

spune. Nici Carp, nici alții, n-aveau încredere în cuceririle democratice. Atâta timp cât ele veneau și se suprapuneau unei stări economice și sociale în fond aceeași ca mai înainte, ele n-aveau efect, desigur. Junimiștii, ei care combătuseră atât de mult formele fără fond, erau sceptici. Două lucruri, cel puțin, n-avea în vedere P.P. Carp. Unul era că noi reforme – alte forme – n-ar mai fi venit, ca la mijlocul veacului al XIX-lea, peste o structură ce trebuie ea însăși să se schimbe, ci pe una în plin proces de modernizare. Al doilea, că erau prezente la începutul acestui veac în societatea românească forțe sociale capabile să dea reformelor democratice susținerea de care aveau nevoie. Și ele erau burghezia și proletariatul, deja bine dezvoltate și a căror prezentă caracteriza structura socială a țării în ceea ce avea ea esențial și de perspectivă. Acestea acționau pe un fond de nemulțumire adâncă a țărănimii, un potențial revoluționar în stare explozivă.

Și, de fapt, țărâtimea, pierzându-și seculara-i răbdare, dă întregului proces reformativ impulsul de care avea nevoie. Noile idei liberale, susținătoare de reforme, până în 1907 pipăiau doar terenul social-politic. După aceea, încep să-l jaloneze. Diferența, ca să mutăm relația în alt plan, dintre „Viața Românească” și „Revista democrației”. Prima are din când în când articole ce afirmă nevoia de reforme, cea de a doua le dă forma concretă. „Șefule, ne preocupăm ori ne ocupăm?” îl întreabă G. Diamandi, conducătorul „revistei democrației române”, pe I.I.C. Brătianu în 1910¹⁷. „Generoșii”, sufletul mișcării reformatoare, nu în zadar se zbatuseră în vadul politic liberal pentru ideile lor. 1907 le dăduseră o tragică dreptate, dar și convingerea nestrămutată că, în sfârșit, momentul reformelor nu mai poate fi amânat. Deja în timpul războaielor, întruniți la I. Procopiu, ei au propus (I. Radovici era cel mai nerăbdător) să se impună guvernului liberal reforma votului universal. V.G. Morțun, G. Diamandi, din motive de oportunitate (situația grea a țării), susținând amânarea deocamdată a unei acțiuni directe, au avut până la urmă câștig de cauză. Era și un motiv de natură politică. I.I.C. Brătianu nu era încă șef al partidului. Deși starea de profundă nemulțumire din țară, demonstrată în 1907, nevoia de reforme îl propulsează cu repeziciune spre țelul râvnit. P.N.L. se considera – și în fapt era – principalul partid al țării. Pe umerii săi stătea o mare responsabilitate. Dar cum și-o asuma? Răspunzând necesităților.

Singurul în stare s-o facă în rândurile liderilor liberali era I.I.C. Brătianu. Timpul lucrase pentru el. G. Panu avea dreptate: „Moralmente (P.N.L. – n.n.) este despărțit în două de la venirea guvernului liberal la cârma statului. Înainte de venire, se desemnau numai veleitățile într-o minoritate a partidului. Din cauza împrejurărilor în care partidul a venit, acea minoritate a fost favorizată și sunt gata a recunoaște că acea minoritate era designată de împrejurările cunoscute a face față la greutățile iarăși cunoscute”¹⁸.

Criza în Partidul Național Liberal are ca pretext insuccesele electorale din 1908. Deși la guvern, deși folosind toate ingerințele obișnuite, candidații liberali ies înfrânți în toate alegerile partiale. Liberalii păreau să nu mai poată opune partidului lui Take Ionescu, victorios peste tot, nici o rezistență. „Generoșii” și I.I.C. Brătianu s-a făcut de data aceasta purtătorul lor de cuvânt, acuzau conducerea politică a lui D.A. Sturdza care, lipsită de energie, nu mai aducea nici o idee și nu mai dădea nici o speranță.

Noua generație liberală trebuia să înfrângă vechea gardă a partidului, care nu voia să cedeze, mai ales din teama de ideile noi ale generoșilor din jurul lui I.I.C. Brătianu. C. Stoicescu, mare proprietar, președintele clubului din Prahova (aici, Al. Radovici începe să aibă o influență hotărâtoare) îi scrie în vara lui 1908 regelui, exprimându-și neliniștea față de ideile tinerelor cadre liberale. „Avem, în adevăr, mulți nemulțumiți în partid care caută să lucreze pe căi piezișe, în detrimentul partidului – declara I.I.C. Brătianu în ședința C.E. a liberalilor din 23 mai 1908. Acestora, dacă nu le place, n-au decât să plece din partid, să se ducă acolo unde cred că e mai bine și să ne lase pe noi să lucrăm în pace. Noi nu vom satisface interesele personale ale unora. Le-o spunem verde-n față”. Brătianu începea să iasă din așteptarea ce și-o impusese până atunci. Începea să nu mai aibă răbdare. În iulie, C. Stoicescu, Em. Porumbaru, Șt. Șendrea și P. Poni sunt eliminați din Comitetul Executiv al partidului. Acțiunea lui I.I.C. Brătianu la centru se corela cu acțiunea apropiatilor săi în provincie. Ceea ce făcea la Ploiești Al. Radovici contra lui C. Stoicescu o făcea la Iași C. Stere contra lui G. Mărzescu, sau dr. Lupu la Fălciu contra fraților Dobreanu și a lui N. Cișman, sau V. Brătianu contra lui N. Dimancea la Pitești. Nu peste tot acțiunea tinerilor era încununată de succes. La Slatina, bătrânul liberal Al. Iliescu îl înfrânge

pe Take Protopopescu, adeptul lui Brătianu. La Ploiești, liberalii nemulțumiți, cu Goga Negulescu în frunte, trec la conservatorii-democrați ai lui Take Ionescu¹⁹.

Mulți sperau în D.A. Sturdza. „Mai avem un singur punct de reazim: este șeful partidului, d-l Sturdza” – declară C. Stoicescu. Dar Sturdza, la 75 de ani, era un om care începuse să-și simtă bătrânețea. O viață întreagă de muncă încordată îl măcinase nervos. Nu mai avea nici o energie combativă. Răspunsul său la ofensiva aripii Brătianu e mai mult decât anemic. Cuvântările lui din parlament au un iz apocaliptic și religios. Cita adesea pe evangheliști și nu vorbea decât de pace și de înfrățire. Venise senilitatea. Zvonurile potrivit cărora el urma să plece la o casă de sănătate în Franța, erau tot mai persistente. Regele îl prefera pe Em. Costinescu. În partidul Național Liberal, numele lui I.I.C. Brătianu era însă cel care circula. Și se acuza amestecul regal în treburile interne ale partidului. De altfel, una din învinuirile aduse lui D.A. Sturdza era prea marea lui obediență față de rege (el introdusese obiceiul cu pupatul mâinii lui Carol la diferite solemnități, gest total gratuit). „Carada – scrie I. Bianu – vede în Sturdza un apostol al ideilor de monarhie absolută sub fascinația regelui. De aceea Sturdza vrea (zice Carada) să frângă partidul liberal și să-l supună regelui, iar Carada vrea ca partidul și țara să stea în fața regelui și să-și impună voința sa și a țării”. Em. Costinescu, știind prea bine ce influență avea I.I.C. Brătianu în partid, la cererea acestuia cedează, renunțând la candidatura sa pentru conducerea guvernului (demnitate pe care ar fi meritat-o pentru capacitatea și experiența sa politică). Consiliul de Miniștri este acela care recomandă regelui pe I.I.C. Brătianu ca președinte (era prima oară când se folosea acest procedeu). Partidul Național Liberal voia să-și regăsească vigoarea și la 22 decembrie, I.I.C. Brătianu preia guvernul. D.A. Sturdza se retrage la hotelul St. James din Paris. Are o criză nervoasă cu violente ieșiri și este internat la spitalul St. Antoine. Apoi la clinica d-lui Gabius de la Suresnes. Cuvintele măgulitoare ale regelui la retragerea sa din funcția de prim ministru nu-i mai erau de nici un folos: „Neprețuitele servicii ce ați adus țării și Coroanei, ca bărbat de stat și om al științei, vor rămâne neșterse în inima tuturor și vă vor asigura o veșnică recunoștință. Din adâncul sufletului meu vă mulțumesc pentru nestrămutata d-voastră credință și pentru

statornicul sprijin care mi-au înlesnit îndeplinirea grelei mele chemări în atâtea împrejurări când era vorba de interesele cele mari ale patriei. De-a pururea îmi voi aminti...”²⁰. Era frumos. ...În ianuarie 1909 Carol I scria surorii sale: „Prin starea fără speranță a credinciosului meu ministru președinte care astăzi este cu totul alterat spiritual, greutățile provocate de situația internă și externă au crescut și mi-au îngreunat mersul afacerilor, care astăzi necesită o muncă dublă. Sunt mâhnit să pierd un consilier atât de încercat și un distins om de stat, mai ales în grelele vremuri pe care le străbatem în Orient.” Și în aceeași scrisoare el adăuga : „Nu a fost ușor să-l înlocuiesc pe Sturdza; l-am desemnat pe Ion I.C. Brătianu ca ministru președinte. El este încă tânăr, dar foarte capabil și poartă cel mai popular nume din România. În Camere, care se reunesc peste 10 zile, va avea o situație grea, și opoziția intenționează să-l atace aprig; dar deoarece va fi sprijinit de mine urmările atacului nu vor fi periculoase...”²¹ La 11 ianuarie, Congres al P.N.L. cu delegații din toată țara. Vorbesc P.S. Aurelian, președintele Senatului, M. Pherekyde, președintele camerei, gen. Budișteanu, vicepreședintele Senatului, Emil Costinescu, ministru de Finanțe, Constantin Stere, în numele Iașului, Nicu Gane, Ilariu Izvoreanu. Cel dintâi a propus șefia lui I.I.C. Brătianu. Ceilalți au susținut-o. M. Pherekyde citește o moțiune aclamată de toți, prin care I.I.C. Brătianu era proclamat lider al partidului.

„Partidul nostru nu este un instrument artificial creat pentru a servi individualitățile – declara Brătianu abil, în discursul de inaugurare a șefiei sale – el este un organism izvorât din nevoile mari ale statului și ale neamului și opera sa de la aceste nevoi se inspiră”. Două reguli esențiale pune el la baza conducerii: libertatea de discuție, pentru a ajunge la participarea conștientă a tuturor și disciplină în acțiune „fără de care nu se poate...”. Cât privește menirea Partidului Național Liberal, el îi dă formularea: „dezvoltarea forțelor naționale de orice fel și pe orice tărâm”²¹.

² Fragmentele din corespondența particulară a lui Carol I din această lucrare, cel de față inclusiv, ne-au fost puse la dispoziție de istoricul și colegul Sorin Cristescu, cel care a descifrat această corespondență la Arhivele Naționale și căruia îi mulțumim și pe această cale.

Și așa, ceea ce era de presupus, ceea ce mulți crezuseră, se împlinea. Cel mai puternic partid al țării avea un nou conducător. Și în curând un alt program. Vremea își ceruse oamenii și ideile.

La 6 aprilie 1904, T. Maiorescu făcea în „Epoca” o caracterizare a liberalilor, învinuindu-i de „o sfortare prematură” de a ajunge la „preponderență politică”. Prematură, pentru că burghezia prin sine însuși nu-și câștigase încă valoarea care să-i fi legitimat o asemenea „preponderență generală”. Industriași români nu existau, comercianți și arendași cu avere prea puțini, oameni de înaltă cultură și mai puțini. Și atunci au înflorit politicianismul, favorizarea partizanilor – „fie cei mai iscusiți, numai să fie cei mai devotați”, agonisirea de averi prin politică cu ajutorul statului.

Un simpatizant al conservatorilor, I. Cerchez, citind aceste rânduri, le suprapune peste ceea ce a văzut el din serbările celor 400 de ani de la trecerea în posteritatea neamului său a lui Ștefan cel Mare. I s-a părut atunci (părere contrazisă de foarte mulți alții) că au lipsit „acele electrizante aclamări ale mulțimii”. Care să fi fost cauza? Prea marea înmulțire a serbărilor naționale în vremea aceea, aceasta prin contrast cu lipsa lor de mai înainte? Discursurile oficiale lungi, care răceau entuziasmul? Cauza era, după conservatorul Cerchez, tot elementul liberal. Căci de la 1848, de când a intrat el în viața publică și de la 1866, de când formele fără fond au pătruns peste tot, „totul a luat la noi un caracter de farsă, de simplă fațadă...”. „Un vâl de neîncredere s-a lăsat peste suflarea românească. La tot ce vedem, nu știm dacă asistăm la ceva simțit sau la o simplă păpușerie. Îndoița ne răcește: suntem jenați în expresiunea sentimentelor și vocea se stinge înainte de a izbucni în aclamări”²².

Garabet Ibrăileanu în mult comentata sa scriere *Spiritul critic în cultura românească*, publicată mai întâi în reviste și în 1908 în volum, deci într-o operă din acești ani de început de veac, îl analizează pe I.L. Caragiale sub pecetea „criticii sociale extreme”. Pe cine critică opera lui Caragiale? Întregul liberalism român. Și încă tot atât de intransigent și de ireductibil ca Eminescu. Jupân Dumitrache e burghezul pe care se susține liberalismul, Nae Ipătescu, cel care citește „Republica și Reacțiunea sau Veniturile și Trecutul” în care e vorba de „a mânca de la datoriile...”, reprezintă „formula nouă”, Rică Venturiano e chintesența „intelectualismului liberal”, Cațavencu „simbolizează gruparea lui

C.A. Rosetti” ș.a.m.d. Toate personajele schițelor fac parte din clasa nouă, sunt oameni din burghezimea mare și mică, funcționari mari și mici, gazetari ș.a. Toți folosesc un limbaj încărcat de neologisme, latinizat și franțuzit, împotriva căruia a luat o atitudine atât de drastică școala critică junimistă. Limbajul acesta este ca un simbol al „formelor nouă”, neasimilate cu adevărat. Scena din *Five O'clock* în care într-un decor de palat luxos, plin de obiecte de artă scumpe, vorbesc ordinar câteva „mahalagioaice” e reprezentativă pentru neasimilarea culturii de către clasa cea nouă. „El urăște atât de mult clasa cea nouă – scrie Ibrăileanu – încât o ponegrește, cum s-ar zice popular, până-n pânzele albe, până în copiii ei mici, care sunt antipatici (*Domnul Goe, Vizita*)”²³.

O astfel de viziune a operei lui Caragiale, datorată „parti-pris”-ului liberal și unei metode sociologice, pozitivistice, a fost serios amendată de Paul Zarifopol, care a îngrijit ediția din 1922 a operei lui Ibrăileanu. La fel a făcut-o Ioan Holban în 1984²⁴. Și totuși...în zadar scriitorul „s-a bucurat” de atenția ironică sau de-a dreptul dură a gazetelor liberale, mai ales a „Voinței Naționale”?

22 septembrie 1903. Congres al „Asociației române pentru înaintarea și răspândirea științelor”. Președintele ei era C.I. Istrati. Între invitați, D.A. Sturdza: „Dacă veți pune microscopul pe ultimii 50 de ani ce au trecut, veți vedea o adevărată muncă uriașă. Câte n-am făcut pentru dezvoltarea noastră economică: podul peste Dunăre, portul Constanța, dezvoltarea porturilor dunărene, așezăminte de credit, funciare ș.a. Și toate acestea nu se datoresc decât muncii românești, căci amestecul străin în aceste colosale întreprinderi n-a fost decât superficial. Să studiem cu atenție istoria noastră contemporană. Această parte a istoriei neamului nostru e cea mai importantă: istoria veche e lupta pentru existență, iar cea contemporană e așezământul ei stabil pe lume”. Nu burghezia făcuse anume toate câte le spunea D.A. Sturdza, șeful liberalilor, dar ea îndemnase și inițiasse făurirea lor.

20 aprilie 1903, orele 10. Se dezvelește, în piața care de atunci încolo i-a purtat numele, monumentul lui C.A. Rosetti, ridicat prin subscripție publică. Șezând în jilțul său, C.A. Rosetti are ziarul „Românul” într-o mână, pana de scris în cealaltă și privirea atîntită spre viitorul pe care-l visa patriei sale.

18 mai 1903. Lângă piața Universității se dezvelește statuia lui I.C. Brătianu, operă a sculptorului francez Ernest Dubois. Cu mâna dreaptă, creatorul Partidului Național Liberal, parcă își sublinia cuvintele-i favorite: „Voește și vei putea! Cu D-zeu înainte!”

Burghezia, în înălțarea ei stârnise și continua s-o facă, invidii, nemulțumiri și împotriviri. O clasă activă care, favorizându-se prea mult pe ea însăși în ridicarea capitalistă a țării, nu putea să nu aibă parte de reacția contemporanilor; viu arătată și directă sau ironică și intelectuală, cu rafinament de expresie, dar deopotrivă de inofensivă. Noua stare a țării era burgheză. Și noul burghez își permitea să fie și prospectiv: „Noi deschidem societății românești calea cea mare, calea cea largă a democrației pe care pășește civilizațiunea statelor apusene – spunea tânărul liberal I.G. Duca în parlament. Noi vrem să chemăm la viața publică și socială toate forțele acestei țări. Noi vrem să organizăm toate energiile noastre naționale [...] Noi vrem să întemeiem, la umbra democrației, o viață mai intensă și mai bogată. Noi vrem ca la lumina acestei democrații să se poată dezvolta o cultură națională care să fie expansiunea cea mai curată și cea mai înaltă a geniului acestei rase. Și dacă soarta a vrut ca frământările istoriei să rupă acest neam în bucăți, noi vrem ca cel puțin aci, între culmile Carpaților și gurile Dunării să fie o stâncă românească atât de puternic consolidată și atât de falnică, încât să rămână neclintită sub bătaia valurilor tuturor restriștilor viitoare”²⁵.

Deocamdată prea multe dorințe. Erau ele sincere? Din partea lui I.G. Duca erau. Dar în politică, sinceritatea n-are șanse. Liderul conservator P.P. Carp îi putea riposta: „Mie, discursul d-lui Duca îmi face efectul unei compozițiuni de retorică, și dacă aș supune discursul dumnealui ca compozițiune de retorică fostului meu profesor de literatură ca să-și dea avizul lui, sunt convins că el ar fi pus ca cenzură: formă minunată, gândire slabă”. Și în locul retoricii liberale, venea cu una proprie: „Ce înțelegem noi prin democrație? Am spus-o: prin democrație înțelegem că fiecare să-și aibă locul lui în această țară, care îl merită prin munca lui. Dacă el este fiu de boier sau este fiu de țăran, nici fiul de boier, nici fiul de țăran nu trebuie să găsească loc dacă nu muncește și dacă nu servește acestei țări”²⁶. Era frumos, dar adevărat nu era. Mai cu seamă într-un partid conservator ca acela pe care-l conducea

P.P. Carp, unde se cultiva destul averea, trecutul nobiliar, fala de odinioară și prea puțin, mult prea puțin valoarea simplă și fără zorzoane. Altă dată, P.P. Carp era mai sincer când „fixa” altfel locul democrației: „Eu admit instinctul la o națiune, admit ca ea să se simtă că există un rău precum fiecui om, când e bolnav, simte că-l doare; dar eu nu admit ca bolnavul să zică el: iată doctoria ce trebuie să mi-o dea doctorul [...] Acei care cred că au primit o cultură mai înaltă, aceia au datoria sacră de a veni, când poporul a sărăcit, să-i zică: nu merg după tine! Tu simți răul, leacul ți-l dau eu”²⁷. E adevărat, așa zicea în 1879. Între timp, viața politică în România evoluase. Poporul nu mai putea fi tratat pur și simplu ca un pacient. Măcar aparent. Nu-i mai puțin adevărat că unii oameni politici tot o mai gândeau. „Omul de guvern trebuie să știe ce se poate îndeplini din cerințele mulțimii. El trebuie să aibă curajul să înalțe la ceasul potrivit zăgazu menit a stăvili pornirile care la un moment dat ar putea să amenințe așezămintele statului”²⁸. Așa vorbea în parlament Mihai Gh. Cantacuzino, fiul lui Gh. Gr. Cantacuzino, marele moșier, în acești ani încă cel mai bogat om din țară.

Cel care voia să schimbe ceva în partidul conservatorilor era Nicolae Filipescu. În 1902 el împlinea 40 de ani. O vârstă a tuturor făgăduielilor politice. Era și el jurist, cu studii la Geneva și Paris, ca atâția alți oameni politici români ai momentului. O pregătire serioasă, inteligentă, talent de gazetar și orator, încă destulă bogăție, relații în toată lumea politică (era rudă și cu Gh. Gr. Cantacuzino, șeful conservator) – toate acestea erau atuuri de natură să-l propulseze pe Filipescu în vârful ierarhiei politice. Le adăuga o energie extraordinară și deja o experiență politică de luat în considerație. Se remarcase cu deosebire în grupul tinerilor conservatori, din jurul ziarului „Epoca”, în campania politică a opoziției unite contra guvernului lui I.C. Brătianu. Fusese un foarte bun primar al Bucureștiului între 1893-1895, apoi al Brăilei. Fusese ministru de Domenii în guvernul lui P.P. Carp din 1900-1901. N. Filipescu avea la dispoziția sa și un ziar, „Epoca”, apărut într-o primă serie între 16 noiembrie 1885-14 iunie 1889 și într-o a doua după 2 noiembrie 1895. Această a doua serie este condusă de la apariție de N. Filipescu. El este cel care a făcut din „Epoca” cel mai bun ziar politic al momentului, un cotidian modern, după modelul ziarelor franceze ale vremii. La toate aceste calități

de netăgăduit, Filipescu adăuga însă o impulsivitate mult prea necontrolată, cu totul nerecomandabilă. La 29 noiembrie 1897, el l-a provocat la duel pe George Em. Lahovari, redactorul ziarului „L'Indépendance Roumaine”. și l-a străpuns cu spada, întrerupând, la 43 de ani, viața unuia din cei mai buni gazetari profesioniști ai momentului. N. Filipescu nu putea pretinde serios șefia unui partid politic, având încă nevoie de temperarea pornirilor sale de către alții. Nu putea pretinde deocamdată și pentru că înaintea lui puteau emite pretenții și alți conservatori: P.P. Carp, T. Maiorescu, Take Ionescu, Al. Marghiloman, Gh. Gr. Cantacuzino, care și era, sau fiii săi, apoi Iacob și Ion Lahovari... Era greu să ajungi în fruntea ierarhiei conservatoare printre atâția pretendenți și atâtea ambiții. În plus, N. Filipescu avea și un talent de a fi de obicei *de coté perdante*. După 1901 el rămâne cu P.P. Carp și cu junimistii, nu cu Gh. Gr. Cantacuzino. Or, alături de acesta din urmă erau cei mai mulți conservatori și deci cu el erau șansele puterii. N. Filipescu pune totul la bătaie, munca, averea, temperamentul său extraordinar, pentru a întări rândurile conservatorilor, pentru a atrage în partid valori și mai ales valori tinere. La începutul secolului, el credea cu sinceritate în formula „revizuirea conștiințelor”, ca să folosim vorbele lui B. Delavrancea. Vorbea de onestitate și de principii. Chiar era un om onest. Ideile sale sociale însă rămăneau ale unui boier. N. Filipescu nu a înțeles decât târziu ceea ce I.I.C. Brătianu la liberali înțelesese deja din acești ani: politica trebuie să se plieze cerințelor timpului. Un adevăr pe care l-a înțeles cel mai bine din rândurile conservatorilor Take Ionescu, adversarul său din acești ani. De aceea, purtătorul de cuvânt al noului la conservatori era Take Ionescu, așa cum la liberali era I.I.C. Brătianu. Spre deosebire de acesta, Take Ionescu n-avea însă nici un nume de rezonanță în țară și nici o „Ocultă” care să-l susțină. N-avea decât propriile sale atuuri: era de o inteligență foarte vie, neobișnuită, era un mare orator și avea o mare ambiție. Avea toate calitățile unui om de stat, dar și defectele politicianului ce voia cu orice preț să ajungă. Se remarcase prin activitatea sa la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice în marea guvernare conservatoare din 1891-1895, în viața de opoziție din întâia și a doua guvernare a lui Sturdza, fusese vioara întâi în guvernul lui Gh. Gr. Cantacuzino din 1899-1900. De o energie nestăpânită, totdeauna gata să te îndatoreze, afectuos cu

toți, cu un surâs bun și cald, omul plăcea și atrăgea simpatii²⁹. Dintre toți liderii conservatori, el era în acești ani cel mai popular și mai influent.

„De o bună parte sufletească ce nu putea rezista nici unei rugăminți stăruitoare, chiar când trebuia să devină ilegal ca s-o împlinească și când împlinirea ei tăia în banul public” – îl caracteriza și Sextil Pușcariu³⁰. Take Ionescu era mai mult decât un om politic conservator. Era un prototip al bărbatului politic român al vremii sale. Câțiva ani mai târziu, marchizul Pallavicini, fostul ministru al Austriei la București, se străduia să-l câștige pe Take Ionescu (și pe alții, desigur, dar anume pe el) la politica Vienei, pentru unele combinații diplomatice nu tocmai morale. Take Ionescu l-a lăsat să vorbească fără să-l întrerupă, l-a lăsat să-și întindă dibaci toate cursele, pentru ca în urmă să-i spună: „Marchize, ai trăit la București și ne cunoști bine. Știi că suntem ușuratici, ne plac femeile și cărțile, luxul și traiul ușor, dar dacă suntem plini de atâtea rele, o calitate avem totuși, pe care n-ai contat: nu suntem proști!”³¹

După februarie 1901, când conservatorii se despart din nou, adepții lui Carp reintrând în matca lor „junimistă”, Take Ionescu este sufletul reorganizării partidului rămas fidel lui Gh. Gr. Cantacuzio. El restructurează cluburile din județe, pretutindeni recrutează noi membri, care, firește, îi sunt lui în primul rând îndatorați. Mulți îl învinuiesc acum și o vor face și mai târziu că voia să-și facă „grupul” său în Partidul Conservator. În octombrie 1901, el le răspundea la Iași: „Poate că am fost și eu în acest partid sergent recrutor. Desfid însă să mi se arate o singură persoană pe care sergentul s-o fi recrutat pentru el, iar nu pentru partid”. Pentru el, „takism” e sinonim conservatorism”. În 1908, când își va face însă un partid, se va vedea că takismul însemna într-adevăr conservatorism, dar unul propriu. Recolta de acum va da atunci roade. Din nefericire, mulți dintre adepții mai noi ai takismului n-aveau prea înalte calități morale. Dimpotrivă. Riscul lipsei unor criterii de recrutare mai severe, acceptării a ceea ce se oferea. Arivismul are adesea margini morale prea largi.

Take Ionescu încearcă să imprime un spirit mai viu programului conservatorilor puri. Ziarul său „La Roumanie”, înființat încă în 1898, în care scria foarte adesea (scrisul lui avea o mare limpezime) este arena de lansare a opiniilor sale. La Clubul central

din capitală, din îndemnul lui se organizează (e drept, fără regularitate), așa numitele conferințe de miercuri, cu participarea unuia sau altuia din fruntașii conservatori. Aici se puneau în discuție probleme la ordinea zilei și se cerea mai multă inițiativă. Tinerii, mai ales tinerii intelectuali primiți în partid, îndrăznesc, cheamă partidul în care intraseră la o mai activă prezență în treburile de competență ale țării. Nu la răspunsuri corelate unor realități, ci la încercarea de transformare a acelor realități. Vorbind în numele unui grup de 30 de tineri intelectuali care în noiembrie 1901 intră în Partidul Conservator, avocatul Petru Popescu declară că vede în acest partid „un partid în care elementele merituoase își găsesc locul fără considerațiuni de origine și unde ideile democratice abundă”³². Adică vedea ceea ce de fapt nu era, dar elementele burghezo-intelectuale, puternic încurajate de Take Ionescu, ar fi voit să fie.

La Iași, la 30 septembrie 1901, Take Ionescu își exprima credința sa de felul cum ar trebui să fie un partid conservator. Nu „o alcătuire de clasă”, ci „adevărata imagine a țării, reprezentând toate păturile ei, păstrându-și tot trecutul ei glorios” și care „răspunde la toate aspirațiile și poate îndeplini toate dreptele cerințe”³³.

La o altă întrunire conservatoare din octombrie 1901, el dezvoltă teza lui favorită: partidele conservatoare au nevoie de manifestări democratice, mai mult chiar decât liberalii care, spunea el, au la îndemână demagogia, compensație la care conservatorii nu pot recurge³⁴.

„D-l Take Ionescu simbolizează caracterul democratic al Partidului Conservator – scria ziarul „Conservatorul”. El este o pildă vie și strălucită cum că concepția elitei la conservatori înseamnă elita inteligenței și a capacității și exclude orice tendință de acaparare a situației preponderente în stat de către elita nașterii”³⁵.

Un om politic cu spirit pătrunzător ca N. Filipescu îi spunea lui T. Maiorescu că Take Ionescu își pregătește o situație „ca democrat” și „Iorgu Cantacuzino e destul de prost ca să nu vadă unde-l duce această apucătură a lui Take Ionescu”. De aceea, el și credea că până la urmă își va pierde orice situație între conservatori (va trece eventual la liberali, grație prieteniei sale cu Vasile Lascăr, în ciuda împotrivirii lui D.A. Sturdza) și atunci

conservatorii se vor uni din nou cu toții³⁶. Lui N. Filipescu nu-i convenea poziția sa de „junimistoficat” (după februarie 1901 rămâne alături de P.P. Carp, cu toate că era ruda lui Gh. Gr. Cantacuzino). Fără prezența dominatoare a lui Take Ionescu, el nu l-ar fi părăsit pe Cantacuzino.

„Boierii” conservatori aveau tot interesul ca un element tânăr și foarte vivace, cum era fiul negustorului de la Ploiești, să învieze și să sporească activitatea partidului lor. Creșterea prea mare a popularității lui Take Ionescu nu părea să le periclitize deocamdată poziția (nu lipsesc totuși încercările de contrapunere). Uitau însă că Gh. Gr. Cantacuzino nu era Lascăr Catargiu. Și dacă cel de al doilea reușise să țină în frâu ambiția lui Take Ionescu (acesta era și la începutul carierei) prin prestigiul său, același succes urma să-l aibă și Nababul? Dacă acceptau aducerea de aderenti, cât mai mulți, în partid, marii proprietari – aici încă forța dominantă – nu acceptau prea multe înnoiri programatice. Senzația era în bună măsură asemănătoare cu aceea de la liberali, unde D.A. Sturdza nu era nici el bucuros de inovații. Când Partidul Conservator ajunge la guvern, în decembrie 1904, programul precizat de Gh. Gr. Cantacuzino la Iași n-aduce nici o surprindere. Ideea lui Take Ionescu de a se crea o Casă rurală sau o Bancă agricolă pentru a fi ajutați țărani în cumpărarea de pământ e respinsă de Comitetul Executiv al partidului (la fel va fi și în 1906). Tot ce încearcă el este să exprime din nou deziderate și să-și apere ideile care îi îngăduiseră libertate de mișcare în sânul partidului. „Într-o societate sănătoasă, partidele politice se împart prin linii verticale, așa că fiecare cuprinde și din temelie de jos și din vârfulurile societății. Numai astfel un partid politic poate să fie într-adevăr o icoană a națiunii și numai astfel el poate cu adevărat să reprezinte voința ei, să fie o forță reală”. La ideea conservatoare: „să nu te atingi de cestiuni ajunse la maturitate, să nu te oprești decât la soluțiuni potrivite cu generațiunea pentru care legiferezi”, el adăuga: „și să nu faci nimic care să fie așa de împotriva părerilor adversarilor tăi încât să fii sigur că nu va dăinui și după tine. Altfel ar fi să faci operă de Sisif, iar nu muncă națională”³⁷. Cu alte cuvinte, continuitate de guvern. Faptul nu însemna prea mult (și până atunci fusese continuitate). Arăta însă intenția elementelor burgheze din rândurile conservatorilor de a nu lăsa partidul lor să rămână prea mult în urma celui liberal.

Când vin răscoalele de la 1907, Partidul Conservator se rialiază în jurul interesului principal: apărarea marii proprietăți. Așa cerea elementul dominant din partid. P.P. Carp este ales șef. Deocamdată Take Ionescu pune doar unele condiții. Nu era momentul „despărțirilor în familie”.

Diferențe programatice, cerințele de înnoire (desigur și divergențe și ambiții personale, în politică totdeauna prezente) duc în 1908 la apariția unui alt partid conservator. Numele său nu e întâmplător: Partidul Conservator Democrat. Succesele sale din anii 1908-1910 nu sunt nici ele întâmplătoare. Lumea voia o înnoire și a crezut că o va găsi în acest partid. Programul lui răspunde mai degrabă momentului. Se realiza astfel, în măsura în care programul liberal începe să se radicalizeze, și o apropiere a partidelor guvernante: condiție indispensabilă a unei continuități de guvernare. Desigur, ea nu lipsise nici până atunci, dar acum urma să se realizeze într-o operă de reformare a țării, nu doar de administrare a ei și de priveghere a unei dezvoltări „normale”.

Oameni noi și o tactică nouă întâlnim la început de veac și în rândurile socialiștilor. Plecarea „generoșilor” la liberali adusesese însemnate prejudicii Partidului Social-Democrat, dar adusesese și o limpezire. „Lipsa celor care ne-au părăsit să trezească în sufletele noastre grija ca mișcarea socialistă de acum să ridice elemente statornice din chiar pătura interesată”³⁸. Așa scria Alexandru Ionescu, „cel dintâi muncitor tipograf convertit la socialism”, cum era cunoscut în epocă președintele societății „Gutenberg” și reporter la cotidianul bucureștean „Secolul XX”. Ideea de a-i ridica pe conducătorii muncitorilor chiar din rândurile acestora, idee mai veche, acum, în acești ani de început de veac, ia o formă concretă. Mișcarea socialistă se menține în forme organizate și după 1899. Din 1901 se înființează cercurile socialiste „România muncitoare”. I.C. Frimu conduce societatea „Munca”. Cercurile socialiste continuă tradiția fostelor cluburi ale muncitorilor. La București, unde era cel mai important cerc, în conducerea sa se aflau I.C. Frimu, D. Th. Neculuță, V. Anagnoste, Al. Constantinescu, Iosif Nădejde ș.a. La Iași, sub numele de „Cercul de studii sociale” era condus de M.Gh. Bujor, I. Ghelerter, I. Gheler și Max Wexler. La Ploiești era Ștefan Gheorghiu, la Galați și Brăila Andrei Ionescu, Pascal Zaharia ș.a. Cercuri socialiste se înființează și la Constanța, Pașcani și în alte orașe. Editarea unor ziare: „Lumea nouă” până

în octombrie 1900, „Viața muncitorului” (1900), „Apărătorul” (1901), „Independența tipografică” (1900-1907), „Repaușul duminical” (1904) permite menținerea unei propagande socialiste organizate în rândurile muncitorilor. La 1 ianuarie 1902 apare la București gazeta „România muncitoare”. Redactor responsabil era Iosif Nădejde-Armașu, secretar Alecu Constantinescu, iar administrator I.C. Frimu. Neobosită este activitatea organizatorică a acestuia din urmă. În ciuda dificultăților, el realizează în 1902, cu noua gazetă, un beneficiu de 1.200 de lei. De altfel, I.C. Frimu era un talent de organizator. Soția lui își amintea că în acești ani de după 1900 înființase mici cercuri culturale pe cartiere, prin odăile muncitorilor, prin cafenele și oriunde găsea un locșor liber. În fiecare seară se găsea în alt capăt al Bucureștiului, urmărind activitatea acestor cercuri. El îi învăța pe muncitori cum să facă un proces verbal de sedință, cum să țină un registru de venituri și cheltuieli, într-un cuvânt toată bucătăria măruntă fără de care nici o organizare nu era posibilă³⁹. „Mergem înaintea!...” scria el în „Lumea nouă”. „Pot să răză adversarii noștri, pot să-și bată joc de mișcarea muncitorească. Decepționații, sătui de muncă, plictisiți că nu-și văd idealul realizat (aluzie la «generoși») pot să plângă cât vor. Muncitorimea însă rămâne și trebuie să rămână în mișcarea socialistă și s-o ducă cu statornicie mai departe”⁴⁰.

I.C. Frimu se născuse la 4/16 octombrie 1871, la Bârzești, în ținutul Vaslui, nu departe de Podul Înalt. Își face școala în satul de baștină. La 12 ani, după pierderea tatălui său, își întrerupe studiile și intră ucenic de tâmplar. Cu meseria dobândită, peregrinează la Huși, Vaslui, pe unde îl chemau posibilitățile de lucru. La Iași ia prima oară contact cu socialiștii. Începe să citească literatură socialistă. După 1892 vine la București, ca angajat al unei fabrici de tâmplărie, și tot de acum, îl întâlnim cu primele articole în presa muncitorească. Vorbește la diferite întruniri muncitorești. Cu mare avânt și însuflețire. Se remarcă de la bun început prin sufletul pe care-l punea în acțiunile sale. La Congresul al V-lea al P.S.D.M.R. din aprilie 1893, este printre cei 46 de delegați și cuvântul său este foarte aplaudat. La Congresul al VI-lea, când G. Diamandy aduce iar în discuție crearea unui partid național-democrat, I.C. Frimu își prezintă demisia (avea exemplul lui C.Z. Buzdugan, Iosif Nădejde, Valerian Prescurea), declarând că el a venit la congres „ca socialist, nu ca național-democrat”. Este

numit în comisia însărcinată să conducă „Lumea nouă”, iar în iulie în Comitetul Executiv al Clubului muncitorilor din București, alături de C.Z. Buzdugan și Al. Georgescu. I.C. Frimu era omul care venea, era revoluționarul ieșit din rândurile proletare, exact cel de care era nevoie într-un moment ca acesta, de primenire a rândurilor.

I.C. Frimu era cel mai convins susținător al ideii ca mișcarea muncitorească să fie a muncitorilor și numai a lor (înțelegând, firește, prin muncitori și pe truditorii satelor) „Noi, muncitorii, elevi ai renegaților și transfugilor de astăzi, trebuie să ducem mai departe mișcarea muncitorească. Nimic nu s-a schimbat prin trecerea unora la liberali și mișcarea să-și urmeze cursul ei... Suntem singuri? Când la orașe e o muncitorime asuprită și nedreptățită, când țărâniea duce jugul cel mai greu, jugul mizeriei și al ignoranței, al nedreptății și al asupririi, atunci să te întrebi oare dacă ești singur? E o lume întreagă de muncitori...”⁴¹.

Alături de Frimu era noua pleiadă de conducători socialiști, ridicați din rândurile proletare: Ștefan Gheorghiu, Alecu Constantinescu, Gh. Cristescu, D. Marinescu, C. Popovici, V. Anagnoste, D. Popp, Const. Mănescu, Gh. Niculescu-Mizil ș.a. Între ei, M. Gh. Bujor, mai tânăr, era un element de mare perspectivă, „o podoabă a culturii socialiste din România”, cum îl va numi C. Dobrogeanu-Gherea. M.Gh. Bujor era fiu de român macedonean, născut la Iași, la 8 noiembrie 1881, al 6-lea copil din 12 (!). Tatăl era grefier la Consiliul de război și, împreună cu soția lui, Maria, româncă din Banat, s-au străduit să dea copiilor o bună educație. Din păcate, Maria Gheorghiu a murit de timpuriu. Fire melancolică, M.Gh. Bujor avea aplecare pentru carte. Citea mult și între lecturile sale au început să apară tot mai des cărțile socialiste. De timpuriu începe să scrie. În acești ani, ai începutului de veac, el scrie la „Cronica” (între august 1901 – iunie 1904 publică aici circa 40 de articole). Tonul său era acuzator și revoltat: „Când oare, tu, popor, te vei deștepta și, cuprins de indignarea cea mai legitimă și revolta demnității călcată în picioare, vei sufla vântul pierzării deasupra acestei mase de comediați înșelători?”. Frecventează cursurile de drept și filozofie la Universitatea din Iași și, în același timp, este un activ membru al cercului socialist ieșean. Din 1905 e redactor la „România muncitoare”. Se mută la București în 1906 și este alături de I.C. Frimu, C. Racovski, Al. Constantinescu,

Ștefan Gheorghiu, Gh. Cristescu ș.a. în acțiunea de reorganizare pe baze muncitorești a partidului proletariatului. Din august 1906 este redactor responsabil la „România muncitoare”. La Conferința socialistă din 29 iunie – 1 iulie 1907 e ales în Comitetul Uniunii Socialiste, alături de I.C. Frimu, C. Racovski, Gh. Cristescu, N.D. Cocea. Plecaseră intelectualii din mișcarea socialistă în 1899-1900? E adevărat, dar veneau alții mult mai ancorați în spiritul și atmosfera muncitorească.

Concomitent cu reorganizarea formelor politice muncitorești, se desfășoară și procesul întăririi mișcării sindicale, viitoarea bază de masă a partidului socialist. Un proces început la sfârșitul veacului, dar care cunoaște acum o amplă dezvoltare. În 1902 guvernul liberal, prin ministrul B.P. Missir, crease corporațiile, asocieri cooperatiste între muncitori, meseriași și patron. Liberalii voiau să impulsioneze dezvoltarea meseriilor și mai ales să ajute meseriașul român în concurența lui cu cel străin. Legea Missir de „protejare a muncii naționale” lua socialiștilor apa de la moară. De aceea socialiștii, după ce inițial au sprijinit-o prin mulți din reprezentanții lor (Alex. Ionescu vedea în corporații o formă organizată prin intermediul căreia proletariatul putea lupta pentru drepturi), mai cu seamă din 1903 reacționează, sfătuind muncitorimea să se organizeze în sindicate. Acestea încep să apară, punându-se în fruntea mișcărilor greviste (în 1906 au loc 386 întruniri ale sindicatelor și 133 de acțiuni greviste). Un sindicat, model de organizare și pentru celelalte, a fost acela al muncitorilor tâmplari, creat la 22 februarie 1905 și în fruntea căruia era I.C. Frimu. Sindicatele – spunea Frimu – aveau menirea să facă din fiecare muncitor „o ființă conștientă, capabilă să lupte cu succes împotriva exploatării capitaliste”⁴².

Mișcarea muncitorilor se conștientizează și prin acțiunile sale de solidaritate internațională. În 1905 sunt organizate acțiuni de protest împotriva masacrelor muncitorilor din Petersburg, se susțin activ potemkiștii, marinarii ruși care au cerut azil în România și cărora guvernul Gh. Gr. Cantacuzino li l-a acordat (n-a vrut să se înjosească „încât să facă slujba de polițist la cererea țarului întregii Rusii”, cum scria V.I. Lenin. A procedat „așa cum poate proceda guvernul unei națiuni care se respectă”)⁴³. Scrie regele Carol: la 29 iunie/12 iulie 1905: „Episodul cu puternicul crucișător „Potemkin” arată cât de ușor poate fi atinsă România de anarhia

din imperiul vecin. Timp de 8 zile (iunie) populația de aici a fost în cea mai mare agitație și am avut destule griji. Zi și noapte telegraful dintre Constanța și Sinaia a fost în acțiune și fiecare pas și fiecare măsură trebuia matur chibzuită pentru a ieși dintr-o situație extrem de dificilă pe care a creat-o nava revoltată. Au fost momente foarte critice deoarece Rusia a pretins că noi trebuie să refuzăm să ni se predea „Potemkin”. La prima sa apariție se așteptau la Petersburg ca el să ni se predea; acolo și-au pierdut absolut cumpătul că nu mai știu ce trebuie să facă sau să nu facă. Noi am dat înapoi nava intactă amiralului rus care fără se ne avizeze a apărut în fața Constanței cu cinci crucișătoare și torpiloare. Noi am reclamat și amiralitatea (marina) rusească s-a scuzat prin aceea că amiralul rus fusese trimis în urmărirea lui Potemkin și în grabă uitase să înștiințeze autoritățile noastre portuare. Guvernul rusesc este foarte indispus pentru că nu i-am predat pe marinarii ruși; la diferitele reclamații pe care ni le-au făcut noi le-am răspuns până la urmă că trebuie să ne fie recunoscători că și-au salvat o navă de 40 de milioane. Până acum nu ne-a mulțumit decât amiralul. De la Petersburg nu avem încă nici un semn de recunoștință, în vreme ce pentru primele tratative cu nava răsculată am fost felicitați de guvernul rusesc”.

La 5 martie 1905 apare seria a II-a a gazetei „România muncitoare”, organ săptămânal care va continua să apară neîntrerupt până la intrarea României în primul război mondial (după 1914 cu titlul de „Lupta zilnică”). Va fi un fel de tribună a ideilor socialiste în România. Cei care o scriau erau oameni noi ai mișcării socialiste românești: M.Gh. Bujor, I.C. Frimu, C. Racovski. Iosif Nădejde, Al. Constantinescu, D. Marinescu, Ștefan Gheorghiu, Ottoi Călin, Ecaterina Arbore, care nu uitau să apeleze și la sfatul și înțelepciunea mai vârstnicilor în mișcare, cum era C. Dobrogeanu-Gherea.

Între 13-15 august 1906, în sala Cercului „România muncitoare” se desfășoară Conferința generală pe țară a sindicatelor și a cercurilor socialiste. Participă 94 de delegați, reprezentând 36 de organizații și un număr de 4.466 de membri. 75 delegați reprezentau sindicatele, 19 cercurile socialiste. De față sunt și câte un delegat din Transilvania și Bucovina și, în semn de solidaritate, și o delegație a mișcării muncitorești din Bulgaria. „România muncitoare” comenta: „Au fost zile de înălțare sufletească și morală, zile de reculegere și dătătoare de speranțe, când proletariatul din

România liberă a întins frățeste mâna proletariatului român din Bucovina și Transilvania”⁴⁴.

În Transilvania și Bucovina, și aici, mișcarea muncitorilor se afla în acești ani în același proces de reorganizare în vaduri proprii. În Transilvania, în 1903, se creează Secția română a partidului Social-Democrat din Ungaria, cu organul său de presă „Adevărul”. Tot în acest an se organizează Secția română a Partidului Social-Democrat din Bucovina, care edita ziarul „Lupta”. Și în aceste provincii, era un intens proces de creare a sindicatelor. Legăturile dintre socialiștii din Regat și cei din provinciile asuprite erau continui. La congrese erau întruniri socialiste, la Arad, Timișoara, Brașov sau Cernăuți, participă cu regularitate C. Dobrogeanu-Gherea, I.C. Frimu, Gh. Cristescu, M.Gh. Bujor sau Ottoi Călin, V. Anagnoste, Al. Constantinescu. La rândul lor, Aurel Cristea, Tiron Albani, Ion Crețu sau G. Grigorovici participă la conferințe și congrese organizate la București, Iași, Galați sau Turnu Severin. „Aceleași interese și dureri ne leagă, același scop unic ne încălzește inimile, același grai ne înlesnește apoi înțelegerea, propaganda, schimbul de idei, de publicații, de servicii” – scria M.Gh. Bujor în 1906 într-un articol publicat în „Adevărul”, organul Secției române a P.S.D din Ungaria. Ideea socialistă completa conștiința națională, întărindu-i valențele ei sociale.

Conferința generală din august 1906 creează Comisia generală a Sindicatelor din România (Al. Constantinescu – secretar, I.C. Frimu, V. Anagnoste, I. Crețu ș.a. în conducere, M.Gh. Bujor, redactor al „României muncitoare”), un organ central de conducere. La Conferința Comisiei generale a Sindicatelor din România din 29 iunie – 1 iulie 1907 (participă 87 de delegați, reprezentând 6.702 muncitori) se creează Uniunea socialistă din România. În conducerea ei sunt aleși I.C. Frimu, Alecu Constantinescu, M.Gh. Bujor, Gh. Cristescu, N.D. Cocea, Șt. Gheorghiu, A. Ionescu ș.a. În fapt se încerca a se reface, pe alte baze, partidul destrămat în 1899. Înnoirile din societatea românească, acum, la acest început de veac, cuprinseseră toate domeniile. Noul în mișcarea muncitorească și socialistă însemna o redefinire a conținutului și a formelor sale de acțiune și o reîmprospătare cu oameni noi⁴⁵.

Oameni noi, idei noi, multe intenții de înnoire. Societatea românească era vie, într-o mișcare de înprospătare și regăsire pe alte făgașe. Românii erau la începutul veacului o națiune cu resurse și țeluri precise.

TRADIȚII ȘI ÎNNOIRI ÎN CULTURĂ

La 2 decembrie 1901 apare la București „Sămănătorul”. Directori: G. Coșbuc și Al. Vlahuță. Titlul revistei poate că a fost preluat după „Le semeur”, care apăruse la Paris în 1887, cu scopul de a susține „o literatură onestă și sănătoasă” și care numărase printre colaboratori valori cunoscute ale momentului: Bourget, Mistral, Fr. Copée, J. Maria de Heredia, Sully Prudhomme ș.a. Sau poate e dat de Vlahuță, care încă din *Unde ni sînt visătorii* dorea să vină „sămănătorii generoaselor cuvinte” și să înlocuiască poeții pesimiști, imitatori și afectați¹. Inițiativa apariției, ca atâtea altele în opera de culturalizare de atunci, este a ministrului liberal Spiru Haret. Spune N. Iorga: „el (Haret) dădu mijloacele trebuitoare unei tovărășii create de dânsul dintre poeții înscriși în bugetul ministerului, ca «referenți»: Vlahuță și ardeleanul Coșbuc, care găsiră sau, mai probabil, primiră de la ministru titlul, eminent «cultural», de «Sămănătorul»” (după Iorga, așadar, titlul e dat de Spiru Haret). După același N. Iorga, e probabil ca ideea revistei să i-o fi sugerat lui Spiru Haret Al. Vlahuță, în acești ani în strânsă legătură cu ministrul liberal, care îi comandase și cartea *Geografia pitorească a României*, apărută sub titlul de *România pitorească*, la sfârșitul lui Octombrie 1901.

Țelurile cu care își începe activitatea revista sunt culturale, nu literare anume, G. Coșbuc și Al. Vlahuță cer întoarcerea la „marea viață a poporului”, la „marile lui suferințe și aspirații, care ar fi trebuit, de la început, să umple și să încălzească inimile și cântecele noastre”. El acuză „vânturătorii de fraze goale”, pe cei care au batjocorit limba română în școli, în teatre, în presă, care au terfelit „credințele scumpe”, „c-am ajuns astăzi să fim străini la noi acasă, în buna și milostiva noastră țară”. Cei doi poeți îndeamnă pe toți să culeagă și să dea din nou însuflețire cuvintelor patrie, iubire de țară, progres, limbă și datini strămoșești, îndeamnă la apropiere de trecutul glorios: „Suflați colbul de pe cronici,

cum zice poetul, faceți să renască virtuțile bătrânilor de atunci în sufletul tinereții de azi”².

După părerea lui Coșbuc, românii nu mai stăteau atunci cu literatura nici în mijlocul istoriei lor, nici în mijlocul tradițiilor lor și nici în mijlocul voinței celor mulți. Dezvoltarea lor, cel puțin în domeniul literar, i se pare haotică, din „nepotrivirea puterilor și neînțelegerea asupra țintei”, din lipsa de idealuri. Or, constată Coșbuc, în stil tezist, amintind de critica lui Gherea, „fără idealuri nu e luptă, și fără luptă nu e nici literatură”. Scopul literaturii, continuă el în aceeași manieră, este „să lumineze” poporul, ca să-l „avem unit și tare”. reluând punctul de vedere de la „Vatra”, el își exprimă o dată în plus ostilitatea față de cultura orășenească, „înstrăinată și față de importul de idei bolnave, străine spiritului românesc”.

„Sămănătorul” avea intenția să se ocupe cu „vieața” și să „semine” idei în mulțime. Cum o spunea Vlahuță: „Pășește-n țărână sămănătorul, / Și-n brazda neagră umedă de rouă / Aruncă într-un noroc viața nouă, / Pe care va lega-o viitorul”.

Programul revistei nu aducea la început idei noi. Se continuau, prin cei doi protagoniști, ideile de la „Vatra” și „Vieața” și, mai nou, acelea de la „Curierul literar săptămânal și artistic” (apăruse între 7 octombrie – 4 noiembrie 1901), care în loc de program, prezenta introducerea de la „Dacia literară”. Chemarea pe care o adresa revista de strângere laolaltă a tuturor celor cu dor de muncă, sete de adevăr întru cântarea trecutului glorios, întru iubirea de patrie, de trecutul și frumusețile lui, amintea de „Dacia literară” și programul ei (aici însă, ideile erau expuse mai sobru, mai concis și mult mai expresiv)³. Primele numere ale revistei detaliază programul. Nivelul e modest culturalizant. Vlahuță, bunăoară, cere „cărți pentru popor” (nr. 3), care să cuprindă „icoane din trecut”, întâmplări vitejești, isprăvi din acelea care-ți înalță sufletul, scene din viața de la țară, pilde și învățături serioase”. Poeziile lui Vlahuță, elogiind sămănătorul sau St. O. Iosif deplângând dispariția datinilor, povestirile lui Ion Gorun, Ion Ciocârlan, George Moroianu ș.a., toate din primele numere, nu lăsau să se întrevadă că noua revistă va juca vreun rol cât de cât însemnat. Părea o revistă adresată învățătorilor. Încă un îndemn și o chemare a ministrului Instrucțiunii și Cultelor, Spiru Haret,

către această pătură de intelectuali ai satelor în care el își pusese toate nădejtile.

Cei doi conducători ai revistei, ei înșiși, nu păreau să acorde „Sămănătorului” un rost însemnat în existența lor. Vlahuță, atunci când recomanda o literatură idilică și dădea exemplul unor oameni „bine intenționați” din administrație, se gândea și justifica producția sa din „Gazeta sateanului”. „Un excelent gospodar, plin de virtuți casnice, trăind între cei patru pereți ai locuinței, sălaș fericit într-o a doua căsătorie cu o femeie cuminte”, cum îl caracteriza Iorga în acești ani⁴, Vlahuță dădea sfaturi de la gura sobei „făcătorilor de bine”, cum îi numea el pe scriitori. De fapt, după ce scrie câteva articole cu caracter normativ, la sfârșitul lui 1902, el se retrage de la conducerea revistei. Făcuse ministrului Haret un serviciu pe care acesta i-l ceruse și acum pleca.

G. Coșbuc, pe de altă parte, tot nereținut și greu de stăpânit, același îndrăgostit de boema vieții, n-a acordat nici el mai multă atenție revistei decât confratele său cu care o decizie ministerială împărțise directoratul. Când acesta se va retrage, el îi va urma exemplul. Așa că sub slaba priveghere a celor doi maestri în „Sămănătorul”, în primul său an de apariție, au publicat și scriitori importanți, dar și mulți „de mică cultură” (expresia a lui G. Călinescu), tineri cu studii neterminate, autodidacți, ofițeri, oameni care voiau să vină în literatură, dar nu prea aveau cu ce.

Revista trăia mai mult purtată de impetuozitatea lui Ilarie Chendi, ardeleanul de pe Târnava, care în 1901 avea 30 de ani, fiul profesorului Vasile Chendi din Dârlos, de lângă Mediaș. Chendi învățase carte la liceul german din Sighișoara și făcuse seminarul teologic la Sibiu. Apoi a urmat cursuri de filozofie la Facultatea de Litere din Budapesta. Nu s-a simțit atras de preoție și nici de profesorat. Gazetăria în schimb îl pasiona. Scrisul său de la „Minerva” din Bistrița, de la „Revista Orăștiei”, „Tribuna poporului” din Arad, „Familia” din Oradea o demonstra. Și atunci a trecut Carpații ca să se simtă liber și să publice nestingherit. În *Prin vama cucului* povestește această trecere pe căi ascunse, ferit de întâlnirile cu santinelele. Când ajunge la graniță, sărută pământul țării părăsite, îngenunche apoi pe pământul patriei libere și-și face rugăciunea către răsăritul soarelui. Ajunge bibliotecar la Biblioteca Academiei. Un tânăr „cu profilul fin tăiat, cu ochii plini de foc și obrajii îmbujorați de patimă”⁵, cu o serioasă cultură, cu

fermitate în atitudini, dar și o deosebită sociabilitate. Organiza mereu reuniuni literare acasă la el, sau la Kübler, la „Carul cu bere”. Era nelipsit la agapele organizate sub „prezidența” lui Coșbuc. Avea numeroși prieteni. Între ei și Șt. O. Iosif, pe care el îl încuraja să publice la „Sămănătorul”.

Chendi, Iosif și Bârsan, ardeleni toți, îl trag „în combinație” pe D. Anghel, bun prieten cu Iosif. Foarte activ, acesta publică în reviste multă poezie nouă, originală sau traduceri din Paul Verlaine. Aceste traduceri din poezia simbolistă a vremii i-au supărat pe Vlahuță și Coșbuc, ambii adversari ai acesteia. Nici polemicile violente ale lui Chendi nu erau de natură să-i bucure într-o revistă în care numele lor figura pe copertă. De aceea, cei doi se retrag dintr-o „afacere” în care și așa nu investiseră prea mult. Retragerea lor lasă însă un gol. Revista resimte lipsa prestigiului. Anonimul „un comitet” nu spunea nimic nimănui. De aceea se încearcă atragerea lui N. Iorga. „Răposata revistă trecea pe atunci printr-o criză, căci numai din crize ...a trăit Sămănătorul!...Eram tineri pe atunci și ne trebuia un conducător, un tovarăș însă, un sfătuitor și un prieten” – își amintește D. Anghel⁶.

Ca bibliotecar la Academie, Chendi îl cunoaște pe Iorga și-l îndeamnă să vină la revistă și să preia conducerea ei. „În numele lui și al lui Iosif, prin scrisoare chiar, mi se pare, mi s-a propus să iau conducerea modestei reviste în alb veșmânt de mironosiță, fără chemare, fără ornamente, dar în care se abătuseră până atunci atâtea războinice pasiuni”⁷.

5 ianuarie 1903. Il. Chendi publică și în revistă un apel către Nicolae Iorga. Apelul e remarcat prin elogiile pe care le aduce „măiestrei monografii” lui Iorga asupra lui Mihai Viteazul unde, spune el, a găsit cele mai poetice imagini ce s-au scris de la „Cântarea României” încoace. Sfârșitul articolului era o invitație, considerând studiul istoriei drept cărarea cea mai sigură de ieșire la lumină, prin ordonarea sentimentelor, disciplinarea gândurilor, reînnodarea contactului cu scriitorii vechi, cu limba veche, cu credințele poporului. Numai așa „ne vom regăsi pe noi înșine”⁸. În numărul următor al „Sămănătorului”, Il. Chendi reproducea din volumul lui Iorga *Cuvinte adevărate* (33 de articole tipărite de istoric în „Epoca”, între 15 martie – 21 octombrie 1902), articolul *Românismul în Bucovina*.

Invitat, Iorga a acceptat. Firește, nu numai la îndemnul tinerilor ardeleni, ci și la acela al ministrului Haret, cu care începuse o strânsă colaborare din martie 1903. La 4 mai apare în „Sămănătorul” articolul *Cu prilejul dispariției „Tribunei”*. Cu el, N. Iorga începe colaborarea sa regulată la această revistă. În fiecare număr câte un articol și o cronică despre Transilvania și lupta românilor de acolo, despre misiunea scriitorului în societate, împotriva imitațiilor nepotrivite (nu și împotriva traducerilor din literatura străină, ceea ce ar fi fost un nonsens), eseuri asupra nevoii de sinceritate cu tine însuși. Se continuă polemicele din „L'Indépendance Roumanie” și „Epoca”. Istoricul începe splendida sa galerie de portrete din *Oameni care au fost*. În jurul lui N. Iorga, formând nucleul de bază al revistei, erau Il. Chendi, St. O. Iosif, M. Sadoveanu, Em. Gârleanu, I. Scurtu, C. Sandu-Aldea, V. Pop... Ba, la început și Ovid Densusianu și Simion Mehedinți. Pe toți îi descrie Iorga în amintirile sale, prinzând mai totdeauna ceea ce era trăsătura cea mai de seamă a firii lor.

Redactorii revistei erau St. O. Iosif (acesta și proprietar), M. Sadoveanu și I. Scurtu. Până în 1905, D. Anghel se numără și el printre redactori. Dar firea „cu totul absorbantă și ghimpoasă” a lui Iorga, după expresia lui M. Sadoveanu, îl îndepărtează pe poet. „Personalitatea d-lui Iorga – scrie D. Anghel – se acuza prea covârșitoare și el a uitat... că poate era ceva și în sufletele noastre, că aveam și noi unele gânduri estetice ce poate nu se asemănau cu ale lui și că frumosul, pentru unii din noi, era poate altfel decât acela pe care îl vedea el”.

Iar Emil Gârleanu îi scria lui O. Ghibu la 9 februarie 1907: „La drept vorbind, acel mare învățat și luptător care e Iorga, pentru care cu toții trebuie să păstrăm o nemărginită admirație, e un tiran. Lângă el nu poți sta fără a te stoarce ca un burete, și a-ți lăsa personalitatea la o parte, ca o cârpă. Toți am fost epuizați lângă el. Ne-am dus cu toții”⁹.

Cu colaboratorii săi, Iorga făcea regulat ședințe în biblioteca de la el de acasă, din str. Buzești, ședințe pe care le caracteriza nici solemne, nici hazlii, nici dezordonate – aluzie la ce se întâmpla la „Convorbiri” în primul și al doilea caz, la revistele tinerilor, adversare „Sămănătorului”, în al treilea. Erau un fel de ore de discuții libere despre toate. „Primeam prieteni care erau liberi să vorbească între dânsii ce și cât poteau”, dar, adăuga Iorga, ei

„aveau bunul simț de a nu vorbi literatură care, aceasta a fost pentru mine totdeauna un lucru de ermetică intimitate”. Cam ciudat, în orice caz, ca la o revistă literară să nu se discute lucruri literare. Se știa – ne-o spune peste ani și O. Ghibu, care participă și el la câteva ședințe – Iorga nu voia să fie contrazis în părerile sale literare¹⁰. Ședințele erau de fapt mai mult un prilej pentru istoric de a-și întreține colaboratorii cu formidabilele lui cunoștințe, cu adevărat uluitoare.

N. Iorga nu aduce noutăți în programul „Sămănătorului”; totuși, sub conducerea lui, dintr-o modestă publicație de culturalizare, revista ajunge organul unei orientări literare ce va domina cel dintâi deceniu al veacului nostru și-și va continua influența și după aceea¹¹. Cum se explica această metamorfoză a publicației lui Spiru Haret? Oamenii sfîțesc locul. Iorga a schimbat totul cu forța colosalei sale personalități. Retras la Fălticeni în decembrie 1906, M. Sadoveanu îi scria lui Iorga, recunoscându-l conducătorul spiritual al generației sale („Dumneavoastră nu ne puteți fi decât un prieten”)¹². Recunoștea un adevăr. Marele istoric a transformat ideile „Sămănătorului” – lansate de Coșbuc și Vlahuță, dar de fapt cunoscute din veacul trecut – în idei-forțe. În mâinile sale revista a prins o altă viață, a devenit un organ de luptă. Campaniile sale din „L'Indépendance roumaine” și „Epoca” sau „România jună” sunt continuate după un plan încheiat. Politicianismul, înstrăinarea, desconsiderarea valorilor trecutului, neglijarea nevoilor mari ale poporului ș.a., toate sunt puse în fața contemporanilor cu o „răscolire sufletească profundă”. Numai așa, credea istoricul, se va împlini „o nouă viață morală, întinsă asupra instituțiilor, stăpână peste moravuri și exemplificată prin însăși viața acelor care o predică și cărora li se impune cel mai desăvârșit rigorism etic”. El așează la baza a tot ce scrie „imperioasa nevoie” de renovare, pornind de la factorul moral și chiar izbutește o răscolire morală cu mare ecou în dezvoltarea conștiinței naționale. Pentru că sămănătorismul, ca și ulterior poporanismul, nu au fost doar curente literare. Mai ales cel dintâi voia să transforme cultura – literatura y compris – într-un element esențial de schimbare pe dinăuntru a națiunii române. „Libertăți avem destule, rămâne să le coborâm în moravuri” – scria Iorga, amintind, în alt context, de critica junimistă. Și moravurile nu puteau fi schimbate decât prin purificare, întregirea și îndeosebi răspândirea culturii. De la

această operă, sămănătorismul iorghist aștepta toate celelalte transformări („o nouă epocă de cultură *trebuie* să înceapă pentru noi. *Trebuie* sau altfel vom muri”) ¹³. Cultura devenea un factor unificator pe plan social și național „...Ni trebuie cultură tuturora de sus până jos, o cultură care să fie a noastră, cărți pe rânduri inspirate ale cărora să vadă deopotrivă lacrima înaltei, bogatei doamne și a sătencii, cărți smulse de mâini nerăbdătoare până unde răsună graiul acestui neam”). *Cultura română și politicianismul*, cartea lui din 1903, e o dovadă peremptorie. Dar forța exprimării acestui deziderat la Iorga ia proporțiile personalității sale proteice.

Firește, cultura, pentru a putea influența, trebuie să fie înainte de orice, o cultură națională. Deci nu „nemernica băiguială străină din saloanele cosmopolite”, nici „cărțulii de simțire falsificată și de corupție, cu care Apusul otrăvește țări nepricepute”, (De aici învinuirile ce i se aduc „Sămănătorului” de către noile curente literare ale veacului, cum că ar fi împotriva literaturilor străine și explicațiile lui Iorga potrivit cărora nu literaturile străine erau în cauză, ci excesul și reaua selecție). Era o necesitate vitală „de a da neamului românesc o literatură care să pornească de la el, de la ceea ce e mai caracteristic în el și de a da în același timp literaturii universale, în formele cele mai bune ale ei, un capitol nou și original” ¹⁴. Nu-i mai puțin adevărat totuși că Iorga respingea literatura, îndeosebi poezia franceză de după 1870 ca nepotrivită cu nevoile de atunci ale românilor. Faptul putea fi real, altul fiind nivelul de dezvoltare, din toate punctele de vedere, între cele două țări, dar orice conservatorism estetic intolerant era împotriva evoluției firești a literaturii în genere. Un fapt pe care toate revistele noilor curente l-au pus în evidență.

Dar, e limpede, sămănătorismul-iorghist vedea în literatură, în primul rând, un fapt de cultură și numai după aceea, un fapt de creație. („Frumoasa, divină literatură – artă sau ba – e un produs social”). G. Călinescu avea să scrie peste ani: „în istoria mișcării concepției estetice, «sămănătorismul» are un rol foarte secundar, neputând aduce nici o propoziție inedită”. Revista n-a renunțat la factorul estetic, dar l-a aplicat fără nici un criteriu, arbitrar. Odată cu declinul „Convorbirilor literare”, s-a manifestat o confuzie a valorilor în literatura română. „Sămănătorul” a sporit-o, mai ales că s-a identificat, după plecarea lui Iorga, cu o

literatură „minor romantică”, paseistă, dezvoltată și de reviste înrudite: „Junimea literară” (Cernăuți, 1904-1914), „Făt-Frumos” (Bârlad, 1904-1906), „Ramuri” (Craiova, 1905-1914), „Viața literară” (1906-1908), „Floarea dorurilor” (Văleni de Munte, 1907), „Neamul românesc literar” (Văleni de Munte, 1908-1912), „Cum-păna” (1909-1910), „Drum drept” (Văleni de Munte, 1913-1915) și încă altele. Într-o astfel de literatură satul era idealizat naiv, cu patriarhalitatea lui de țară. Era descrisă o lume ostilă prezentului, existenței urbane, străinismului. Cum se întâmpla de fiecare dată, printre cei mulți care au publicat în „Sămănătorul” sau în revistele înrudite, talentele s-au impus oricum, urmându-și drumul: M. Sadoveanu. Șt. O. Iosif, O. Goga, Brătescu-Voinești, I. Agârbiceanu, Em. Gârleanu, C. Sandu-Aldea și atâția alții. În opera lor se vede spiritul îndrumărilor „Sămănătorului”, dar se vede limpede forța talentului propriu, tăria personalității care se dezvoltă oricum cu o singură condiție: să existe.

Când revista „Luceafărul” îi pune lui Caragiale (și altor scriitori, nu numai lui) câteva întrebări asupra poporanismului în literatura română, dramaturgul nu răspunde la nici una, sub motiv că nu se pricepe. Dă însă „o povață bătrânească” tuturor literaților, nu numai celor care n-aveau talent din naștere: să caute, dacă se mai poate, să-l găsească, „iar dacă nu l-or găsi, să se lase de meșteșug; că, dacă n-ai talent, toate sunt...degeaba” ¹⁵. Iar M. Sadoveanu era la fel de tranșant în răspunsul său la aceleași întrebări: „Literatura nu are întru nimic de-a face cu doctrine, cu tendințe și cu altele; e o chestie de talent; darul acesta îi imprimă valoarea – în afară de ceea ce pot pune în ea cultura și convingerile intime ale omului” ¹⁶.

Puțin însemnat deci în mișcarea curentelor estetice. „Sămănătorismul” a îndeplinit o mare funcțiune culturală și națională. Fapte și oameni deopotrivă, noțiuni ca acelea de „țară”, „popor”. „pământ”, „casă părintească”, „familie”, „dragoste de neam”, „fire”, „simțire” ș.a., fapte și oameni din trecut și prezent s-au întâlnit și recunoscut în ambianța ideologică de la „Sămănătorul”, îmbogățindu-și sensul și propulsând spre o nouă trăire interioară, sentimentul național al românilor.

Comparabil, sămănătorismul e poporanismul. Dar el nu se impune în literatură și în viața culturală, în genere, decât după apariția „Vieții românești”, la 1 martie 1906. Și ca o emanație din

cercurile liberale. Dar nu de la Spiru Haret și mai bătrânii liberali, ci de la mai tinerii partidului, grupați în jurul lui I.I.C. Brătianu. Acesta avea nevoie, în lupta pe care o pornise pentru cucerirea șefiei partidului, de „un factor energetic”, de „o forță propulsivă”, cum îi spunea el lui C. Stere, creatorul „Vieții românești”, avea nevoie de un agent al lui în complexul de forțe pe care se putea rezema. Și îi cere lui C. Stere să joace acest rol. La replica profesorului ieșean că el e socialist, Brătianu obiectează că știe, „dar știu și că nu vrei să reorganizezi mâine România pe temelii socialiste”. La altă obiecție, potrivit căreia fără o întinse expropriere a latifundiilor în folosul țăranilor și fără o lărgire a dreptului de vot, care să le dea acestora putința de a-și apăra interesele, România va rămâne „un corp mort în complexul națiunilor și expusă chiar pieirii” (și aceste reforme nu puteau fi realizate atunci pe cale pașnică), I.I.C. Brătianu obiectează că România nu-și putea permite o revoluție din cauza vecinătății Rusiei și a Imperiului habsburgic, care în plus, aveau și provincii românești în asuprire. Cele două imperii nu ar fi tolerat un focar de răzvrătire la hotarele lor. „Știi dumneata că fiecare din ele, și îndeosebi Rusia, au aici o poliție organizată, care nici măcar secretă nu poate fi numită, și față de care guvernele noastre sunt neputincioase”. Dar atunci, moartea?, întreabă Stere – Viața, îi replică solemn Brătianu, viața și lupta. „Citadela privilegiilor de care vorbești, trebuie subminată pe dinăuntru și dărâmată printr-o acțiune hotărâtă și neobosită”. Între cei doi se încheie o înțelegere de luptă și sprijin comună¹⁷. „Viața românească” intră și ea, cu specificul ei, în cadrele ideologice ale acestei înțelegeri. Ea este de la început nu numai o publicație literară, ci și de luptă politică democratică. Din primul număr, revista constata existența unei prăpăstii între clasele de sus ale societății și cele de jos. Sus nu era la modă decât cultura occidentală, și ea neasimilată, pe care poporul de jos n-o cunoștea. Lipsa contactului cu poporul avea drept consecință că, în loc să absorbim cultura occidentală, ne absorbea ea pe noi. Or, cultura străină nu poate fi asimilată câtă vreme cultura românilor se mulțumea să fie o anexă caricaturizată a celei dintâi, în loc să dea nota specifică a sufletului său. Dar cum se puteau schimba lucrurile? Când masele populare românești ar fi luat parte la formarea și aprecierea valorilor culturale, adică atunci când, prin cultură, viața politică mai largă și ridicarea economică, țăranimea va căpăta în

stat valoarea socială proporțională cu valoarea sa numerică, economică, socială, națională¹⁸. Acestea toate însemnau, în concepția inițiatorilor, „poporanism”. G. Ibrăileanu îl definea și mai precis: „Poporanismul, încă și încă o dată, nu e o teorie, e un sentiment, sentimentul de recunoștință, de simpatie și de datorie față cu țăranimea. În politică, acest sentiment va îndemna pe cineva să lupte pentru revendicări politice și economice. În chestii culturale, îl va îndemna să se jertfească pentru cultivarea țăranimii”¹⁹.

Înainte de apariția revistei, G. Ibrăileanu, factotumul „Vieții românești”, scria în „Curentul nou” din Galați: „Trebuie să fim țăranisti nu pentru că țăranul e pitoresc (dacă ar fi boierul, am fi boieriști?), ci pentru că avem de plătit către țăran o datorie enormă”. Iar în evocarea *După 27 de ani* din 1933 își amintea că într-o vreme când se criticau formele noi, introduse încă în veacul al XIX-lea, se mai regreta vechiul regim și admira țăranul patriarhal, ca o rămășiță a vremurilor lui Mihai și Ștefan (aluzie la ideologia sămănătoristă), publicația de la Iași vedea în țăran altceva: „țăranul social, țăranul sărac, țăranul care are nevoie de reforme, de ridicare, de transformare”. În viziunea de la „Viața românească”, satul românesc nu era un muzeu sau o arhivă folclorică, ci un loc măcinat de mizerie și minat de contradicții²⁰. Revista intra astfel în plin realism social și prin aceasta se deosebea net de „Sămănătorul” și ideologia post-sămănătoristă. Pentru Stere, România era un stat de țărani și acest caracter îi asigura și misiunea ei în evoluția socială și îi impunea, „ca o condiție de viață și de moarte”, ridicarea țăranimii în viața de stat la situația corespunzătoare importanței ei economice și sociale. „România va trăi ca un stat de țărani, ori va pieri”, scria el tendențios²¹. Tonul era lugubru. Programul care putea realiza acest postulat îl rezuma în patru cuvinte: pământul, votul, cartea și pușca. Cel dintâi asigura independența economică a țăranului, fără de care drepturile și libertățile erau o deriziune. Votul însemna infirmarea țăranului în stat; cartea îi aducea cunoașterea drepturilor și îi dădea puterea de realizare a lor, iar pușca era o obligație, în sensul că numai o națiune armată putea fi în măsură să-și apere drepturile și libertățile împotriva oricărei opresiuni sau uzurpări²².

Revista avea de la început o cronică de actualitate, „Jurnalul unui Marțian”, unde în formă de roman utopic se supuneau criticii condițiile de viață politică, socială, economică și intelectuală din

România. Tot felul de păcate și scăderi omenеști ale vieții românești erau dezvăluite și atacate.

„Viața românească” este o publicație democrată, dar nu socialistă. C. Stere a luat în câteva rânduri atitudine contra confuziei care se făcea în acest sens. Pentru ei popoarele, ca și conștiințele adevărate, aveau sau trebuiau să aibă un ideal. Sigur, idealul general era progresul. Dar calea spre el „trece pe *pământ*, e determinată de toate condițiile și accidente solului, de sufletul poporului, de trecutul lui, precum și de *nevoile lui concrete de astăzi*, de grijile lui cele grele de toate zilele”²³. Deci problemele românilor erau ale „ființei lor naționale”, ale existenței lor ca națiune. Erau și ale *Dreptății sociale*, desigur, dar această dreptate nu se putea rezolva cu teorii internaționale. „Nu era o dreptate abstractă pentru proletarii din toate țările”, ci una sfântă pentru un neam de plugari „din moși strămoși stăpâni pe pământ”. C. Stere se împotriva socialiştilor români pe care îi învinuia că vehiculau teorii internaționale care nu concordau cu realitățile românești. În polemică cu Stere, socialiștii, mai ales Gherea, vor replica liderului poporanist inversând rolurile, adică el, Stere, și poporanistii, erau în nepotrivire cu realitățile românești, nu social-democrații.

Spre deosebire de „Sămănătorul”, „Viața românească” nu-și propune „să semene”. Formatul ei, ținuta ei, nu se asemănau deloc cu ale unei reviste de largă răspândire și de popularizare. Se adresa de la bun început unor cititori culti. În plan estetic, recomandările lui G. Ibrăileanu nu erau multe și până la urmă ele se reduceau la necesitatea ce se impunea creatorilor de a observa necruțător și „indiferent” viața, dar nu orice viață, ci viața națiunii, „viața românească”. Și din acest punct de vedere, revista și curentul poporanist din jurul ei au avut contribuție mereu, acum, la început de veac, în dezvoltarea conștiinței naționale, a unei conștiințe lucide, recunoscându-se pe sine însăși. Cu atât mai mult cu cât revista comunica cu cititorii ei prin valori însemnate ale scrisului românesc: M. Sadoveanu, Caragiale, Coșbuc, Delavrancea, Vlahuță, Gala Galaction, Anghel, Iosif, I. Minulescu, T. Arghezi, N. Davidescu, D. Nanu, N. Gane, Matilda Poni și atâtea alții, ca să nu vorbim de colaboratorii foarte frecvenți: Izabela Sadoveanu, Octav Botez, Spiridon Popescu, D.D. Pătrășcanu, Jean Bart, Radu Rosetti ș.a. În jurul lui Garabet Ibrăileanu, conducătorul de fapt

al revistei, desigur și al lui C. Stere, în Iașul de dinaintea primului război mondial, „Viața românească” trăiește o poveste a creației artistice românești de mult învăluită într-o aureolă de farmec și legendă sporită de o bogată literatură memorialistică.

O replică în planul creației a „Sămănătorului” și „Vieții românești” e dincolo de munți, revista „Luceafărul”.

„Eu nu-s decât un singur glas din satul / Pierdut în noapte... / Eu nu-s decât un sol, – eu sunt drumețul / Grăbit, – și noaptea înapoi mă cere, „Sunt flacăra, pe care-o poartă vântul, / Dar trebuie să vie cântărețul! / El va slăvi marea Înviere / Veniți cu toții să vestim cuvântul!” Sunt versurile lui Șt. O. Iosif cu care Al. Ciura, însărcinat cu funcția de redactor responsabil, inaugura apariția acestei noi reviste, la 2 iulie 1902. Era revista studențimii române de la Budapesta, înființată de A.P. Bănuț și comitetul de redacție avea încă de la primele numere, pe Octavian Goga, Ioan Lupaș, Ioan Montani, Dionisie Stoica, Ioan Lăpădatu, Vasile Moldoveanu, Sebastian Stanca, George Zaharia²⁴. Din septembrie se alătură Comitetului și Octavian Tăslăuanu, care era secretar al Consulatului român de la Budapesta. Cu studii la București, Tăslăuanu avea o largă formație literară din „țară”. Era și priceput în chestiunile de limbă română literară română. Alături de Octavian Goga, remarcat de la cele dintâi poezii publicate în „Luceafărul”, Tăslăuanu se impune cel mai mult între membrii comitetului. Din aprilie 1903, practic ei doi, Tăslăuanu și Goga, conduc efectiv revista. Cel dintâi părăsește consulatul pentru a deveni proprietarul publicației. După mărturiile lui Goga și Tăslăuanu, programul revistei e stabilit de N. Iorga în scrisoarea ce le-o adresa în iulie 1902: „La dv. preocupările estetice nu trebuie să joace rolul de căpetenie și nu sunteți în așa împrejurări încât să vă consacrați artei pure. Sunteți în luptă și trebuie să vă luptați [...] Puțini vă cunosc [...] Asupra românimii înstrăinate prin altă viață de stat, vorbiți-ne. Tipăriți poezii populare, povești, amintiri. Nu imitați, fiindcă nu aduce nici un folos, nu vă lăsați ispitiți de lucrările ce ați citit la alții. Scrieți de la dv. din țară și nu de sufletul românesc de acolo”²⁵. Tonul lui Iorga era al unui profesor, revista fiind a studenților. În fapt, „Luceafărul” rămâne în cursul existenței sale strâns legat de ideologia sămănătoristă iorghistă. La 15 noiembrie 1904, N. Iorga putea să scrie în „Făt-Frumos”: „Astăzi sunt trei reviste tinere care înfățișează curentul cel nou în literatura și

cugetarea românească. «Făt-Frumos» din Bârlad stă la mijloc, între «Sămănătorul» bucureștean și «Luceafărul» din Budapesta. Aproape orice se cuprinde într-una din aceste reviste, ar putea să-și afle locul și în celelalte două²⁶. În 1906, scriind de poeziile lui Goga, Sextil Pușcariu recunoștea că „Luceafărul” și-a fixat atitudinea literară sub influența lui N. Iorga. Exprimarea acestei atitudini a luat forma proprie imprimată de colaboratorii revistei. După cum „Sămănătorul” însemna în primul rând Iorga, „Luceafărul” însemna Goga, talentul acesta care a izbucnit parcă dintr-o dată, stârnind în juru-i o adeziune sufletească rar întâlnită. Ardealul își aflase trubadurul și conștiința românească luă act cu oarecare uimire de adâncimea ei sufletească.

Viața literară a Transilvaniei trăia și în „Tribuna” din Sibiu, în „Tribuna poporului” din Arad, în „Renașterea” din Caransebeș, în „Banatul” din Lugoj, în „Telegraful român” din Sibiu, „Țara noastră” din Sibiu, „Unirea” din Blaj, „Familia” din Oradea. Dar trăia mai cu seamă în „Luceafărul”, care din 1908 se va și muta la Sibiu, într-un loc mai potrivit cu simțirea românească ce-i încălzea paginile.

Contrar sămănătorismului e Ovid Densusianu, mai înainte... sămănătorist, publicând articole în care, cum spune N. Iorga, „o nobilă convingere se exprima cu mai multă violență decât vervă și farmec”²⁷. Pe urmele lui Al. Macedonski și Ștefan Petică, el este teoreticianul simbolismului la începutul veacului. La 1 februarie 1905, Ovid Densusianu face să apară revista „Vieța nouă”, pe care o conduce până în 1925, o publicație importantă, memorabilă în procesul de receptare a simbolismului apusean și cristalizarea lui în forme originale. La revista aceasta, Ovid Densusianu (Ervin) a scris foarte mult. I-au stat alături mulți doritori de înnoiri literare: Const. St. Stoika, Eugeniu Speranția, Mia Friilo, M. Cruceanu, Al. Coriolan, N. Budurescu, Dragoș Protopopescu, Șerban Bascovici, Emil Isac, I. Minulescu, Al. Stamadiad, I.M. Rașcu și mulți, mulți alții. Oameni talentați, dar mai ales căutători de forme noi în poezie și proză. Lor li se alătură critici și istorici literari: D. Caracostea, N. Davidescu, Pompiliu Eliade, V.P. Haneș. Densusianu creează, de fapt, în jurul revistei „Vieța nouă”, o adevărată școală literară, opusă de la început practicii sămănătoriste și, ulterior, și celei poporaniste. Editorialul „Rătăcirii literare” din primul număr al revistei poate fi considerat, cum credea George

Ivașcu, „unul din cele mai valoroase acte de ideologie literară din istoria culturii noastre”²⁸. Programul sămănătorist este respins ca anacronic, unilateral ca viziune și exclusivist în principii. O. Densusianu reformulează, dintr-o perspectivă modernă, problema izvoarelor de inspirație ale literaturii. Unde sunt aceste izvoare? În cultura populară? Desigur. Acolo e graiul adevărat românesc, de acolo se formează limba literară. Dar care e calea apropierei de literatura populară? Nu simpla imitație, spune Densusianu, care nu ezită să-l critice și pe V. Alecsandri pentru unele „pastiches”, simple, simple versificații în formă populară. El dă exemple de „țărănisme de rău gust” din „Sămănătorul”. Îndreptându-se spre literatura populară, crede Densusianu, scriitorul trebuie să cunoască și să simtă ce spune o doină, un basm, o legendă. Dar aceasta numai ca un mijloc de îmbogățire a motivelor artistice, de diversificare a expresiei, de nuanțare a ideilor și simțirilor. „Deasupra fondului împrumutat, mai naiv, mai simplu, trebuie să se înalțe personalitatea de o alcătuire mai bogată, mai fină, mai complicată a artistului. Așa au înțeles artiștii mari inspirarea din popor”. Astfel, înșirarea de vorbe, de fraze, de dialoguri, nimicuri sentimentale, cu înfățișare populară, toate acestea rămân „celor săraci în ale artei”²⁹.

În același timp, o altă problemă se pune. Numai ceea ce este la sat este cu adevărat românesc? Viața orășenească nu are și ea ceva caracteristic, ceva care să aibă „dreptul” să fie trecut în artă? „Numai țărani cărțurari ar avea dreptul să fie scriitori la noi, sau numai orășenii care fac pe țăranul?” Și Densusianu argumentează orientarea spre citadinism și civilizație urbană, subliniind, prin revers față de excesele sămănătorismului, seducțiile spațiului citadin (ceea ce nu va înceta s-o facă mereu). Pentru criticul nostru literar, nu Mallarmé, Verlaine sau René Ghil erau, cum se considera, adevărații simboțiști, ci Emile Verhaeren, tocmai pentru imaginile sale citadine. Orașul îi apare ca o cetate a umanului, un simbol al civilizației, o sinteză a manifestărilor omenești, unde totul e mai condensat, unde ritmul vieții e mai intens, unde există „un imens peisaj sufletească”, nesecat izvor de inspirație. În termeni asemănători va scrie, după primul război mondial, Eugen Lovinescu.

Față de alte curente, simbolismul „Vieții noi” propagă întoarcerea scriitorului spre ființa umană și realitatea înconjurătoare,

spre adâncurile enigmatice ale sufletului, spre subconștient și acea graniță dintre vis și realitate, unde poezia se simte eliberată de orice tiranie. Un astfel de îndemn nu scapă din vedere funcția cognitivă și afectivă a literaturii, dimensiunea ei socială: „Numai literatura care întrupează în ea complexul de idei și sentimente proprii unei epoci are valoare reprezentativă pentru acea epocă și ajunge să se impună viitorului”, va scrie Densușianu mai târziu³⁰. El se declară adversar al „regretelor”, al întoarcerii nostalgice spre trecut: „Copilărie, gândul mi l-am desprins de tine”, declara el în ciclul *Lumini de fulger*. Și continua: „De ce să plângi zadarnic de zilele-ți trecute? / De ce? când mai departe se-ntind nemărginite / Hotarele în care se-nalță adevărata / Viață, cu puterea-i demonică, cu spasmul / Durerilor, cu noaptea de patimi, cu lumina / De gânduri pentru care nu-s țărături pân-la cer”. Nu-i o declarație de cine știe ce ținută estetică (Ervin nu a fost un poet mare), dar e sugestivă.

„Vieța nouă” își are valoarea ei și în alt sens. Ea reia și susține din nou, dar pe alte fundamente, ideea latinității poporului român și a spiritualității românești, a solidarității românilor cu celelalte popoare romanice. Nu în zadar Al. Rosetti l-a numit pe Densușianu „ultimul dintre latiniști”. Simbolismul îi apărea acestuia ca un continuator al sufletului latin, ca având un caracter eminamente latin. Originile sale le vedea în vechea poezie provençală, în „Paradisul” lui Dante. Atâta depărtare în timp în căutarea de izvoare și îndreptățire istorică pentru curentul simbolist, dincolo de aparențe, pornea și din memorabila erudiție a lui Ovid Densușianu. Unii au comparat-o, în epocă, cu aceea a lui N. Iorga.

Licențiat în litere al Universității din Iași în 1892, Ovid Densușianu, fiul lui Aron Densușianu și nepot al lui Nicolae Densușianu, autorul controversatei monografii *Dacia preistorică*, a terminat cu mare succes Școala de Înalte studii de la Paris, în 1896, cu teza *La Prise de Cardres et de Sébille, chanson de geste du XIII-e siècle*, fiind numit după aceasta suplinitor la catedra de istoria limbii și literaturii române din București, iar din 1901, profesor la Universitatea din Iași. Aici preda filologia romanică „cu specială privire la limba română”. La numai 28 de ani, O. Densușianu publică la Paris primul volum din *Histoire de la langue roumaine. Les Origines* (al doilea a apărut în fascicule la mare distanță în 1914, 1932 și 1938). O sinteză excepțională, o

operă de excepție cu atât mai extraordinară, cu cât era scrisă de un foarte tânăr cercetător. Pentru prima oară se prezentau cu obiectivitate și rigoare trăsăturile specifice substratului autohton, fizionomia latinei populare la începutul mileniului I, dezvoltarea ei până la migrația slavilor, influența limbilor trace și ilire asupra latinei balcanice, înrăuririle altor limbi asupra românei, într-un cuvânt, individualitatea limbii noastre în contextul, totdeauna în contextul, celorlalte limbi romanice. Materialul documentar este enorm, sistematizat și comentat după reguli științifice și discernământ de savant. „El supune, observă Gaston Paris, toate părerile la care se referă unei critici personale, aproape totdeauna justă”. *Istoria limbii române* este cea mai bună lucrare de acest gen apărută până atunci. Sextil Pușcariu, N. Iorga, Th. Capidan, Al. Rosetti, Al. Procopovici și alți filologi români de după aceea, toți o vor recunoaște. Cu aerul său grav și inspirat, cu suferința care îi era adeseori întipărită pe chip, un om ce părea de o etichetă rigidă, dar care de fapt nu era decât un timid. Ovid Densușianu, deopotrivă lingvist, estetician și teoretician literar, este o personalitate a începutului de veac. Păreri sale asupra orientării culturii române, aspect de care suntem interesați, acceptate sau nu în epocă, sunt cu atât mai de luat în seamă, cu cât cele mai multe din ele au fost validate de timp³¹.

O. Densușianu era o mare energie și o mare voință. Un ardelean dârz ca Șincai și Bărnăuțiu. Nu s-a dat în lături niciodată de la un efort în plus pentru realizarea a ceea ce credea el că trebuie făcut. Ca filolog, nu s-a mulțumit doar să scrie cărți. Prin revista „Grai și suflet”, prin „Societatea de filologie”, prin conferințe sau prin cursurile sale, s-a străduit să fie și un mare propagator al adevărurilor acestei științe. Tot așa ca istoric literar. Activității de la „Vieța nouă” i-a adăugat ciclurile de conferințe publice organizate de revistă sau de „Societatea pentru cultura artistică în școală”.

În epocă, revista „Vieța nouă” n-a stârnit efuziuni sentimentale. Era și greu. Pentru că practic, ea a fost în dispută cu aproape toată lumea. Cu cei mai mulți din scriitori, cu Academia Română, cu N. Iorga și „Sămănătorul”, cu Ibrăileanu și „Viața românească”, cu filologi, istorici de talia lui S. Pușcariu, Philippide, Onciul, Pârvan, Dragomirescu, Lovinescu. Arghezi nu e înțeles, așa cum nu vor fi mi târziu Blaga, Goga, Gârleanu. Eftimiu, Panait

Cerna, ca să nu mai amintim de Sadoveanu, foarte adesea contestat. Sunt „acceptați” Petrașcu, Pallady sau Paciurea, dar respins Grigorescu, în locul căruia e așezat Aman. Din literatura universală, unde judecățile sunt mai sigure, se minimalizează puternic opera lui Proust sau poezia lui Paul Valéry ș.a. În „Vieața nouă” sunt rubrici ca „Tablele beoțiene”, „A fi... români”, „Situația socială și politică”, anume destinate polemicii. Revista era, cum o voise întemeietorul ei, independentă, dar criticând vehement și ce trebuia și ce nu trebuia, nerecunoscând valori acolo unde toată lumea le vedea, voind să impună în locul lor altele care, fie că erau, fie că nu erau cunoscute ș.a., toate acestea au riscat, până la urmă, să transforme „Vieața nouă” într-o publicație ea însăși contestată. Abia timpul, dând la o parte exagerările și înfrigurările momentului, o repune în drepturi, recunoscându-i meritul de avangardă, iar creatorului ei rolul de înnoitor. Sprijinind activ tendințele novatoare și mediind contactul publicului român cu literatura franceză mai nouă, „Vieața nouă” a creat acel climat spiritual propice receptării lui Minulescu, Bacovia ș.a.³²

„Vieața nouă” nu e deloc singura revistă care să reprezinte noile tendințe. Între octombrie 1901 și februarie 1902, apare la București „Forța morală”, emanație a „Literaturului”. Titlul nu și-l merită prin nimic. Dar calomniile la adresa lui I.L. Caragiale au făcut-o cunoscută, asigurându-i lui C.A. Ionescu (Caion) o tristă faimă. Aceste și câteva poezii ale lui Al. Macedonski („Lewki”, „O umbră dincolo de Stix” și splendida „Noapte de decembrie”). De n-ar fi fost decât această capodoperă a lui Macedonski și revista ar fi meritat să fie amintită. Mai sunt însă contribuțiile lui Mircea Demetriad, Constant Cantilli, D. Caselli, Cincinat Pavelescu, G. Orleanu.

Tot emanație a „Literaturului” este și publicațiunea „Hermes” (mai – iulie 1903), editată de Alexandru Petroff (pseudonimul lui D. Theodorescu) care, într-un cuvânt către cititori, încearcă să spună – stilul e greoi și confuz – că rostul poeziei e să planeze peste timp și peste mulțime, pentru că nu toți „cretinii” o pot înțelege. La ea colaborează Ștefan Petică, Gabriel Dornea, Nicolae Gregorian și, din nou, Al. Macedonski cu poezii oculte și M. Demetriad cântând dragostea și vinul. Despre acesta din urmă, revista „Literaturul” scria că și-a creat prin poezie, ca și Horațiu, un monument. Dar cu melopeea *Renegatul* sau cu poema fantastică

Visul lui Ali, principalele lui opere, monotone și banale, Demetriad n-avea nici o șansă să ajungă pe soclu.

La săptămânalul „Arta” de la Iași (noiembrie 1903 – mai 1904), pe lângă Sofia Nădejde sau Paul Bujor, poeți de tematică socială și umanitaristă, publică G. Bacovia sau C. Cantilli.

Timp de două luni, în aprilie-iunie 1904, Tudor Arghezi editează cu V. Demetrius revista „Linia dreaptă”. Aici publică el o parte din ciclul „Agate negre” și eseul *Vers și poezie*. Tot aici apără el valoarea poeziei și scrie pentru prima oară la noi de „poezia pură”. Orientarea ideologică a revistei, ca și în alte cazuri, rămâne confuză: „Arta nu e o meserie și nu slujește în principiu decât vieții și rolul ei nu e cel de a produce efecte convingătoare, nu e apendice de vulgarizare. Înțeleasă sau nu, trăiește”. Epoca se căuta. Abundau tendințele, dar curentele literare se conturau mai greu.

E firească reacția lui Ștefan Petică, mort prematur în octombrie 1904. El, întâiul „simbol declarat”, cunoștea în chiar spiritul ei poezia vremii sale, mai ales poezia nouă (Verlaine, Rimbaud, Mallarmé, Verhaeren, Francis Jammes, André Gide ș.a.). Această cunoaștere îl duce la o adâncă înțelepciune. O artă națională, crede el, nu se poate întemeia pe oroare de străinătate, nici pe un concept dedus exclusiv din specificitate, ci prin studierea poporului „în toate manifestările sale”. Nu se putea defini acel principiu intern ce domina evoluția unui popor. Fiecare artist urma să-l simtă în felul său. Și dacă simțirea lui avea o înaltă ținută artistică, atunci era cu atât mai bine.

Remarcabilă această acceptare a noului în literatură. Ulterior, tendința se va accentua, dar și acum, la început de veac, opera lui Al. Macedonski, D. Anghel, Șt. Petică, I. Minulescu, N. Davidescu, Al. T. Stamatiad, Emil Isac, Elena Farago, I.M. Rașcu, M. Cruceanu, ca să nu mai vorbim de G. Bacovia și de mulți alții pe care posteritatea nu i-a luat în brațe cu atâta prețuire, cu o operă începută sau încheiată sau ajunsă la maturitate în acești ani face dovada limpede a deschiderii culturii române spre toate zările.

Există, pe lângă revistele amintite, o sumedenie de alte publicații literare sau de cultură generală, care n-au venit cu directive noi, n-au declanșat curente sau nu și-au arătat preferințele pentru o anume orientare estetică sau alta. Pur și simplu au publicat versuri, proză, teatru sau critică. Unele nici n-au avut alte merite decât pe acela de a se fi întâmplat să publice fragmente

din opere care au făcut apoi istorie literară. „Pagini alese” (București, 1902-1903), de pildă, publică povestea istorică *Frații Potcoavă* a lui Sadoveanu (în volum, cu titlul de *Șoimii*). În „Revista idealistă” (Iași, 1903-1916), Slavici polemizează cu Duiliu Zamfirescu pe chestiuni de limbă, D. Anghel scrie versuri și Sadoveanu *Petrea Străinul* ș.a. În „Duminica” (București, 1905-1915) publică versuri T. Arghezi. În „Arta” (Iași, 1903-1904) sau în „Românul literar” (București, 1905-1912) colaborează G. Bacovia. În „România ilustrată” (București, 1900-1914, cu întreruperi) scriu Caragiale, Coșbuc, Duiliu Zamfirescu. Reviste sunt pretutindeni, Bucureștii și Iașii deținând, firește, întâietatea. Precedând starea de expansiune culturală din anii interbelici, începutul de veac premerge și starea de efuziune a ideilor și efervescență a talentelor de mai târziu. Stăruie o imagine prinsă într-un desen de Arry Murnu, „La Kübler”. Vezi aici obișnuința localului în aprigi dispute: M. Sadoveanu, E. Gârleanu, O. Goga, D. Anghel. Șt. O. Iosif, T. Arghezi, N.D. Cocea, Gala Galaction, I. Minulescu, V. Eftimiu, Șt. Luchian, Camil Ressu ș.a. I. Minulescu, V. Eftimiu, M. Sadoveanu și atâtea alții evocă acești ani de emulație spirituală. Pretutindeni se organizau serate literare³³: la Maiorescu sau la M. Dragomirescu, la Victoria Paximade, sora Elenei Farago, sau la Sabina Cantacuzino, la Eliza I.C. Brătianu sau la „Cercul nostru”, societatea literară a doamnelor elitei de la Vasile Bosie, la „Cercul amicilor literaturii și artei române” din casa lui N. Petrașcu, care-și propune să unească elita intelectuală cu cea socială sau la Palat, unde dădea frecvente șezători literare Carmen Sylva. Cei primiți aici le-au lăudat (D. Anghel³⁴, O. Goga³⁵). Cei care n-au fost primiți le-au ridiculizat, cum o va face N.D. Cocea în „Facla”³⁶. Nu trebuie să ne închipuim că prin aceste șezători – am menționat doar câteva și doar în București – sporeau literatura și arta românească. Însă ele aveau meritul de a răspândi interesul pentru creațiunile spiritului și de a forma gustul. Aduceau uneori și sprijin material pentru scriitorul care-și făcuse din scris o profesie.

Cafenelele erau încă și mai căutate, fiind adeseori adevărate cenacuri literare, în care se schimbau tot felul de idei, se citeau fragmente din scrierile unuia sau altuia, se creau direcții noi. Cum scrie D. Anghel în proza *Agora modernă*, ...fiecare, în sfârșit, își arată ce-a cules din țările visului și ale himerelor, privindu-se

ironici cu coada ochiului ori zâmbindu-și cu bunăvoință unul altuia³⁷.

Tot acum, în acești ani de început de secol, prinde chip și o mai veche dorință a scriitorilor: crearea unei societăți care să le apere interesele. Despre necesitatea ei scria Ion Gorun în „Viața literară” la 26 iulie 1906, scria Gh. Dimbravă la 19 august 1907 în aceeași revistă, sau Virgil Caraivan la 4 decembrie 1907 în „Viitorul”. Inițiate de Cincinat Pavelescu, D. Anghel, Șt. O. Iosif. M. Sadoveanu și Em. Gârleanu, au loc primele consfătuiri la 13 martie și 28 aprilie la cafeneaua Wilhelm din str. Edgar Quinet. La această din urmă consfătuire – era chiar ziua când în Franța se sărbătoreau 70 de ani de la întemeierea Societății oamenilor de litere din Franța – societatea scriitorilor români se și constituie, sub conducerea unui comitet în care intrau numai tineri: Cincinat Pavelescu, G. Rosetti, D. Anghel, C. Sandu-Aldea, M. Sadoveanu, Em. Gârleanu, L. Daneș, Șt. O. Iosif. Cei mai mulți erau de la „Sămănătorul”. Sala de întâlnire urma a fi de altfel locul unde se tipărea „Sămănătorul”, la editura Minerva. Deocamdată, Societatea nu izbutește realizări de genul celor imaginate glumeț în Caleidoscopul lui A. Mirea: „s-au luat măsuri severe spre a-i distruge pe librari, / spre a forța Academia să acorde un surplus de premii, / să se incendieze Letea, această pacoste a vremii, / să se expună în vitrine contractele cu editorii, / Să vadă lumea-nspăimântată ce onorare derizorii / Primesc sârmanii fii ai muzei... / Și alte mari revendicări”³⁸. Societatea începe însă organizarea unor șezători literare. Scopul lor era triplu: strângerea de fonduri pentru S.S.R., răspândirea literaturii române și stimularea sentimentului național. După întâlniri la Galați, Buzău, Piatra Neamț, Brăila, Ploiești, Bârlad, scriitorii organizează un turneu de șezători în Bucovina (Suceava, Câmpulung, Rădăuți, Cernăuți), mai apoi în Transilvania, la Arad și Sibiu. „Am străbătut, scrie Em. Gârleanu – Bucovina cea atât de scumpă și-am cetit orășenilor și țăranilor de acolo scrisul românesc. Neuitat va rămâne în viața noastră acest drum triumfal, această pornire de dragoste a fraților noștri din susul Moldovei lui Ștefan cel Sfânt [...] Mai ales la Câmpulung: câteva mii de oameni, călăreți, și tricolorul peste tot”³⁹.

În pagina scrisă, în contact direct cu cititorul, scriitorul acestei vremi se implică în trăirea ei, propulsându-i vrerile.

E memorabilă regăsirea românilor prin scris în acești ani într-una și aceeași unitate spirituală. Numeroși scriitori transilvăneni trec munții, împlinindu-se spiritual în Regat. Unii au vorbit chiar de un „descălecat cultural”. Pe lângă mai vârstnicii Coșbuc și Slavici, vin G. Bogdan-Duică și Ion Bogdan la „Convorbiri literare”, I. Agârbiceanu ajunge la „Viața românească”, Ilarie Chendi, Șt. O. Iosif, Zaharia Bârsan la „Sămănătorul”, Sextil Pușcariu, Oct. Goga, I. Gorun, Constanța Hodoș publică foarte adesea, la diferite reviste bucureștene. Din Bucovina, I. Nistor, G. Rotică, C. Morariu, Radu Sbiera, I. Grămadă ș.a. sunt foarte adesea prezenți în presa literară a Regatului. Aproape pe toți scriitorii importanți din vechea Românie îi întâlnim în paginile revistelor și ziarelor din Transilvania și Bucovina. Conștiința aceleiași spiritualități era atât de vie, încât nimic mai deosebit nu se întâmpla într-o parte a teritoriului limbii române, fără a fi cunoscut, comentat și împărtășit în celelalte. Iată, când apare cel dintâi volum de versuri ale lui Octavian Goga, în 1905. Toate ziarele și revistele românești îi consacră prezentări amănunțite. Poeziile sale stârnesc o mare emoție pretutindeni. O întreagă viață națională curgea în cuprinsul lor, viața Ardealului asuprit, acolo unde învățătorul era stejarul păstrător al limbii și istoriei românești, plugarul o garanție a existenței etnice, preotul un apostol al naționalității, acolo unde erau „codri verzi de brad și câmpuri de mătăsă”, unde se auzea cântecul privighetorii și doina și unde soarele ardea mai aprins decât în alte părți, dar totul era scăldat în lacrimi, „multe, multe, acolo de unde pleca Oltul, fratele „plânsetelor noastre / și răzvrătirii noastre frate”, care cu atât mai tare îl atrăgea pe poet, cu cât valurile lui duceau „spre țărmurile binecuvântate ale României libere”.

La București, îndată ce primește volumul, T. Maiorescu îl invită pe poet, ca să-l cunoască. Încântat de a fi „în apropierea celui mai admirat din depărtare”, Goga îi scrie: „voi veni”. Și se duce, fiind primit, după cum își amintea, „cu foarte multă bunăvoință”. Același om, Titu Maiorescu, grabnic în a sprijini o valoare, atunci când dădea peste ea, care pe atâția îi susținuse și le favorizase cariera în cultura română. Îi scria la 11/23 martie 1906: „Ce leafă ai pe lună? Mai primești ceva de la Societatea Transilvană de aici? Ai vreun venit de acasă? Sau ai, din contră, să te îngrijești de alți membri ai familiei și de câți? Era vorba să mergi la Paris pe un

an. Se mai poate? Cât ți-ar trebui pentru aceasta? Și ce perspectivă ai avea după întoarcere? Nu știu și până unde voi fi în stare să contribuiesc în realizarea măcar a unei părți din dorințele dumitale legitime. În orice caz, va fi bine ca ele să fie cunoscute...”⁴⁰. Un creator poate fi ajutat laudându-l, părea să spună Maiorescu, dar mai cu seamă sprijinindu-l prin crearea unor condiții favorabile creației sale. În acești ani, T. Maiorescu îl descoperă și pe Panait Cerna. De îndată îi recunoaște valoarea și-l trimite să studieze filozofia la Berlin. Pentru cultura română, Maiorescu nu a fost doar principalul reprezentant al spiritului critic, dar a fost și un om providențial.

Planurile lui Maiorescu cu privire la ajutorarea lui Goga, planuri mari după cum lăsa a se înțelege, nu s-au concretizat, pentru că poetul și-a rostuit singur viitorul, căsătorindu-se în 1906 cu Hortensia Cosma, fiica mai mică a lui Partenie Cosma, directorul băncii „Albina” din Sibiu, unul din cei mai înstăriți români transilvăneni.

În februarie 1906, Maiorescu este acela care prezintă poeziile lui Octavian Goga pentru premiul Năsturel-Herescu al Academiei Române (4.000 lei). Crezuse și mai credea că patriotismul – e drept, ca element de acțiune politică – nu era materie de artă și mulți din cei fără talent literar, pentru a acoperi această lipsă, apelasera la patriotism, încercând să provoace astfel unele „dispoziții sufletești foarte importante în alte priviri, dar nu în cele estetice”⁴¹. Octavian Goga îl determină să-și amendeze serios opiniile de până atunci. Poezia lui era a neamului românesc din Transilvania, amenințat în existența sa. Și era atât de răscolitoare, încât răsturna orice opinie preconcepțuită. Premiul i-a fost și acordat lui Goga la 21 martie 1906. Vestea i-o anunță Ion Bianu, alt transilvănean care contribuise atât la consfințirea Academiei Române ca un for tutelar al culturii române din întreg teritoriul limbii române: „Societatea întreagă de dincolo și de dincoace de Carpați, de literați și de amatori, clasele de sus și mai de jos, și peste toate și peste toți, Academia, prin glasul lui Maiorescu îți zic bine ai venit!”⁴².

UN INTERMEZZO: ZIARISTICA LA ÎNCEPUT DE VEAC

Edouard-René de Laboluay, publicistul francez care credea în marea putere a presei, scria în 1883: „Spuneți-mi câte ziare apar într-o țară și vă voi spune gradul de civilizație la care a ajuns”. Desigur, o exagerare a unui element cantitativ într-o epocă pozitivistă. Contau mai mult valoarea ziarului și tirajul lui. Dar nu-i mai puțin adevărat că numărul avea însemnătatea sa. Crea ziaristi, forma condeie și, până la urmă, dădea și valori. În România de atunci, presa era factorul cel mai sesizant al epocii înnoitoare pe care românii o trăiau de la unirea de la 1859 încoace. Un ziarist occidental venit în regiuni dunărene se simțea ca acasă. Întreg sistemul informațional al Occidentului fusese adus și localizat și în vechea Românie. Inteligențe spontane, românii creaseră repede o școală de ziaristi, reporteri, administratori ș.a. foarte pricepuți, unii adevărate talente. Pe urmele lui C.A. Rosetti, Eminescu făcuse foarte mult pentru a impune în țară, încă la sfârșitul veacului al XIX-lea, o ziaristică vie, oricând în stare să susțină o idee publică de larg interes, să îmbrățișeze o inițiativă generoasă, să sprijine efortul cultural, să fie oricând capabilă de replică. Sunt scriitori, cum ar fi Vlahuță, de pildă, care erau mai cunoscuți atunci din articolele lor de presă decât din poezie (Eminescu însuși trăise aceeași stare). Mai mult, dacă poezia, să zicem a lui Vlahuță, și-a diminuat valoarea prin vreme, ziaristica se impune și astăzi prin forță, spontaneitate și asociații de idei.

În țară apăreau, în 1908, 589 de publicații, ziare și reviste. Lor li se adăugau alte 69 publicații ale românilor din afara granițelor Regatului. Erau scrise în limba română, dar și în limba franceză (4), în germană (3), în ebraică (1), în grecește (1), în ungurește (2). Cele mai numeroase erau cele social-politice (219). Urmau cele economice (91), enciclopedice (37), medicale (26), umoristice (20), sportive (15), militare (11), pedagogice (10), ș.a. Capitala detinea întâietatea numărului. Aici apăreau nu mai puțin de 250 de publicații, din care 17 ziare (cotidiene). Urmau Iași (31),

Craiova (30), Galați (30), ș.a.¹ Revistele economice apăreau toate în două și trei limbi. Tirajul, cu excepția „Universului” și „Adevărului”, era restrâns. Multe publicații erau efemere, mai cu seamă cele social-politice. Partidele politice guvernante creau mai în fiecare centru două-trei ziare pentru apărarea intereselor lor. De obicei, ele erau ocazionale. Chestiunea fondurilor era foarte importantă. Ziarele nu puteau depăși prețul de 5 bani (atât costau toate ziarele principale), căci, din start, n-aveau vânzare. Sistemul de abonamente funcționa cu dificultate. Oameni puși de administrațiile publicațiilor, un fel de comis voiajori ai presei, lăsau sau trimiteau ziarele la adrese anume alese sau la întâmplare. Reluau itinerariul la apariția următoare. Dar prea puțini din cei care primeau „foia” trimiteau și banii la redacție. „Primim, citim și nu plătim!”, exclama revoltat, mai târziu, Gh. Cotescu, directorul „Gazetei Tribunului” în deceniul patru². Aceasta după numeroase înștiințări publice cu numele acelora care n-o făcuseră. Și nu lipseau nume sus-puse. Și nu era singurul care recursese la acest procedeu. În anii '80 ai veacului trecut. Al. Macedonski avea mari greutăți financiare cu „Literatorul”. Recurge la contribuții benevole. Nu-i uită însă pe cei care nu voiseră să plătească abonamentul. Îi citează deopotrivă cu cei care refuzau să încurajeze revista. „Iată acum și persoanele din aristocrație care au refuzat să se aboneze la «Literatorul» sub cuvânt că citesc ziare străine și că nu se ocupă cu literatura românească: prințul Bibescu, Lascăr Catargiu, Profesor Danielopol, Mihail Balș, Gr. Vulturescu, Dr. Brândză, Menelas Ghermani, colonel Lahovari”. Urmau îndată alții, care „străini de literatura românească, sunt și contra prosperării ei”. Între ei, Pană Buescu, Eugen Stătescu, An. Stolojan, Al. Giani, M. Pherekyde, C. Robescu ș.a. Într-unul din numerele revistei, Macedonski îi încadrează pe toți în chenar negru „ca pentru veșnică pomenire”. Și scrie: „Trebuie, o dată pentru totdeauna, să afle țara întreagă că tocmai oamenii bogați refuză de a citi ceea ce se scrie în literatura noastră. Nu vream să facem abonați cu sila și dovadă că nu ținem la banii celor ce ne-au refuzat revista, este că le oferim de cap câte 20 de lei noi pe care-i ținem oricând la dispoziția d-lor – însă nu este mai puțin adevărat că este o rușine pentru România ca o revistă literară ca a noastră... să nu aibă între 5 milioane de români, decât 1.200 de cititori! Repetăm ce-am spus totdeauna: a nu voi literatură română, e a

nu vroi țara română. Mulți ne-au criticat pentru măsura ce am luat (publicarea listelor cu cei care nu s-au abonat – n.n.)”. Dar „din ele se va vedea în ce stare se afla societatea noastră morală în anul 1882: se va vedea cum oameni care au 10 până la 20.000 galbeni venit, refuză de a plăti 20 lei pe an pentru a se abona la mica revistă ce apărea în Capitală în acel timp – se va vedea în același timp că oamenii care au sprijinit-o au fost cei săraci. Prinții Ghica, Bibescu și alții, părinții voștri au fost prinți români, dar d-voastră v-ați înstrăinat de țară. Înstrăinați să rămâneți!”³

N. Iorga observa că Academia română a fost creată de stat, deci de contribuabili, că boierii, și aceștia puțini, i-au dăruit ceva, dar... după moarte; cărțile românești se vindeau „încă între săraci”; revistele bune găseau banul cu care se tipăreau la preoți, învățători, care nu erau mari proprietari, la funcționari sau la studenți. „Boierimea românească nu are datoria de a conduce risipa vieții sociale, invectiva Iorga, ci de a sprijini din răspuțeri, cu orice jertfă, agonisirea prin muncă a culturii neamului de viața căruia e strâns legată viața neamurilor lor”⁴.

Lipsa de solitudine a cititorilor bogați era, desigur, o cauză importantă a efemerității multor publicații. O cauză mai era și încă defectuoasa organizare a serviciului de abonare. Radu D. Rosetti își amintea, dintr-o perioadă mai târzie, din anii interbelici, când și presa era mai bogată. Procedul curent de abonare era cartea de telefon. „Se ia alfabetul la rând, și te pomenești, avocat fiind, cu... Curierul Morilor; negustor, cu... Gazeta romilor; medic, cu... Foaia Notarilor și așa mai departe. Propaganda de dreapta, de stânga, de mijloc etc...îți umple cutia de scrisori zilnic și ele continuă să sosească prăpăd, chiar dacă le restitui cu – «Nu, mersi, n-am timp» sau «Nu mă interesează». E drept că unele au grijă să fie expediate după categoria profesioniștilor, dar și ele sunt azi atât de numeroase, încât îi este cu neputință unui specialist să se aboneze la toate”⁵. De pe poziția cititorului asaltat, Radu D. Rosetti avea dreptate.

Cauza principală a unei circulații mai puțin vii a presei era însă la începutul veacului slaba consistență a ceea ce se putea numi opinie publică, a acelei pături intelectuale și intelectualizate, a oamenilor care „faceau cultură și consumau cultură”! Drama intelectualului român din deceniul al 4-lea care acuza lipsa unui public cititor numeros în stare să-i recepteze „productele” inteli-

genței sale creatoare putea fi atunci simulată decât reală, dar a celui de la 1900 era trăită. Cei care citeau erau într-adevăr puțini, cei care participau activ la actul cultural și mai puțini. Lumea cititorilor aparținea orașelor. Învățătorii și preoții satelor, funcționarii statului din mijlocul țăranilor erau o pojghiță prea slabă pentru a acoperi dureroasa realitate.

Cum se făcea o gazetă în acea vreme? Pe lângă bani, trebuia inițiere în meserie. Fără practică îndelungată, mai cu seamă din partea directorului, se pierdeau la sigur mulți bani, iar fără aceștia din urmă, firește, nu se mai puneau problema. Dacă în Anglia, de pildă, la „Daily Chronicle” sau „Daily News” sau la altul, proprietarii numeau ei directorii, la noi, cu excepția organelor partidelor politice, directorii erau și proprietarii ziarelor pe care le conduceau. Directorul putea să nu scrie un rând, dar el era sufletul gazetei. De cele mai multe ori venea primul la redacție, deschidea corespondența, o clasa și dădea secretarului de redacție tot ce privea redacția și administratorului ceea ce privea administrația. Directorul foileta celelalte ziare, constata lipsurile din gazeta lui, împărțea critici și laude (acestea din urmă totdeauna mai puține). Dacă conducea un ziar politic, directorul era acela care primea vizite, uneori numeroase, care indica redactorului principal ce trebuie să facă într-o chestiune sau alta sau dădea instrucțiuni administratorului. Acestea toate, pe lângă hotărârile ce trebuia să le ia cu privire la publicarea unui articol sau altul pe care i le aducea secretarul de redacție. Un rol însemnat îl avea primul redactor (i se mai zicea uneori și redactor șef). El răspundea de partea politică a ziarului. Și lui nu-i ajungea să fie inteligent, ci la curent cu tot ce se petrecea în culisele politice. Cancanurile politice erau de regulă foarte încurcate. („Din cauza marelui număr de nepregătiți, cari, în lipsă de altceva mai bun, fac politică”, cum se exprima „Anuarul general al presei române”). Un prim redactor trebuia să fie gata la riposte, dar fără să compromită cauza pe care o apăra. Redactorii (termenul era vag, aproape toți colaboratorii unui ziar se puteau numi așa) comentau diversele întâmplări sau traduceau articole din presa străină. Aceasta când se întâmpla „câte-o chestie” și telegramele nu ajungeau pentru a satisface curiozitatea publicului. Nu era redactor să nu știe sau să nu se descurce în două-trei limbi. Așa că din lectura unor ziare ca „Petit Parisien”, „Le Journal”, „Le Matin”, „Die Zeit”, „Neue

Freie Presse”, „Berliner Tageblatt”, „Daily News”, redactorul scria un articol de câteva coloane cu multiplicarea știrilor și supozițiilor. La începutul veacului, la mai toate ziarele începuseră să se înmulțească reporterii. De fapt, jumătate din personal, ei îl formau. Și ei erau tot mai căutați. Unii își petreceau ziua pe la diferite ministere în căutare de informații. Aceste informații se dădeau de obicei de șefii de servicii sau de birouri, uneori de secretarul general, dar reporterul trebuia să știe să le obțină. Începuse chiar să se organizeze un sistem practic de cartelare. Un reporter mergea la unul sau două ministere, lua informații, se întâlnea cu alții, puneau toți informațiile alături și cu ajutorul unei mici piese, făceau copii și fiecare pleca la ziar cu știrile sale sau ale celorlalți. Modelul era luat de la confrății din Paris.

Alți reporteri erau cei judiciari, de obicei mai puțini. Genul acesta era mai dificil, cerea multe cunoștințe și mult fler pentru a alege din numeroasele procese de la Palatul de justiție pe cele mai importante. Erau apoi reporterii de fapte diverse, les faits-diversiers, cum le ziceau francezii; totdeauna la 10,30-11 dimineața ei erau la poliția Capitalei, cercetând faptele petrecute până la acea oră în oraș, sau făcând pe socoteala lor, anchete într-un caz sau altul, poliția fiind, în general, curtenitoare cu reprezentanții presei. Alții erau în serviciul de noapte, așteptând „ora crimelor”. Ziarele mai importante aveau trimiși speciali în provincie, atunci când se întâmpla ceva care să merite osteneala și cheltuiala unei anchete la fața locului. Ei trimiteau la ziar note telegrafice și scrisori amănunțite. Pentru alte întâmplări, să le zicem obișnuite, fiecare ziar avea corespondenți plătiți, oameni de meserie, care lucrau pe lângă alții, nenumărați, ce trimiteau dări de seamă ziarelor din Capitală cu diverse prilejuri. Un ziar avea de obicei colaboratori grațioși. Dacă era ziar politic, numărul acestora era desigur mai mare, din dorința de combatere a adversarilor. Existau și la noi colaboratori întâmplători, care duceau redacțiilor întâmplări din diverse locuri pentru care și primeau o mică răsplată. Englezii, în acea epocă le spuneau acestora *liners*, adică colaboratori plătiți cu linia, cu rândul, care nu aparțineau nici unui ziar, dar care câștigau dând informații mai multor ziare odată. Fără să fie același lucru, colaboratorii întâmplători ai ziarelor românești puteau fi încadrați în aceeași familie.

Cel care strângea tot materialul pentru ziar era secretarul de redacție. Erau ziare care apăreau într-o singură ediție, altele în mai multe. La toate, secretarul de redacție era cel care dădea forma gazetărească articolelor (atunci când acestea n-o aveau, firește), compara ziarul lui cu altele, stabila paginația. De obicei, la ora 12 ediția era gata. Uneori apărea un fapt nou, demn de reținut și secretarul era acela care „lăsa afară” alte materiale pentru a face loc celui nou. La ora 14, ediția era pusă în circulație și secretarul de redacție începea să se îngrijească de apariția numărului de a doua zi. Și totul era luat de la capăt.

Iată, de pildă, „Universul”, ziarul cel mai popular. Tirajul său: 80.000 de exemplare. Adică cel mai mare. Nu era ziar politic, ci de informații. De obicei un articol de fond, un articol despre o chestiune externă trimisă de un corespondent particular de la Petersburg, Viena, Berlin sau Paris, o cronică feminină, un articol „Din Transilvania”, o traducere dintr-un ziar străin, o corespondență judiciară, un fragment dintr-un roman „de mare senzație”, de obicei străin, câteva desene. Așa arăta numai prima pagină. În a doua erau fel de fel de anunțuri, știri din țară și din străinătate, informații. La fel și în a treia, unde mai erau și telegrame particulare ale ziarului, „Ultima oră”, „Ecouri”. A patra pagină cuprindea reclame. De ele se ocupa administratorul ziarului, erau bine plătite și asigurau publicației un venit constant. „Universul” nu practica deloc moda articolelor lungi. Nici „Adevărul” sau „Dimineața” sau altele n-o practicau. „Astăzi când o gazetă, la noi chiar, este citită de cel puțin o sută de mii de inși, dacă nu de mai mult, când în străinătate, edițiile ziarelor mari se urcă zilnic la milioane de exemplare, când presa s-a ieftinit și cade în mâna tuturor, scria C. Mille, fatalmente și ea a trebuit să evolueze și să devie un fel de enciclopedie zilnică, un fel de cinematograf, în care publicul, pentru cinci bani (atât costa un ziar popular), să găsească totul, dar absolut totul ce-l interesează”. Și Mille avea dreptate. Ziaristica evolua spre presa de informații. Dar informația nu putea fi totul. Trebuie o linie de conduită, o bază de principii. Adică ziarul „să vrea ceva”, să nu fie „un fel de afiș, fără individualitate, care nu are asupra publicului absolut nici o înrăurire, oricât ar fi citit”. Și nu numai ziarului îi trebuia o personalitate, ci și ziaristului. „Dacă te faci ziarist, scria C. Bacalbașa, unul din marii gazetari ai vremii, să rămâi legat de o idee, căci ziaristul

care face ziarism fără o credință, este ca femeia care se apropie de bărbat fără să iubească”. Și tot el sfătuia: „Luând pildă de la cei dinaintea noastră, să rămânem statornici în nobila profesiune ce ne-am ales. Dar să o iubim, nu atât pentru pâinea pe care am putea-o găsi în altă parte, și mai mare și mai albă, dar mai ales să o iubim fiindcă – chiar atunci când ne lasă fără pâine – ne lasă în suflet un ideal”. Sau, cum scria Nicolae Iorga: „Gazetăria nu e un izvor de câștig, nici un cal de paradă pe care să te vadă lumea, nici o platformă pentru a atinge situații politice (din păcate, prea adeseori era așa – n.n.), ci [...] o datorie, o jertfă. Cine nu e în stare a o face, să se dea în lături”⁶.

La începutul veacului, cotidienele de mare tiraj reușesc să se impună și la români ca forțe reale, capabile să influențeze efectiv viața politică și opinia publică. Și câștigurile acestor ziare încep să sporească. În 1904, veniturile rezultate din vânzarea zilnică a cotidienele „Adevărul” și „Dimineata” se cifrau la 233.661 lei, în 1906 la 448.822 lei, în 1907 la 517.679 lei, pentru a ajunge în 1914 la 1.548.913 lei⁷. Aproape o treime a tirajului se difuza în Capitală. Aceste creșteri de venituri nu se datorau difuzării prin abonamente, care în cazul celor două ziare a crescut nesemnificativ (în 1904: 69.389 lei – în 1914: 98.515 lei, proporțional scăzând de fapt de la 22,8% în 1904 la 5,9% în 1914)⁸. Era consecința interesului sporit al cititorilor pentru informația promptă și rapidă. În epoca modernă, timpul începea să se grăbească. Cititorul prefera să-și cumpere ziarul îndată ce apărea, nu să-și aștepte abonamentul acasă. În București, cotidienele de după-amiază începeau să fie difuzate la orele 14. Vocile gălăgioase ale vânzătorilor de gazete, strigând răgușit numele ziarelor pe care le purtau sub braț, izbucneau dintr-o dată, aglomerând grupuri, grupuri pe străzi. Scena se repeta în zori.

Ziarele formau publicul și își aveau cititori preferați. La începutul veacului, ele aveau deja și o tradiție. „L'Indépendance Roumanie” apărea din 1879, „Universul” din 1884, „Voința națională” la fel, „Adevărul” din 1888 (dacă avem în vedere revistele, vechimea era și mai mare, „Convorbiri literare”, de pildă, apărând din 1867). Vechimea unor publicații vorbește de la sine de tradiția culturală a unei țări, cum N. Titulescu mai târziu a ținut s-o demonstreze la o ședință de la Liga Națiunii, trântind pur și simplu

pe masă revista „Convorbiri literare”, cu precizarea: „Și luați aminte, d-lor, e o revistă literară, nu de cultură generală”.

Ziarele erau și accesibile tuturor. Prețul lor era de 5 bani. Doar „Adevărul”, până în noiembrie 1904, costa 10 bani. Dar venituri suplimentare asigurate de publicitate și mai ales reducerea prețului hârtiei, îi îngăduie lui C. Mille ca la 15 noiembrie 1904, când apare „Dimineata”, să reducă prețul. Hârtia costa în acel moment 45 de bani kg (în 1897 era de 63 de bani kg, iar în 1911 va ajunge la 35 de bani).

Cele mai căutate erau ziarele de informație, cum erau „Universul” sau „Dimineata”, care după 1913, ajung la 12, 14 sau chiar 16 pagini. De aceea și tirajul acestora era ridicat. În preajma intrării României în primul război mondial, „Universul” atingea 170.000 de exemplare, „Dimineata” era pe aproape, puțin înaintea de 1914 având 100.000 de exemplare (depășind atunci „Universul” – 80.000 de exemplare). Prin comparație, „Viitorul”, oficiul politic al celui mai mare partid, P.N.L., avea 27.000 de exemplare. România nu era departe de cea mai mare putere mondială în presă care era atunci Franța, firește, respectând proporțiile. Cel mai răspândit ziar francez, „Le Petit Parisien”, avea un tiraj de 1.500.000 de exemplare. De altfel, presa de informație din România avea ca model cotidienele de informație franceze din epocă: „Le Matin”, „Le Petit Journal”, „Le Journal” și mai sus citatul „Le Petit Parisien”: precizarea evenimentelor zilei la obiect, adesea fără comentarii, dar în așa fel încât nimic, cât de cât important, să nu rămână uitat. De aici nevoia de corespondenți. După 1907, ziarele lui C. Mille aveau 47 de corespondenți în țară și în câteva orașe europene: Berlin, Budapesta, Karlsbad (Karlov-Vary), Paris, München, Ruscuc (Russe), Sofia și Viena. Goana după priorități în obținerea unei informații se înstăpânește și în presa română. Dacă apărea în altă gazetă, de pildă în „Universul”, o știre pe care „Adevărul” sau „Dimineata” n-o aveau încă și o difuzau mai târziu, C. Mille aplica imediat drastice sancțiuni materiale. Era un mijloc eficace de a învăța promptitudinea și a stărni capacitățile corespondenților săi. Ziarul „Dimineata” pe care îl creează C. Mille la 2 februarie 1904 (până la 5 noiembrie 1904 cu numele de „Adevărul de dimineată”), era special destinat informațiilor de tot felul. Exceptional ziarist, C. Mille sesizase pulsul vremii și gustul publicului larg. Ziarul se difuza la ora 6 dimineata („Adevărul”

la ora 5 după-amiază, apoi la ora 3, inclusiv duminică). Prețul de vânzare al „Dimineții” a fost de la început de 5 bani. Fără a fi de valoare „Universului”, „Dimineța” atinge repede tiraje impresionante. În el, cititorul găsea prezentate toate marile probleme ale actualității, găsea cronici și știri de spectacole, de viață bucureșteană, depeșe particulare, informații de la Palatul Justiției, ultima oră, calendar, un roman foileton ș.a.”. Și totul prezentat „într-o formă sentimentală, fără multă filozofie”, cum observa N. Iorga (e adevărat, cu adresă specială la „Adevărul”).

Presa începe să acorde atenție mai tuturor problemelor și să se adreseze diverselor categorii de cititori. „Universul” începe prin a lansa fel de fel de publicații satelit. Îl urmează „Adevărul”. C. Mille creează, de pildă, acum, la trecerea veacurilor, pe lângă „Dimineța” mai sus amintită, „Adevărul ilustrat” (1896-1897), „Adevărul de joi” (1898-1899), „Moda ilustrată” (din 1897), „Revista modei” (din 1911), Almanahurile „Adevărul” și „Dimineța” (din 1898), „Adevărul la sate” (după 1901), „Belgia Orientului” (1903-1907), „Nea Ghiță” (1908-1909), „Duminică”, supliment literar (din 1905), „Viața literară” (1905-1908), „Facla” (din 1910), „Rampa” (1911-1915). Sunt apoi reviste care apar în tipografia „Adevărului” ca „Medicina populară” (din 1905), sau cărți editate în Editura „Adevărul”. În aceste publicații și-au văzut publicate scrierile numeroși scriitori ai vremii: Șt. O. Iosif, D. Telescu, Tr. Demetrescu, Radu Rosetti, H. Sanielevici, Al. Macedonski, I.A. Bassarabescu, Cincinat Pavelescu, Elena Farago, C. Moldoveanu, V. Eftimiu, Elena Văcărescu, L. Rebreanu, G. Coșbuc, I. Minulescu, Eugeniu Speranția, D. Naum, Ilarie Chendi, I. Gorun și mulți, mulți alții. La „Adevărul ilustrat” și-a făcut debutul literar, la 7 octombrie 1896, Gala Galaction, cu schița *Pe terasă*, adresată personal lui Mille, „ocrotitorul tinerilor cu iluzii literare”. Tot la publicații ca acestea se formau tineri ziariști, condeiele presei române de mâine, se remarcău pictori și graficieni ca Iser, Șirato ș.a., se dezvoltă talentul și priceperea tipografilor. Lumea presei devenea treptat o lume trepidantă, plină de viață, cu inițiative care curgeau de peste tot. Ea era fermentul culturii și începea să fie o forță în viața politică și socială, în dezvoltarea și susținerea inițiativelor economice de tot felul.

Industria tipografică încearcă și în bună măsură reușește să țină pasul cu tehnica nouă. În 1906, „Universul”, „Adevărul” și

„Dimineța” încep să folosească fotografia în corpul ziarului. În 1907, C. Mille aduce în țară, pentru prima oară, mașini de zețuit (linotipuri), importate din Germania (Linotype – Margen – Haler, după licență americană), care înlocuiesc culesul manual (1.000 semne pe oră) cu cel mecanic (4.000 de semne). Ulterior se achiziționează noi rotative perfecționate (de regulă, de la fabrica Albert et comp. din Frankenthal), cu o capacitate de 20.000 de exemplare pe oră (pentru transportul unei rotative erau necesare trei vagoane). În 1912, în atelierele tipografice ale „Adevărului” lucrau 250 de salariați, în afara celor 60 de corespondenți din țară și străinătate. În 1905 se inaugurează linia telefonică București – Sofia. Fire telegrafice speciale înlesneau corespondențele din Viena, Londra, Paris, Berlin ș.a. Prin circulația tot mai rapidă a informațiilor, România se mai simțea din ce în ce mai vădit o țară nu la marginea Europei, ci în Europa însăși.

La Expoziția Națională din 1906, ziarul „Adevărul” (același întreprinzător și remarcabil om de inițiative în ziaristică, care era C. Mille) își construiește propriul său pavilion, chiar lângă intrarea principală, în dreapta, după planurile arhitectului Victor Ștefănescu. Aici, în acest pavilion, se organizează tipărirea în fața publicului, a unui ziar al Expoziției: un atelier de compoziție, stereotipia, o rotativă Albert care tipărea între 12.000 și 24.000 de exemplare pe oră. Operațiunea de imprimare avea loc zilnic, între orele 10-12 și 15.-16. Mulți vizitatori, de fapt cei mai mulți, au văzut atunci pentru prima oară cum se tipărea un ziar. După ce îl vedeau cum apare, îl luau și citeau veștile zilnice din Parcul Filaretului. „Adevărul la expoziție” a apărut în 99 de numere, în patru pagini, de la 9 iunie la 16 septembrie 1906. Numeroși transilvăneni, bucovineni, bănățeni, basarabeni sau aromâni veniți la Expoziție din satele și orașele lor sub stăpânirea altora, au dus acasă nu numai amintirea și gândul încărcat de bucurie de fi văzut munca și prosperitatea fraților, dar au dus și o mărturie, scrisă sub ochii lor, povestea unei zile într-un ziar ad-hoc¹⁰.

Ziarele erau un factor eficace al poliției naționale. Nu era nici o zonă locuită de români în centrul căreia să nu apară un ziar românesc. În provinciile asuprite, ele se bucurau de sprijinul material și moral al românilor liberi. Când un ziar ca „Poporul român”, care apărea la Budapesta, scria la 12 mai 1906 în termeni cum erau cei de mai jos, nu putea să nu aibă efect. Era vorba de

acei români care, în loc să voteze candidații P.N.R., votau candidații ai vreunui partid maghiar: „În acest număr începem să publicăm numele acelor nenorociți care, în alegerile de deputați actuale, s-au făcut trădătorii neamului nostru prin faptul că au votat împotriva candidaților partidului național. Facem acest lucru, pentru ca să știe toți românii cine sunt aceștia și să se poarte cu acești vânzători așa cum merită”. Și ziarul propunea să nu se stea de vorbă cu ei, să nu fie salutați și să nu li se răspundă la salut, să nu li se calce pragul, să nu fie primiți în casă ș.a.¹¹. Numele n-au fost publicate. Cenzura maghiară n-a acceptat. Dar și amenințarea era suficientă. Ziarele erau în Ardeal sau Bucovina purtătoare de cuvânt ale aspirațiilor naționale, flăcările ce întrețineau vie conștiința de neam, elementele de rezistență.

De aceea în Transilvania, Huszár Antal, autorul aceleia atât de cunoscute cărți *A magyarországi románok*, propunea măsuri drastice contra presei române de aici. Insinuant, el le învâluia în haine legale. De pildă, luând în considerație situația materială mai dificilă a românilor, el cerea mărirea considerabilă a cauțiunii gazetelor politice. Se afectau, desigur și gazetele maghiare, dar merita sacrificiul. Pentru că redactorii erau adevărații „agitatori”, li se pretindea o anumită calificare. Firește, aceste măsuri „legale” se îmbinau cu altele, tot „legale”, dar directe. Procuraturile legale autorizate trebuiau să treacă la o supraveghere strictă a publicațiilor românești. După toate probabilitățile, din necunoașterea limbii, controlul de până atunci (1907) fusese „indulgent”. Faptul era probat de procesele de presă care, mai toate, fuseseră intentate de Ministerul regal de Interne. Se propunea ca un funcționar maghiar, care cunoscând pe deplin limba română, să controleze sever și cu toată conștiinciozitatea ceea ce se publica de către români. Amenzile, care se scădeau din cauțiunea gazetelor respective, trebuiau considerabil mărite, în așa fel încât ele să înghită întreaga cauțiune și să se facă astfel imposibilă apariția ziarelor. Acesta fusese cazul „Tribunei” din Sibiu care, din cauza amenzilor continui, în lipsa cauțiunii, a fost silită să-și suprimă apariția în 1903. Pedepsa cu închisoarea urma să fie făcută nu în temnițele de stat, și nu ca deținuți politici, ci de drept comun. Huszár Antal mai propunea înființarea, la Budapesta, a unui ziar scris în maghiară și în română, care să exprime punctul de vedere maghiar și să combată articolele scrise „greșit, cu rea voință și tendențios”

de gazetele naționalităților. Mai cerea Huszár ca redactorilor de la gazetele românești să nu li se mai acorde permise de călătorie liberă pe calea ferată, și de câte ori scriau despre orașe, comune, munți, râuri și, în general, de orice denumiri geografice, să folosească denumirile în limba maghiară, nu în limba română ș.a..

Ca să propui atâtea pentru a combate presa românilor ardeleni însemna, fără îndoială, că ea avea un rost important. Cultiva sentimentele naționale, năzuințele și aspirațiile, ținea trează conștiința națională. Presa era, altfel spus, ceea ce trebuia să fie: o armă, un sprijin și o nădejde.

LA NOI, ÎN TRANSILVANIA

Problema românilor transilvăneni era marea problemă de care românii legau viitorul lor întreg. Căci dacă statul român nu putea decât să se gândească la acea Dacie politică, realizarea ei fiind în funcție de împrejurări general-europene, el nu putea, pe de altă parte, să se dezintereseze de soarta românilor de dincolo. „Avem noi, românii din România dunăreană, cel mai mare interes ca frații noștri de peste Carpați să trăiască și să înflorească, pentru că din viața lor se întărește însăși a noastră viață; pentru că înflorirea lor umple de miresme grădina întregului neam – scria A.D. Xenopol în septembrie 1911. Noi ținem ca să rămână români și pentru a-și apăra firea și limba lor și le trimitem de peste munți toată ininimarea ce ne stă în putere”¹.

Or, care era soarta românilor de dincolo? Politica vexatorie la adresa lor, ca și a altor naționalități din cuprinsul Ungariei regale continuă. Mai potolită sub guvernul lui Széll Kálmán (febr. 1899 – iunie 1903), ea revine dură sub succesorii săi, Tisza István (nov. 1903 – iunie 1905) și, mai ales sub guvernul de coaliție al partidelor constituționale, popular, „de la 1848” și „al Independenței”, condus de Wékerle Sándor (apr. 1906 – ianuarie 1910). La conducătorii unguri de atunci intervine un sentiment de teamă pentru statul ungar. Epoca modernă trezise nu numai conștiința națională a ungurilor, ci a tuturor celorlalte națiuni încadrate Ungariei istorice. Confruntarea era inevitabilă. Întăririi sentimentului etniei proprii la români, slovaci, sârbi, croați, germani ș.a. conducătorii unguri îi răspund printr-o politică reprimatorie din ce în ce mai accentuată. Constituția imperiului dualist din decembrie 1867 și legea naționalităților din 6 decembrie 1868, care formal declaraseră egalitate în drepturi pentru toate naționalitățile și toate limbile vorbite în imperiu, sunt treptat desființate prin legile maghiare din 1870, 1883, 1891, 1893 ș.a. „Nu se găsește țară în lume, în care minoritățile să se bucure de o mai mare libertate decât în Ungaria” – se spunea în mai toate declarațiile oficiale maghiare.

Adevărul era că nu exista țară în lume care să fi avut un mai mare număr de minorități, depășind numărul populației „majoritare”, ca în Ungaria. Legea din 1868 proclamase în Ungaria o singură națiune, națiunea maghiară, „una și indivizibilă”. Numai limba proprie aveau dreptul s-o întrebuințeze supușii maghiari de altă origine etnică. Dar cum? Numai în limitele permise de „unitatea statului și întru cât este necesară pentru administrație și justiție”. Procesele verbale din districte și municipii urmau a fi redactate în limba statului (recte maghiară), dar puteau fi redactate și în alte limbi, dacă o cincime din numărul membrilor consiliului comunal sau județean o cerea. Același lucru cu corespondența. Toate aceste prevederi din 1868 – și așa foarte ușor de interpretat – cu timpul devin iluzorii. La Conferința de pace de la Paris, din 1919-1920, delegația maghiară dădea un tablou al funcționarilor județeni din Hungaria. Din 5.202 funcționari, 4.769 erau maghiari, 181 sași, 58 slovaci, 170 români, 34 sârbi și un rutean; iar în 6.826 comune rurale nemaghiare, erau numiți doar 647 secretari comunali nemaghiari².

Ludovig Mocsáry scria la 8 iunie 1904, într-un articol din „Egyetértés”: „După treizeci de ani de legislație maghiarizată, maghiarizarea naționalităților este o imposibilitate, o halucinație care nu face decât să atâte mereu adâncă nemulțumire a naționalităților nemaghiare”. Iar Gustav Beksics, un aprig susținător al maghiarizării și un ideolog al ei, constată la 18 mai 1904 în „Budapesti Hirlap”: „Stăpânirea limbii nu face pe nimeni maghiar când acesta nu simte în același timp o dragoste adevărată pentru patria maghiară (...). Clasele culte ale slovacilor și valahilor vorbesc, în general, limba noastră. Cu toate acestea, ele nu s-au alăturat, din păcate, cauzei naționale maghiare”. Toate acestea puteau duce la concluzia inutilității operei de maghiarizare? Nicidecum. Același Beksics, în ședința Camerei din 10 ianuarie 1890, făcând elogiu guvernării de zece ani a lui Coloman Tisza, declara: „dacă se va găsi cineva care să conteste rezultatele în această direcție (ale maghiarizării – n.n.) ale guvernului Tisza, pe acela îl întreb; Nu sub regimul Tisza au fost închise școlile secundare antipatriotice, ale minorităților? Nu sub regimul Tisza au ajuns la un număr disperant de mic școalele secundare minoritare față de numărul mereu în creștere al școalelor maghiare?” Și Beksics nu vorbea cu ironie! Efectele maghiarizării (mai ales

a numelor) se văd în creșterea numărului populației maghiare în comparație cu cea nemaghiară (desigur, după statisticile oficiale de la Budapesta). Între 1880-1910, populația maghiară crește de la 6.404.070 locuitori (46,6%) la 9.944.627 (54,5%), în vreme ce nemaghiarii sporesc de la 7.345.533 (53,4%) la 8.319.906 (45,5%). Desigur, în calculul acesta trebuie avute în vedere și mișcările demografice ale germanilor din Ungaria (sporul lor în 30 de ani a fost doar de 1,7%, cu 30,6% sub sporul general al țării), plecarea unora din ei spre Germania și mai ales emigrările în America (majoritatea celor care plecau erau nemaghiari). Dar sporirea demografică a maghiarilor rămâne vizibilă, cel puțin la orașe. După calculele lui Oszkár Jászi, populația urbană a Ungariei a sporit între 1787-1912 cu 502,8%; maghiarii cu 432%, nemaghiarii cu 10,4%. Deci sporul demografic urban al maghiarilor a fost cu 130% peste media sporului general, iar al nemaghiarilor cu 200% sub această medie³. Sporul nu s-a datorat unei înmulțiri naturale neobișnuite a populației, ci stabilirii în orașe a funcționarilor, intelectualilor de tot felul, avantajării păturii mijlocii maghiare ș.a. Deci unei întregi politici. Centrele urbane însemnau sistem de muncă burghez și o puternică influență exercitată asupra satelor. De regulă, sporirile populației urbane se datorau pătrunderii populației rurale. În acest caz însă, sporul ar fi trebuit să-l dea românii. Dar nu era așa. De pildă, județul Bistrița-Năsăud. În 1910 avea o populație de 126.442 locuitori, din care maghiarii erau 10.737, români 87.564, germani 25.609. În capitala județului, orașul Bistrița, maghiarii au sporit în 30 de ani (1880-1910) cu 390,2%, iar românii cu 111,4% și germanii cu 14,4%. Sau județul Făgăraș: în 1910 avea o populație de 95.174 locuitori, din care maghiari 6.466, români 84.436, germani 3.236. Populația orașului Făgăraș a sporit însă, tot în 30 de ani, astfel: maghiarii cu 93,5%, românii cu 20,5%. La fel în mult alte orașe transilvănene, centre ale unor regiuni nemaghiare. Sporurile demografice maghiare sunt peste tot ridicate: 156,5%, 188%, 293%, 620,3% ș.a. Prin comparație, în zonele unde maghiarii erau majoritari, sporul demografic în orașele de reședință a fost mult mai scăzut: 17,1%, 59,1%, 62,3% ș.a. Orașele jucau rolul de pioni implantați în mijlocul nemaghiarilor⁴.

Guvernul maghiar avea o secție politică la Ministerul de Interne. În 1907, această secție tipărește cartea *A magyarországi*

románok (Românii din Ungaria)*, semnată de Huszár Antal. O carte care n-avea decât 25 de exemplare, căci urma să fie doar pentru uzul guvernului, „spre întrebuințare confidențială”, după cum se și preciza pe fiecare din exemplarele tipărite. Autorul ei, maghiarizat din Herskovits Antal, era funcționar (translator) la Ministerul de Interne; era originar din Beiuș și știa bine românește. El și-a reținut un exemplar. După moartea lui, în timpul primului război, exemplarul, cu însemnarea lui autografă, a fost moștenit de soția sa, de la care l-a primit profesorul Petru Fodor, care în 1919, l-a dat lui Roman Ciorogariu. Acesta a dat cartea spre folosința Comisiei de delimitare a granițelor din vest, care-și avea atunci reședința la Oradea. Comisia a și folosit-o în combaterea unor argumente ale Comisiei similare maghiare. Apoi Roman Ciorogariu a dat-o Ministerului Instrucțiunii Publice și al Cultelor ca să fie tradusă în limba franceză „pentru luminarea străinătății asupra diabolicei organizații de stat pentru distrugerea tuturor instituțiilor românești și maghiarizarea tuturor arterelor vieții noastre naționale”⁵. Folosită și de Onisifor Ghibu într-un articol din „Revue de Transylvanie”.

Cartea semnată de Huszár Antal nu prezintă politica de maghiarizare, ci tendințele acesteia. Adică până unde se putea merge. Autorul, în fapt autorii, Huszár nefiind decât redactorul ei, analizează factorii cei mai de seamă care „aprind zi de zi și tot mai intens în poporul român sentimentele și năzuințele îndreptate contra statului ungar și care se ascund sub numele de conștiință națională”. Mai întâi, școlile românești susținute de biserică (toate școlile în limba română din Transilvania erau în întreținerea bisericii, ortodoxe sau greco-catolice). Ele erau „tot atâtea cuiburi calde ale politicii ultranaționaliste române care pune în primejdie integritatea națională”, iar limba, română, „arma cea mai puternică contra maghiarizării”. Biserica era și ea „un motiv de adâncă îngrijorare”, deoarece cultiva „năzuința de unire a românilor”, cu atât mai mult cu cât era dependentă de mitropolia ortodoxă de

* Titlu complet: *Românii din Ungaria. Pentru folosință confidențială*, elaborată cu concursul colaboratorilor. Scrisă de Huszár Antal, traducătorul Ministerului regal de Interne maghiar (Se menține dreptul de autor privind orice formă de publicare a prezentei lucrări). Budapesta, 1907. Tipărită în tipografia de stat regală maghiară.

la București. Și numele acesteia din urmă nu era Mitropolia Ungro-Vlahiei? Faptul arăta „unitatea religioasă a tuturor românilor”. Instituțiile culturale românești erau și ele surse de îngrijorare. Presa românească, la care colaborau numeroși oameni de litere, istorici, publiciști din regatul român, era și ea „un activ și eficient factor al politicii naționale românești”. Instituțiile de credit și financiare românești, mai ales băncile, prin legăturile lor, constituiau „un mecanism complex al mișcării naționale” (cu atât mai mult cu cât la 16 iulie 1907 se înființase Societatea „Solidaritatea”, cu scopul întăririi activității economice românești).

Ce propuneau autorii cărții? „Energie care să nu cunoască nici un fel de tocmeală”. Înlocuirea în toate școlile a limbii române, ca limbă de predare, cu limba maghiară; control sever al tuturor activităților desfășurate de așezămintele școlare și culturale românești (muzee, coruri, orchestre ș.a.), dizolvarea „Astrei” și a bibliotecilor sâtești organizate de ele, sporirea masivă a taxei plătite pentru editarea ziarelor și revistelor românești, condamnarea gazetarilor români la temniță ordinară în locul celei politice; în sfârșit, dizolvarea Partidului Național Român.

Ce se intenționa era limpede, instaurarea unei opresiuni a unei mase de peste 3.000.000 de români (statistica întocmită de biserica ortodoxă română în 1900 dădea cifra de 3.029.534 români, față de 2.799.479, cât indica statistica oficială maghiară) nu era un fenomen care putea fi „limitat”, „îngrădit” sau „distrus”, de parcă nici n-ar fi existat. Consecința logică nu putea fi decât o întărire a sa, cum istoria Transilvaniei sub dualism o dovedise până atunci.

Studentii români din Budapesta se adunau la un loc în cadrul asociației lor separate, „Petru Maior”, societate de lectură, înființată în 1872. Pentru activitatea ei, această societate a fost suspendată pe șapte luni în 1895. I s-a imputat de la început că nutriend tendințe naționale separatiste, era un precedent primejdios, dădea exemplul celorlalți studenți, slovaci, sârbi, germani ș.a. din universitatea budapestană să se întrunească și ei pe baze naționale. Chiar numele pe care și l-a luat era o sfidare. Petru Maior, în a sa *Istorie pentru începutul românilor în Dachia* afirmase idei în opoziție cu istoriografia maghiară, ridicase în rang de principiu fundamental necesitatea unei egalități depline în drepturi ale românilor din Transilvania, în calitatea lor de națiune autohtonă, cu națiunea maghiară și ideile sale erau un sprijin al

luptei românilor pentru drepturi politice. Firește, studenții alese-seră acest nume nu de florile mălului și refuzaseră să-l transcrie pe marele învățat cu grafia Maior Péter (ridicolă pretenție). Societatea publica un „Anuar”, de o aleasă ținută intelectuală și românească. Membrii ei erau într-o strânsă legătură cu colonia românilor din Budapesta.

Societatea avea membri onorifici din Transilvania și din multe alte părți locuite de români. Între ei, Coriolan Brediceanu, avocatul din Lugoj și cunoscutul om politic, Partenie Cosma, directorul general al „Albinei” din Sibiu, Gheorghe Pop de Băsești, marele proprietar, Paul Rotariu, avocatul din Timișoara, generalul Traian Doda ș.a. Toți aceștia nu aveau merite „pe tărâmul literaturii naționale românești”, cum prevedea paragraful din statutul referitor la alegerea membrilor onorifici. Aveau însă însemnate merite în lupta națională a românilor transilvăneni. Membru onorific era și Ioan Slavici, considerat în 1907 de Huszár Antal drept „cel mai fanatic dușman al statului ungar și al națiunii maghiare”. Și care trăia la București.

O societate românească cu vie activitate națională era „Societatea pentru fond de teatru român”. După exemplul „Astrei”, ea își ținea adunările sale generale, serile de conferințe, concertele, reprezentațiile teatrale, banchetele, rând pe rând, în alte centre ale ținuturilor locuite de români în Transilvania și Ungaria. Mențineau astfel trează atenția românilor și le ofereau prilejul să se întâlnească mai în voie cu românii din Regat. În septembrie 1895, Societatea își mută reședința de la Budapesta, unde activitatea ei era energic controlată, la Brașov, adică mai aproape de regatul român. Ea edita, pe cheltuială proprie, piese de teatru românești (hotărârea Adunării generale ținută la Orăștie în iunie 1897), organiza reprezentații, mijlocea difuzarea pieselor ș.a. După 1899, și-a înmulțit numărul de filiale și de membri. În unele centre, în locul filialelor, Societatea numește împuterniciți cu îndatorirea de a îndemna intelectualitatea românească să organizeze reprezentații de amatori, să răspândească larg piesele românești, să recruteze noi membri. Mai peste tot acești împuterniciți erau fruntașii locali ai politicii naționale. De pildă, dr. Aurel Lascăr la Oradea, Miron Cristea la Sibiu, Alexandru Bordia la Abrud, Ilie Dăianu la Cuj, Sergiu Median la Sebeș, Augustin Nicoară la Deva ș.a. Era însă o formă organizatorică de a împleti mișcarea culturală

cu aceea pentru drepturi politice. Pentru că ele, aceste mișcări, totdeauna erau mână în mână⁶.

La Adunarea Societății ținută la Sebeș, la 28-29 august 1903, a fost adoptat un regulament pentru înființarea unui teatru românesc. Își propunea să acorde burse pentru calificarea unui număr corespunzător de actori, care să prezinte în centrele locuite de români piese românești adecvate necesităților românești, să participe la serate de recitări și concerte organizate de asociațiile românești din ținutul respectiv, să editeze piese originale și traduceri, cărți și lucrări, să acorde ajutor tuturor asociațiilor teatrale care vor invita artiști români pentru participare.

La Adunarea Generală din 21-22 August 1905, dr. Iosif Popovici, profesorul particular de limbă și literatură română de la Universitatea din Budapesta, a fost însărcinat să înregistreze, cu ajutorul unui fonograf cumpărat de Societate, diferitele dialecte ale limbii române și toate cântecele din ținuturile locuite de români. Tot atunci și-a propus ca la „Casa Națională” de la Sibiu, să preia permanent o sală pentru reprezentațiile teatrale.

Nu toate aceste inițiative s-au putut realiza. Bunele intenții n-au fost totdeauna susținute financiar, iar autoritățile maghiare au împiedicat orice activitate de amploare.

„Asociația (...) sub pretextul obiectivului ei, procurarea fondului necesar pentru înființarea teatrului național român, prin piese de teatru românești, scrise și editate în scopul educației politice a poporului român și prin reprezentații teatrale organizate de o trupă teatrală ambulantă întreținută de ea în centrele ținuturilor românești, cu actori calificați de ea în România și saturați de ideile unui stat cu totul străin, a devenit cel mai primejdios factor al sentimentelor, străduințelor și aspirațiilor separatiste ale poporului român din țară (Ungaria – n.n.)”, scria în 1907 Huszár Antal, acest infatigabil urmăritor al românilor, al tuturor mișcărilor lor naționale⁷.

Un mijloc de susținere a luptei naționale îl oferea Fundația Gojdu, creată în 1869. Creatorul ei era Emanuil Gojdu, născut la 21 februarie 1802 și mort la 3 februarie 1870. Era orădean de origine. Își făcuse studiile la Oradea, Bratislava și Budapesta. La Universitatea din acest din urmă oraș își luase diploma în drept (tot aici trece și examenul special de notar cambial). Foarte dotat, ajunge repede unul din cei mai buni avocați budapeșteni. Era

mândru de originea sa de român ortodox și o arăta ori de câte ori se ivea ocazia. Gojdu era un cald sprijinitor al cultivării limbii române: „scopul meu este să trezesc flacăra patriotismului [...] pentru cultivarea limbii române” – îi scria el lui Damaschin Bojinca. A susținut Biblioteca lui Zaharia Carcalechi. În 1829 se adresa boierilor Țării Românești și Moldovei „să ajute scrierea și tipărirea cărților în limba patrioticească [...] Aceasta e cea mai învăpăiată a mea națională dorire” Dând expresie acestei „decizii”, el acordă sprijin lui Ștefan P. Neagoe pentru tipărirea „Calendarului românesc”, cu începere din 1829. În 1861, în era constituțională a imperiului, a fost prefect al județului Caraș, „unicul...ridicat din popor și încă din rândurile poporului român”, cum scria el la Viena. În această funcție, a introdus limba română în administrație și a pus bazele unui fond pentru întreținerea unei școli secundare românești. Casa lui Gojdu era „casa românilor”. Erau totdeauna bine primiți și sprijiniți. Aici au discutat în 1868 deputații români din Dieta din Pesta proiectul de lege al naționalităților și și-au pregătit ei luările de cuvânt. La 4 noiembrie 1869, Emanuil Gojdu își dăruiește averea „acelei părți a națiunii române din Ungaria și Transilvania care aparține la confesiunea orientală ortodoxă”. Nobil gest. Din această avere, erau acordate 152 burse elevilor cadetilor din instituttele militare, studenților și doctoranzilor români. Emanuil Gojdu credea cu sinceritate că e cu putință o înțelegere între românii transilvăneni și unguri, și n-avea nici o încredere în Viena și „bunăvoința” acesteia față de români. Avea dreptate, numai că ungurii, e vorba de conducătorii unguri de atunci, firește, priveau această posibilă înțelegere prin asimilarea românilor și desființarea lor națională. Și atunci...

La sfârșitul anului 1906, Fundația Gojdu avea o avere de 6.403.054 coroane și 73 filleri. Și prin creșterea neîncetată a prețului acțiunilor de la „Első hazai takarékpénztár”, averea Fundației sporește în ritm rapid în anii următori^{7 bis}.

La începutul veacului, cea mai mare parte a studenților români de la Budapesta erau bursieri ai Fundației. La fel erau mulți alți elevi și seminaristi din orașele transilvane. În 1898, reprezentanța Fundației a cerut aprobarea guvernului ungar pentru a construi la Budapesta un internat pentru 50 de elevi și studenți. Autoritățile maghiare au fost de acord, dar numai cu o strictă, riguroasă supraveghere. Refuzând acest amestec prea direct, Fundația a

renunțat la intenție. În fiecare an, în duminica următoare zilei de 22 februarie (ziua de naștere a lui Emanuil Gojdu), se ținea un recviem pentru fondator și se acordau 200 de coroane bursierilor. Totdeauna aceste întâlniri erau foarte așteptate. Huszár Antal, în cartea lui despre românii ardeleni, propunea guvernului ungar să le interzică, pentru că în ele veneau și alți români, nu numai studenți, și se țineau cuvântări și toasturi agitatoare.

Cea mai puternică societate, adevărată academie culturală și politică a românilor din imperiul austro-ungar era „Asociațiunea Transilvană pentru literatura română și cultura poporului român”, cunoscută pe toate meleagurile românești, în toate casele românești, cu numele ei prescurtat de ASTRA. În 1895, la Congresul de la Lugoj, ea elimină din titulatură termenul de „Transilvană”. Era asociația tuturor românilor, nu doar a celor din Transilvania. Era cea mai proeminentă asociație de cultură din spațiul românesc și chiar una din cele mai puternice din Europa. Importanța ei pentru românii din imperiul dualist era enormă. Prin filialele și agențiile sale de pe tot cuprinsul românesc al imperiului, era, cum o numea Huszár Antal, care îi consacră un întins capitol în cartea sa, „factorul cel mai puternic atât al tendințelor separatiste ale românilor din țară (Ungaria – n.n.), cât și al politicii naționale românești”. Membrii ei nu erau doar dintre românii din imperiul dualist. Erau și arădenii din Vechea Românie, erau și G. Sion, Al. Odobescu, C.A. Rosetti, Nicolae Ionescu, Mihail Kogălniceanu, Titu Maiorescu, frații Scriban, Petrache Poenaru, Scarlat Rosetti sau C. Hurmuzaki ș.a. Și încă din primii ani de constituire, creatorii „Astrei” – și cei mai importanți au fost G. Barițiu, I. Pușcariu, T. Cipariu și mitropolitul A. Șaguna – cei care i-au elaborat și statutele, nu se voiau singuri – cărturari și români – într-o lume străină și asupritoare. Ei creau o societate pentru toată suflarea românească și acesteia i s-au adresat de la început, chiar dacă, desigur, chemarea ei s-a auzit mai tare în mijlocul românilor ardeleni.

„Astra” nu era o academie. E drept că la început își fixase, printre deziderate și stabilirea unei ortografii unice, adoptarea alfabetului latin, unificarea limbii, editarea unui dicționar ș.a., care țineau de o instituție academică. Dar după crearea Societății Literare Române (Academia Română) de la București, când aceste sarcini și altele au fost preluate de ea, cărturarii ardeleni contribuie

la realizarea lor în cadrul acesteia, recunoscându-i autoritatea de for științific național (ezitățile în adoptarea ortografiei noi din partea lui Barițiu și a altora nu trebuie luate ca rezistențe, ci mai curând ca o căutare a celor mai potrivite forme). Lîmpede și-a delimitat Asociațiunea sfera ei de activitate la începutul veacului al XX-lea. Nu se neglijează sprijinirea, îndrumarea și valorificarea activității științifice, culturale și artistice a membrilor săi, dar prioritatea e acordată hotărât propagării culturii în rândul maselor largi. Andrei Bărseanu o spunea cu claritate la Adunarea generală de la Brașov din 1906: „Asociațiunea nu este o Academie, o societate de oameni învățați, ci numai o însoțire de oameni doritori de învățatură (...), o însoțire pentru popularizarea științei și pentru creșterea sentimentelor bune; cu alte cuvinte, ea nu va face literatură și știință, ci numai va sprijini literatura și știința”⁸.

Când a fost la Sibiu în 1905, N. Iorga a afirmat și el ideea că „Astra” nu era o Academie ca aceea de la București, Budapesta sau de aiurea, „nu este, nu trebuie să se creadă a fi și nu trebuie să ajungă niciodată”. În Asociațiune nu erau și nu trebuiau să fie „tovarăși în munca științifică, aleși puțini și cu scumpătate, ci tovarăși cu tragere de inimă pentru învățatura românească, culeși în snopi îmbelșugați prin toate ținuturile neamului”⁹.

Prin biblioteci (cea mai însemnată a fost cea de la Sibiu, înființată o dată cu „Asociațiunea”; în 1863, bibliotecile „Astrei” aveau doar 344 de cărți, în 1871, 1.248, în 1895, 3.214 opere în 4.654 volume, 1918, 18.024 opere în 22.158 volume), publicații proprii: „Transilvania” (1868-1945), „Analele Asociațiunii” (1880, 1902-1908), „Țara noastră”, editată în 1907, „Biblioteca populară a Asociațiunii” ș.a. prin școlile sale (Școala civilă de fete de la Sibiu, înființată în 1886, de exemplu), prin organizarea de expoziții individuale, agricole, etnografice (1861, 1881, 1905), prin prelegeri și conferințe, acordarea de stipendii și organizarea de cursuri, cicluri de expuneri, concursuri de tot felul. „Astra” a fost, fără îndoială, un mare focar de cultură românească în imperiul Austro-ungar¹⁰.

După 1895 a avut „o epocă de expansiune”. Activitatea sa s-a îmbogățit și intensificat, dar s-a și extins în Banat, Maramureș și zonele din estul Transilvaniei. Instituțiile și băncile românești au început a fi mai „darnice” decât fuseseră, situația materială a Asociațiunii ameliorându-se substanțial. Revista „Transilvania”

a început să-și regleze cât de cât apariția, până atunci prea în voia hazardului. A putut apare revista „Țara noastră”, redactată de Octavian Goga. Alt stil, altă concepție decât „Transilvania”, altă forță de comunicare. Plutea peste ea duhul talentului, a unei personalități de excepție. În februarie 1895, sub redacția unui comitet condus de Cornel Diaconovici, a început scrierea „Enciclopediei românești”, cu colaborarea învățaților români de pretutindeni. Opt ani de muncă și prima enciclopedie românească vedea lumina tiparului. Realizări importante au fost construirea unei case naționale la Sibiu și înființarea unui „muzeu național al românilor ciscarpatini”. Ambele sunt inaugurate în august 1905, cu prilejul întrunirii anuale a Asociațiunii, „cea mai splendidă sărbătoare culturală ce au ajuns-o până acum românii din țările Coroanei ungare”, cum o aprecia „Transilvania”.

Nicolae Iorga le vede pe amândouă aceste însemnate realizări. „Casa Națională” îi apare ca „o mare zidire trainică, ce-și înalță cele trei rânduri gospodărești și cam bătrânești în marea ei tineretă, fără însușiri și fără defecte în ceea ce privește arta” (N. Iorga era într-o perioadă în care privea în jurul lui cu maximă exigență). Românii ardeleni nu voiseră să facă operă de artă (n-aveau posibilitățile statului român care trecuse la înălțarea orașelor țării de la sud și răsărit de Carpați). Ei voiseră să ridice cu banul lor un reazem al culturii și rezistenței lor culturale în locuri unde alții erau stăpânitori.

Expoziția îl impresionează și pe N. Iorga, cum impresiunea pe toată lumea: vechi tipărituri, icoane de demult împodobite cu îmbrăcăminte de argint, manuscrise de prin timpuri, antimise întipărite pe mătase sau pânză, numeroase obiecte de artă laică și bisericească și cu deosebire splendoarea țeșăturilor, cusăturilor și podoabelor din secția etnografică „E interesantă și lumea care vine să vadă – observă N. Iorga. Foarte multă țărănime în veșminte de sărbătoare. Și e o plăcere să vezi portul viu cum se apropie de portul mort, haina mlădiată după liniile frumoase ale trupului de rasă alăturându-se de aceeași haină înțepenită pe lemnul și cârpele păpușei. Expoziția a fost îndoită, înfrumusețată și făcută vie”¹¹.

Expoziția e organizată nu doar ad-hoc, ci a luat un caracter permanent, în cadrul „Muzeului istoric și etnografic românesc”, inaugurat cu acest prilej. Cum spunea Sterea Șuluțiu: „muzeul

este cel mai puternic arsenal cu care un popor își apără originea, individualitatea și tot ceea ce a moștenit de la strămoșii săi”. În cadrul secției etnografice a expoziției organizate la Sibiu, conducătorii „Asociațiunii” au avut intenția să expună hărți cu toate teritoriile locuite de români. În secția istorică au voit să expună memorii și tot felul de mărturii rămase din vremea revoluției lui Horea sau a aceleia din 1848. S-au opus autoritățile ungare pentru că au simțit intenția românilor de a se prezenta tuturor ca o națiune etnică unitară, într-o continuitate firească și o coeziune ce ignora granițele geografice. Câte o relicvă de pe vremea lui Horea sau Iancu tot s-a mai expus însă, fără a fi numită, dar știută de toți românii.

„Asociațiunea” era desigur un for cultural de mare valoare. Dar era și „un așezământ al rezistenței sufletului românesc față de încercările înstrăinării”, cum o numea Vasile Goldiș, o instituție care a ajutat „la păstrarea specificului românesc și la întărirea solidarității naționale”, cum preciza și Onisifor Ghibu. Cultura însăși, pe care „Astra” se străduia pe toate căile s-o propage în păturile adânci ale neamului românesc, era o forță. Pe urmele lui Andrei Șaguna, Timotei Cipariu o exprima limpede: „numai cultura și efectele ei nobilitează pe om și popor și numai națiunile care au înaintat în cultură au meritat și susținut numele de onoare...”. La fel cu ei, toți învățații ardelenilor o aveau. Dar... dezvoltarea culturală nu era privită în sine, nici nu se putea altfel în epoca modernă, ci ca mijloc de afirmare a identității noastre naționale românești¹².

La 16 mai 1906, ziarul „Universul” de la București informa asupra preocupărilor „Astrei” de a găsi căile cele mai potrivite de a ține trează în rândurile românilor transilvăneni conștiința națională. Și menționa pe aceea a legăturii directe cu poporul de la țară. Studenții români de la Universitățile din Budapesta și Cluj au plecat prin satele românești. S-au dus în numele și sub adăpostul „Astrei”, au ținut conferințe, au organizat petreceri românești. În jurul Clujului, au adus și un cor. „E de închipuit ce influență au avut din punct de vedere național românesc aceste excursii asupra poporului român de la țară!”. Era, desigur, o cale, pe care o foloseau nu doar intelectualii românilor ardeleni. Toți intelectualii cu dragoste de popor o foloseau în sud-estul Europei.

În 1895, „Asociațiunea” ia o hotărâre importantă: anual să-și țină adunările generale, rând pe rând, în alte centre ale ținuturilor locuite de români; chiar filialele „Asociațiunii” încep să-și țină adunările lor în mereu alte localități ale districtului respectiv. Or, toate adunările erau însoțite de conferințe, reprezentații teatrale, concerte, banchete, excursii ș.a. Și atunci, toate aceste locuri românești erau trezite la viață. Avantajele oferite de adunările „Astrei” erau incalculabile. Erau ocazii de reînnoire a vechilor cunoștințe, de statornicire a prietenilor, de informare reciprocă. „Cu aceste prilejuri, fiecare român spune ce are pe suflet. În români adunați se naște pornirea nobilă spre toate treburile națiunii române”. „Organizația Asociațiunii noastre face posibil să se unifice sub stindardul ei, ca o oaste bine rânduită, întreaga inteligență a națiunii române, în slujba cauzei națiunii române” – spunea Iosif Șterca Șuluțiu la Adunarea generală de la Sibiu din august 1905.

La întâlnirile „Astrei” nu veneau numai români ardeleni. Veneau de pretutindeni, mulți din Regat și, de obicei, cunoscuți militanți ai cauzei naționale, în legătură directă cu Liga culturală. Iată la Sibiu, în 1905. Vin N. Iorga, C.C. Arion, dr. C.I. Istrati, frații Ion și Vintilă Brătianu, Em. Costinescu, numeroși directori de ziar, scriitori ș.a. Vin și coruri, cum este „Carmen”, al lui Kiriac. Și când acesta cântă..., ariile poporului nostru se prelungesc în doiniri cu avântul nemărginit, freamătă ca de mișcarea frunzelor codrului veșnic sau saltă în mișcări vesele pe horă întetită”. Sau când cântă *Răsunetul din Ardeal* al lui I. Vidu, „pare că se coboară de-a dreptul din marile înălțimi ale idealului: Munților ce vă făliți... / Astăzi mâine cine știe?”. Era ca o strigare a nădejdi. Când invitații fac o excursie la Săliște, lăutarii locului se trezesc cântând *Deșteaptă-te române!* Un cântec interzis în Ardeal.

Pentru festivitățile „Astrei” din 1905 în Regat se crease un comitet la Pitești, cu rolul de a organiza cât mai multe plecări spre Sibiu. „Fiecare român din România să țină de datoria lui să participe la festivitatea de la Sibiu – scria ziarul «Cronica»; pentru că la fel cum am fost în pelerinaj anul trecut la mormântul lui Ștefan cel Mare, de la mănăstirea Putna, ca să îmbrățișăm la sânul nostru frații noștri din Bucovina, tot așa în acest an trebuie să ne ducem la Sibiu, ca să legăm cunoștință trainică și personală cu conaționalii noștri care gem sub jug străin. Să inundăm Sibiul,

să cucerim sufletește Ardealul...”. Direcția Căilor Ferate Române a pus la dispoziția celor care plecau bilete al căror preț era redus la jumătate. La Congresul Ligii culturale din iunie 1905, Petre Grădișteanu a cerut delegaților ca membrii Ligii să trimită la vreme comitetului central lista cu cei care voiau să participe la festivitățile din Sibiu și sumele de bani ce se vor strânge pentru coroanele de flori ce urmau a fi așezate pe mormintele unor mari români transilvăneni: Gheorghe Lazăr, Avram Iancu, Ioan Rațiu, Simion Bărnuțiu, Gheorghe Barițiu, Andrei Șaguna, Al. Papiu Ilarian, Horea. N-au reușit însă cei care s-au dus în Ardeal să așeze coroanele de flori ale recunoștinței lor pe mormintele străbune. Au transformat coroanele în buchete, căci s-au opus autoritățile ungare. Comitele suprem al comitatului Sibiu primise dispoziție din partea Ministerului de Interne ungar ca să împiedice „orice manifestații care ar fi îndreptate împotriva statului ungar și a națiunii ungare și care ar provoca sânge rău ungurilor”. Oaspeților din România nu li s-a îngăduit să țină discursuri în cadrul festivităților. Nu s-au putut abține însă cu toții. La banchetul „Asociațiunii”, profesorul Em. Antonescu de la Universitatea din București spune ce gândeau toți: „Sufletul nu are granițe. Durerea Dumneavoastră este și durerea noastră. Bucuria Dumneavoastră este și bucuria noastră, Sufletul Dumneavoastră este și sufletul nostru. Un popor este ca un fluviu, a cărui putere poate fi folosită, dar nu înăbușită. Cei care încearcă s-o facă, se vor îneca în fluviul acesta”.

Din punct de vedere al intereselor maghiare, „Astra” era de atacat pentru că indirect, iar uneori deschis și fără ocolișuri, era un factor al politicii naționale românești, sub „masca culturii”, după un plan măturisit, urmărind să creeze și să dezvolte la românii transilvăneni un mod de gândire, o concepție și sentimente și aspirații proprii, ca și o sferă de activitate și de viață socială „separatistă”. Secțiile științifice și literare ale „Asociațiunii” erau considerate un fel de baze pentru o Academie română în Ungaria; intenția de editare a unui dicționar toponimic, împreună cu societatea regală de geografie din București, era privită ca o reacție contra maghiarizării localităților; înființarea unei biblioteci românești pentru tineret, a unei preparandii românești pentru învățătoare, elaborarea unei statistici sistematice a situației economice a românilor ardeleni, înființarea unei școli românești

de agricultură, dezvoltarea școlilor economice, organizarea de conferințe populare în ținuturile locuite de români (pentru acestea fuseseră repartizate 2.700 de coroane în 1907), editarea *Manualului sanitar al țaranului român*, înființarea „Muzeului limbii române”, dorința de a înființa internate pentru studenții români de la Budapesta și Cluj ș.a., toate acestea, deja înfăptuiri sau numai deziderate, erau considerate ca periculoase, căci întrețineau vie conștiința națională a românilor și tendințele lor separatiste de statul maghiar.

Acesta era și adevărul, dar unghiul de pornire era viciat. Nu românii transilvăneni se duseseră peste unguri și voiseră să-i asimileze, ci aceștia impuseseră o unire forțată în 1867 și voiau acum să-i dea și o temelie în realitatea istorică. Fără îndoială că întâmpinau împotrivire. Nenormal ar fi fost să nu întâmpine.

Huszár Antal găsea cu totul revoltător ca elevele școlii de fete (aflată sub egida „Asociațiunii”) să facă o vizită în România în 1905 (în vacanța de Paști). Aici au fost sub îngrijirea lui M. Vlădescu, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Directorul Teatrului Național, Alexandru Davila, a dat pentru ele un spectacol special. Elevele au vizitat cele mai de seamă locuri istorice și culturale ale Bucureștiului. La părăsirea Capitalei, li s-a cântat *Deșteaptă-te române* și ele au răspuns cu *Eu te las, țară iubită*. La Sinaia, ele au fost primite de rege și regină. Multe nu și-au putut reține lacrimile când au părăsit Regatul. „Această excursie, scrie vajnicul apărător al cauzei maghiare, face cu totul neîndoielnică afirmația mea că școala civilă română de fete și internatul «Asociațiunii» își îndrumă elevele, viitoare mame și soții române, într-o direcție și spirit periculos din punct de vedere al politicii de stat ungare”.

În februarie 1914, N. Iorga răspundea lui Szabó Jenő, membru al Casei magnaților din Budapesta, care tocmai îi trimisese „Revista Ungariei” („Revue de Hongrie”), însoțind trimiterea cu o scrisoare. Ce scria Szabó Jenő? Că românii sunt un popor destul de tare în dezvoltarea lor națională pentru a nu putea fi maghiarizați, oricare ar fi măsurile care s-ar lua în acest scop. Dar, „nu e vorba de capacitatea românilor de a fi maghiarizați, răspunde N. Iorga, ci de dreptul guvernului unguresc de a întreprinde această operă [...]. Aș vrea să știu care este teoria politică care permite unui stat a silui conștiința unui număr dintre supușii săi, să zicem un număr foarte mic, un individ măcar, și d-voastră știți

bine numărul exact al d-voastră și pe acela al românilor, pe care nu i-ați cucerit și care reprezintă încă trei milioane și jumătate de cetățeni ai statului unguresc”. Bineînțeles, Iorga era cu desăvârșire de părerea lui Szabó că românii vor rămâne români și „cel mai prețios colaborator al lor în această operă de a-și menține și de a-și dezvolta naționalitatea lor este tocmai tirania măsurilor care se iau pentru a-i împiedica de a fi ceea ce sunt printr-o voință superioară voinței lor și a d-voastră, adică prin voința nestrămutată a lucrurilor și prin forța a 2.000 de ani de tradiții românești pe care-i reprezintă”¹³.

Învățăământul românesc din Transilvania avea în biserică principalul și singurul ei susținător și organizator. În 1858 deja erau în Transilvania 981 școli populare românești (elementare), din care 600 ortodoxe, cu 33.229 elevi. Numărul acestora sporește rapid în a doua jumătate a secolului al XIX-lea sub îndemnul și directa îndrumare a lui Andrei Șaguna¹⁴. Statutul organic al Bisericii ortodoxe românești, elaborat de el, aprobat de congresul bisericesc la 7/19 octombrie 1869 și sancționat de împăratul Franz Joseph I la 28 mai 1869, a fost o mare izbândă a patriotului mitropolit. A consfințit autonomia bisericii ortodoxe române, recunoscută de legea IX din 1868. Biserica își putea reglementa, administra și conduce singură („suprema inspecțiune” a împăratului nu constituia o îngrădire) toate problemele sale bisericești, școlare și fundaționale. Numeroase școli iau ființă în arhiepiscopia Sibiului, în eparhiile Bradului, Caransebeșului, în vicariatul de Oradea sau în eparhiile unite de la Blaj, Oradea, Gherla și Lugoj. Manualele se tipăreau în centrele eparhiale și erau elaborate de obicei de profesorii de la școlile pedagogice. Limba de predare era româna și faptul era consfințit și în legea naționalităților din 1868: „toți cetățenii patriei, de orice naționalitate, care locuiesc în mase mai mari, se pot cultiva – în apropierea ținutului locuit de ei – în limba maternă până la începerea unei școli mai înalte, academice”¹⁵.

Așa a fost la început. Dar, după 1873, încep să fie tot mai frecvente circularele Ministerului Cultelor și Instrucțiunii din Budapesta de transformare a școlilor confesionale în școli comunale de stat. Încep discuțiile în parlamentul ungar pentru o legislație școlară care să favorizeze limba maghiară¹⁶.

În 1879, potrivit legii Tréfort, în toate școlile pedagogice se introducea limba maghiară, într-un număr corespunzător de ore în așa fel, încât la terminarea școlii, absolvenții „să fie în stare a o preda în școlile primare”¹⁷. Altfel nu obțineau diploma. Limba maghiară devenea „obiect de studiu obligatoriu în toate școlile primare publice”. O altă lege, în 1883, a aceluiași ministru Tréfort Agoston, afectează învățământul secundar (românii aveau gimnaziu la Blaj, Brașov, Beiuș și Năsăud). În clasele VII-VIII, limba și literatura maghiară, obiect de studiu obligatoriu, se predau numai în ungurește. Ele deveneau materie de examinare la examenul de bacalaureat ș.a.¹⁸.

În 1891 e votat un alt proiect de lege, a grădinițelor de copii. prin care copiii între 3 și 6 ani erau obligați să frecventeze grădinițe ce urmau a se înființa peste tot, dar limba care se folosea acolo era „limba statului”. Doar ea și nu alta. Desigur, modernizarea avea cerințele ei peste tot, dar în Ungaria de atunci, prin modernizare, curgea prea mult exclusivism național¹⁹.

Ministrul Cultelor și Instrucțiunii, Csáky Albin, la 26 aprilie 1893, aduce în discuție un proiect de lege privind reglementarea salariilor învățătorilor. Se pleca de la un principiu umanitar: ridicarea salariilor învățătorilor, stabilindu-se un minim de 300 florini anual pentru învățătorul definitiv și 200 pentru suplinitor („ajutător” se zicea pe atunci). Lor li se adăugau locuința gratuită și o grădină de cel puțin un sfert de iugăr. S-ar zice că totul pleca de la grija pentru cadrele didactice. Numai că la mijloc era și un alt aspect. Potrivit legii din 1868, fiecare comunitate parohială care susținea o școală, asigura învățătorului o plată potrivit posibilităților sale materiale. Comunitățile românești de obicei erau sărace. De cele mai multe ori, învățătorii erau plătiți și în natură (în porumb, grâu, zile de clacă ș.a.). Nu același lucru se întâmpla cu învățătorii din parohiile catolice sau protestante sătești, care o duceau mai bine, uneori foarte bine. Proiectul lui Csáky Albin pune pe români într-o situație dificilă. Dacă nu împlineau minimul cerut pentru școlarizarea învățătorilor lor, școlile erau preluate de stat și, firește, deveneau școli maghiare. Ca să-l împlinească (nu era cazul pretutindeni, dar în multe comune era), ei trebuiau să plătească un impozit mai mare decât până atunci. Condiția materială intra în conflict cu cea națională. Contele Apponyi Albert vine și cu două amendamente. Dacă parohiile nu-și puteau plăti

învățătorul și, în acest caz, primeau ajutor de la stat, atunci Ministerul Cultelor și Instrucțiunii putea înființa o școală de stat „sistând școala comunală sau confesională”. De asemenea, dacă se produceau abateri disciplinare împotriva statului constatate ca atare de o comisie administrativă, și doi învățători erau înlăturați succesiv din motive politice, „Ministerul avea dreptul să desființeze școala respectivă și în locul ei să creeze una de stat”²⁰.

Apponyi Albert (1846-1933) între timp ajunge ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice (1906-1910). El propune în Camera deputaților la 21 februarie 1907, două proiecte de lege. Unul prevedea îmbunătățirea salariilor învățătorilor de la școlile de stat, iar cel de al doilea se referea la raportul de drept și la salariile învățătorilor de la școlile comunale și confesionale. Ce voia Apponyi cu proiectele sale – o spune chiar el în cuprinsul paragrafului 17: „Fiecare școală și fiecare învățător, fără considerare la caracterul școlii și la împrejurarea că beneficiază de ajutor de la stat sau nu, se îndatorează a dezvolta și întări în sufletul elevilor spiritul de alipire către patria maghiară și conștiința apartinerii la națiunea maghiară, precum și modul de gândire religios-moral. Punctul acesta de vedere trebuie să predomină întreaga instrucțiune...”. Iar în paragraful 19 se prevedea anume: „în școlile populare cu limbă de propunere nemaghiară, ori beneficiază de ajutor de la stat ori nu, limba maghiară este a se propune în toate despărțăminte după un plan de învățământ și într-un număr de ore înainte stabilit de Ministerul de Culte și Instrucțiune Publică în coînțelegere cu autoritatea școlară confesională *în așa măsură ca un elev, cu limba maternă nemaghiară, după terminarea anului al IV-lea de școală să-și poată exprima la înțeles gândurile în limba maghiară, atât cu graiul, cât și în scris*” (subl. ns.). Proiectele stabileau în amănunt așezarea însemnelor maghiare în școli (steag, embleme, portrete, tabele istorice), delictelor disciplinare ale învățătorilor (primul era: „dacă neglijează propunerea limbei maghiare sau dacă nu o propune după dispozițiile cuprinse...”).

Salariul minim al unui învățător era stabilit de 1.000 de coroane pe an (fără sporurile de gradații din 5 în 5 ani). În plus, locuință sau 200 de coroane pentru chirie și cel puțin un sfert de iugăr de grădină sau echivalent. Pentru parohiile mici, era foarte greu de împlinit o astfel de obligație. Și dacă nu reușeau s-o facă? Atât aștepta legiuitorul. Statul asigura întregirea salariului,

dar...cu condiții. Cea dintâi era: însușirea temeinică a limbii maghiare. O a doua cerea ca unele materii, limba maghiară, aritmetica, geografia, istoria, constituția, să fie predate exclusiv în maghiară, după planuri de învățământ și manuale aprobate de minister și într-un număr de ore fixat tot de minister²¹.

Greu de împlinit era și cerința unui local de școală care să corespundă capacității de a-i cuprinde pe toți copiii de vârstă școlară, să fie înzestrat cu rechizite și material didactic, să fie bine întreținut. Dacă școala era găsită necorespunzătoare, era închisă, așa după cum era și dacă, în timpul inspecțiilor, se constata necunoașterea limbii maghiare.

Era limpede că vremuri grele așteptau pe copiii nemaghiari ai „statului național” maghiar. Un învățător din părțile Aradului povestea că în școala lui, singurele cărți românești erau numai cele de citire. Celelalte erau ungurești. „Să vezi numai când vine inspectorul cum zâmbește pe sub mustată, fiind totdeauna mulțumit de mine”. Dar ce făcea același învățător când veneau controale din partea forurilor tutelare ale bisericii române? „Când aud că vine protopopul, poruncesc elevilor să le vâre care unde poate, scoțând numai pe cele românești pe bancă”. Periculos lucru dedublarea! Ea nu forma caractere și nu închea conștiințe. Numeroase școli românești sunt închise sau transformate în școli de stat.

Pentru a salva școlile lor, românii fac mari sacrificii²². Darea de 5% din impozitele directe către stat, care, potrivit legii din 1868, era destinată susținerii școlilor, este ridicată aproape peste tot până la 50% din impozitele datorate statului. În unele părți chiar până la 180 sau 185%. Ceea ce, firește, era încă o povară pentru țăranul român. Cheltuielile făcute de biserica română pentru școală sporesc și ele. În bugetul arhiepiscopiei Sibiului pe 1910, cheltuielile bisericești erau de 296.100 coroane, iar cele școlare de 269.070 coroane. În eparhia Aradului în 1913 se cheltuiau 91.933 pentru școală și 64.560 în scopuri bisericești. Noroc și cu oameni de caldă simțire românească. Vasile Stroescu oferă sute de mii de lei și salvează sute de școli.

Cu totul deosebit acest om, Vasile Stroescu. Se născuse în ținutul Hotinului, la 11 noiembrie 1845, într-o familie de vechi boieri români (tatăl lui era Gheorghe Stroescu, moșier la Trinca Hotinului); își face studiile la Chișinău, Odessa și apoi la Universitățile din Moscova, Petrograd și Berlin. După care pleacă să cunoască lumea, colindând prin toată Europa și prin Africa. A

fost după 1867 judecător la tribunalul din Hotin. Era un om bogat când s-a născut, dar bogăția s-a priceput să și-o sporească singur foarte mult prin felul lui chibzuit și economic. Pe toate moșile sale avea crescătorii de cai, vite cornute, oi și porci. Caii lui Vasile Stroescu erau cei mai căutați de cavaleria rusească. Vitele lui și porcii plecau în trenuri întregi spre Germania. Oile îi dădeau brânzeturi, lână și piei de astrahan, vestite în toată regiunea. Peste tot îi organizase pe țărani în cooperative de producție și consum. N-avea administratori învățați și nici vâtafi nărăviți în rele. Din școlile și călătoriile sale, dobândise multe și variate cunoștințe. Știa bine germana, franceza, engleza și italiana. Cunoștea România și pe românii din Ardeal, Bucovina și chiar America cum nu-i cunoștea altul.

Pe românii lui de peste Prut n-avea cum să-i ajute cu un folos real. Se opuneau autoritățile țariste. Și atunci s-a îndreptat spre românii din Regat și, mai târziu, din Transilvania. A cutreierat Regatul în lung și în lat. În Moldova înființează 30 de școli primare. Voia să dea un exemplu boierilor țării. Dar exemplul nu s-ar zice că a avut urmări. Când vizitează Bucureștiul, constată surprins că nu era nici o catedrală măreată a ortodoxiei pe măsura rolului bisericesc al țărilor române de-a lungul secolelor. Stroescu își deschide larg baierile pungii. Cu câteva sute de mii de lei, pune bazele unui fond pentru zidirea catedralei, insistând pe lângă Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice să deschidă o subscripție publică pentru completarea sumei necesare. Fondul a intrat în administrarea Casei Școalelor. Nu s-a construit o catedrală, s-au construit alte școli. Despre românii ardeleni află multe din cărțile lui Ioan Slavici, pe care tare le îndrăgea. Incitat de Slavici vizitează Ardealul, oraș cu oraș și sat după sat. Călătorește incognito. Întreabă multe și vede multe. I se pare că Transilvania adăpoea „cea mai viguroasă parte a poporului român”.

La 30 martie 1910 îi scria lui Ioan Mețianu, mitropolitul ortodox al Transilvaniei, de la Davos, în Elveția, unde se îngrijea de o suspectă boală de plămâni: „Anul ista, fiind stabilit pe un loc, mai de lung timp, ca să fiu în curent cu viața Românilor din Austro-Ungaria, m-am abonat la ziarele «Lupta» și «Tribuna». Din «Tribuna» am aflat că în Blaj este un Orfelinat pentru băieți de învățători și că o duc greu. Am trimis pe numele directorului un mandat poștal. Pe mandat poștal să scrie numele și adresa celui ce trimite banii. După asta s-au luat consistorul din Blaj și mi-a

trimis Apelul la jertfă pentru întreținerea școalelor satești din dioceză. Am fost bucuros să vin într-ajutor satelor românești, dând obolul meu. În scrisoarea mea am rugat să mă înștiințeze despre alte societăți culturale din Transilvania și Ungaria. În răspunsul primit au fost indicate 4 societăți, în diferite locuri”. Din partea românilor uniți, ajutoarele-s concentrate într-un singur fond – constata Stroescu. Și cerea și românilor ortodocși să procedeze la fel „ca să fie un înțeles și o programă în conducerea treburilor”. I. Mețianu îi satisface dorința. Și boierul moldovean îi răspunde: „M-am decis să dau ajutor românilor ortodocși, la Fondul lor cultural din Sibiu. Într-acest scop donez: a) capitalul meu depus la Banca Imperială din Berlin, în bonuri de 3%..., în suma d 165.000 mărci germane, cu procentul ce se vine până la 1 aprilie – 1.206 mărci, care fac, după cursul de azi – cum se vede din socoteala alăturată – 166.210 coroane...; b) 104 obligațiuni de câte 500 fr a 5% a Statului bulgar din 1904, depuse la Comptoir National d'Escompte de Paris, sub recipisa cu nr. 415.243, care fac 52.000 franci, plus procentul până la aprilie, 1.083 fr, după cursul de azi, aproximativ 50.555 coroane. În total, donez 216.765 coroane. Din suma asta, 200.000 cor. se dau strict după Apelul I.P.S. voastre pentru înființarea și susținerea școalelor satești ortodoxe din Transilvania și Ungaria, iar 16 mii și cât va mai prisosi după schimb, pentru înființarea de cantine școlare, pe lângă școalele satești, dintr-aceleași localități, ca să se deie la copiii săraci hrană, straie, cărți, hârtie etc”. Boierul Stroescu nu dona pentru „vecinica mea pomenire”. Nu crea un fond neatacabil din care să cheltuiască procente (vezi Fondul Gojdu, de pildă). El voia să răspundă „la nevoile existente”²³.

„Fără să fie un mare bărbat de stat, un mare scriitor sau un savant, Stroescu se ridică prin faptele sale și prin rarele lui însușiri sufletești, mai presus decât toate «mărimile» din viața publică de azi” – spunea Onisifor Ghibu în 1926.

N-avea soție, nici copii și prieteni avea puțini, dar buni. Unul dintre ei era Partenie Cosma, la care adesea cerea sfat și cu care mai în toate verile se întâlnea la băile de la Călimănești. Partenie Cosma dispunea de contul deschis de Stroescu la banca „Albina” din Sibiu. „Apariția lui avusese, pe vremuri, ceva minunat, scria Sextil Pușcariu în amintirile sale. Într-o bună zi, citirăm în jurnale că un boier basarabean oferea Asociațiunii din Sibiu o sumă a cărei mărime n-aș putea-o numi exact din memorie, dar care era cam

de 1.000.000 cor., ceva fantastic pe acele vremi. În curând, urmară și alte daruri și în Ardeal nu era aproape biserică care să nu fi primit de la Stroescu ajutorul cerut. Această mărinimie era atât de mare și neobișnuită, încât lumea căuta să-și explice în fel și chip”²⁴. „Milioanele lui Vasile Stroescu au curs într-un chip așa de neașteptat pentru lumea românească, încât a uimit pe toți politicienii și chiar pe regele României”²⁵. La mijloc nu era decât o mare dragoste pentru acest neam și pentru a face bine. Era neobișnuit ce făcea pentru că, într-adevăr, atâtor și atâtor boieri sau parveniți bogați nu le trecuse prin minte că banii pot fi cheltuiți și altfel decât în jocuri de noroc, în speculații de bursă sau într-o viață de lux. Și cine trăiește doar pentru el și pentru ziua de azi și nicidecum și pentru alții și pentru ziua de mâine, acela n-are amintire. Vasile Stroescu a luat cu el, când a murit (la 13 aprilie 1926, la Spitalul „Regina Elisabeta” din București), amintirea tuturor celor pe care i-a cunoscut și ajutat.

Ca școlile să nu fie găsite „necorespunzătoare” și să fie închise, țăranii români și-au dăruit munca brațelor lor, reînălțând și refăcând. Dar tot au fost închise multe în urma exigenței rapoartelor inspectorilor școlari de stat. În protopopiatul Hunedoara, în 23 de parohii, nu mai rămân decât trei școli confesionale. Și mai înainte fuseseră în toate. În arhiepiscopia Sibiului, din 861 școli, câte erau în 1907, mai rămân 670 în 1912. În Hațeg, din 36 de școli, mai rămân doar 9. În tot Ardealul, între 1908-1910 se închid 420 de școli. Și foarte adesea, în locul lor nu se mai construiește nici una²⁶.

Urmașul lui Apponyi la Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, Zichy János, în guvernul lui Tisza István, va întări oprimarea din legislația predecesorului său. La fel și Iancovich Béla, urmașul lui Tisza István. În paralel, reacția românească a devenit și ea mai puternică și mai bine organizată prin prezența lui Onisifor Ghibu în fruntea resortului școlilor din arhidioceza Sibiului²⁷. Învățăământul era terenul de încercare a două voințe puternice a statului maghiar, bine organizat și mereu în ofensivă și a naționalităților, cu instituții nu atât de bine organizate, nu atât de puternice și, mai ales, nu atât de susținute, dar cu o capacitate de rezistență remarcabilă, îmbogățită de istorie și verificată de ea.

Un domeniu important al luptei naționale era cel al presei. În Transilvania era în vigoare și după 1867 regimul presei stabilit în 1852, printr-un decret imperial, care prevedea, între altele, și

responsabilitatea pentru delictele de presă (atât pentru autor, cât și pentru redactor), prevedea interdicția vânzării ziarelor pe stradă sau locuri publice și o cauțiune. Un regim mult mai restrâns decât cel din Ungaria propriu-zisă. Dacă sunt ziare și reviste românești care apar la Budapesta, faptul aici își află în mare măsură explicația. Nu-i mai puțin adevărat că și aici, presa naționalităților conlocuitoare era tot timpul supravegheată²⁸.

La 9/22 martie 1908, O. Goga publica în „Țara noastră” articolul *Generația nouă*²⁹, o evocare plină de durere, dar și dârzenie a copilului de „valah” din școlile maghiare. Pentru acest articol, O. Goga s-a trezit arestat într-un hotel din Budapesta. A fost eliberat, dar în schimbul unei mari cauțiuni. La 10 noiembrie e judecat în fața curții cu jurați de la Cluj. Se apără cu strălucire, dar e condamnat la o lună închisoare (o face la Seghedin) și 600 coroane amendă. Opinia publică progresistă maghiară protestează (O. Goga tradusese în limba română pe Petöfi și Imre), dar bardul de la Ciucea ispășește. Teodor Păcățian, redactor la ziarul „Telegraful român”, tocmai își publicase în 1902 primul volum din *Cartea de aur sau Luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară* (va avea 8 volume, serie încheiată în 1915). Aici se găsea și discursul lui Simion Bărnuțiu de la Blaj din 2/14 mai 1848. E socotit „un instrument de agitație împotriva ideii de stat unitar național maghiar” și volumul e confiscat de peste tot pe unde se afla (librării, biblioteci, case particulare). Autorul e dat în judecată și condamnat de curtea cu jurați de la Cluj la 8 luni închisoare (redușă la 6) și 500 coroane aur amendă.

Vasile Lucaciu, acest suflet arzând pentru neamul său, scria în 1890 în „Tribuna”: „astăzi a sosit timpul să ne ridicăm vocea cu mai multă putere și să zicem: pe pământul acestei patrii voim să trăim și să murim ca români și numai ca români”. Scria și altele în același gen. Va cunoaște și el închisorile maghiare. Și nu o dată.

Ioan Lupaș, la 1 aprilie 1907, scrie în „Țara noastră” de la Sibiu articolul său *Toate plugurile umblă...* Era durerea țăranului care-și plângea ogorul nelucrat, dar și jalea țăranilor din Regat care tocmai își vărsaseră sângele contra asupritorilor lor. E interpretat ca îndemn la răzvrătire și autorul lui e condamnat la trei luni închisoare (își execută pedeapsa la Seghedin). Când pleacă din Săliște spre Seghedin, toată comuna îl duce la gară. Jászy Oszkár, întâmplător de față, îi spunea: „Eu văd că în loc de un singur agitator care a fost Lupaș, statul unguresc a făcut sute. Căci toți

aceștia care l-ați petrecut la gară și ați manifestat astfel pentru el, sunteți la fel de mari agitatori ca și el”³⁰. Avea dreptate. Pedepsele de acest gen creau martiri.

Situația economică a românilor ardeleni nu era mai fericită decât cea politică sau culturală. În fapt, una se lega de celelalte. Pământul se afla în cea mai mare parte a lui în mâinile latifundiarilor sau era așa-zisa proprietate de „mână moartă”: fidei-comise, fundații, biserică. Până la 1848, românii erau aproape complet lipsiți de avere imobiliară. În deceniile următoare, „în urma economisirilor și a puținelor noastre trebuințe”, ei au cumpărat mici proprietăți în toate ținuturile locuite de ei. Media acestor proprietăți era de 1-5 iugăre. Cumpărăturile le făcuseră cu mare greutate. „Băncilor noastre [...] de câte ori sprijină și finanțează vreo cumpărare ori parcelare de moșii – scrie Vasile Osvadă – li se pun piedici, sunt calomniate”. Statul maghiar însuși îi împiedică pe „valahi” să ajungă în stăpânirea pământului. De câte ori se vindeau moșii ale magnatilor încărcati de datorii, în ținuturile românești, statul cumpăra cu prioritate și le vindea la un preț scăzut coloniștilor unguri. O bancă regnicolară, zisă „Banca altruistă”, pune la dispoziția acestor coloniști fondurile necesare cumpărării. În Chioar, Sălaj, Maramureș, Bihor, cărțile fonduare și cadastrul nu erau deloc în ordine și zeci de mici proprietari români erau târați prin procese ruinătoare. În tot Ardealul nu era o singură instituție economică de stat în care românii să fi fost reprezentați după importanța lor numerică. Nici o singură instituție de acest gen nu se preocupa de trebuințele specifice românilor. Majoritatea românilor nu știau limba maghiară și nici o instituție economică nu le pune la îndemână sfaturi și îndrumări în limba română. În fiecare comitat era, de pildă, câte un inspectorat agricol, dar n-avea angajați români. „În felul acesta e de-a dreptul ridicol – scria același Osvadă – când întâlnești în satele noastre pe «domnu învățător agricol de stat» venit să țină prelegeri în limba ungurească țăranilor români, care nu știu o iotă ungurește”. În comisiile economice și sociale, la reuniunile economice comitatense, situația era aceeași. Românii n-aveau reprezentanți nici în organizațiile de stat regionale, în Camerele de comerț și industrie, în serviciul statistic, în centralele societare și cooperative de credit, producție și valorificare ș.a. Toate aveau un caracter particular și național unguresc și serveau exclusiv interesele ungurești. Ajutoarele pe care statul le împărțea an de an pentru sprijinirea

agriculturii, creșterii vitelor, industriei și comerțului n-ajungeau și în mâinile românilor. Românii greu puteau întreprinde călătorii de studii, greu puteau procura mașinile industriale. Până și Banca Austro-Ungară era exclusivistă în politica ei, din moment ce în comisiile ei de cenzori nu erau decât 4 români (din 300 câți avea în filialele din ținuturile românești). Mijloacele de comunicații, drumuri și căi ferate, erau mai prost întreținute în zonele locuite de români. Școli de specialitate, biblioteci economice, asigurări de vite lipseau în satele românești. Nici situația altor popoare din multinaționalul stat maghiar nu era mai roză. A românilor era însă cu totul tristă. „În astfel de situație excepțională cum nu știm să mai fie la un alt neam de 3 și jumătate milioane – scria ziarul „Românul” – e numai firesc ca acțiunile și politica noastră economică deocamdată să se restrângă exclusiv la satisfacerea trebuințelor ivite în sânul neamului nostru”, „de la noi prin noi și pentru noi” circulau cu insistență în presa de atunci din Ardeal. Dar...,munca ce ni se impune e mai grea, rezultatele sunt mai mici și jertfele sunt nemăsurat de mari”. Meritau însă³¹.

O activitate economică românească nu se putea desfășura decât întemeindu-se pe credite. Cel dintâi, care nu numai că și-a dat seama de acest adevăr, dar a luat și inițiative practice, este Visarion Roman. Cu studii la Mediaș, Târgu Mureș și Sibiu, absolvent al cursului teologic de aici, Visarion Roman fusese învățător la Rășinari. Între 1857-1858 redactează „Telegraful Român”, apoi „Amicul școlii”, „Albina Carpaților”. Este primul bibliotecar al „Astrei”. Un om întreprinzător și plin de idei. La 24 aprilie 1867, el înființează la Rășinari, unde era învățător, o societate de păstrare și împrumut, cu un capital din cote de câte 50 de florini. „Se pot înființa și la români asemenea institute îndată ce vor fi oameni care vor ști cum să se apuce de lucru” – scria V. Roman. Oameni însă nu prea erau. El însuși pleacă, se pare la Viena în 1869, unde audiază câteva cursuri la Academia Comercială. În 1870 e la București ca invitat al lui Ion C. Brătianu. Studiază statutele băncilor săsești și ungurești. Ideea lui era să înființeze un institut de credit pentru toți românii. „În fața trebuințelor noastre numeroase și ardente și a letargiei de care poporul nostru tot mai e cuprins, institutul înființând are să fie compus în așa mod ca, pe lângă atingerea scopului său particular, să deștepte și să nutrească spiritul de asociere în poporul nostru, fără de care el nu poate să aibă viitor”. Așa îi explica el lui Iacob Bologa în

1870, an în care înființează un comitet al viitorului institut de credit și îi redactează statutele. Obține adeziuni și încurajări. Și așa, în iunie 1871 se naște banca „Albina”, cea dintâi și cea mai importantă societate de credit a românilor transilvăneni. În anii următori, instituțiile de credit românești apar în toate centrele importante. În 1892 funcționau 38. Toate își asumau și sarcini naționale. Iată Casa de Păstrare din Săliște, înființată în 1884. Ea acordă comunei Săliște un împrumut fără dobândă de 25.000 fl. pe care banca îi amortiza; creează un fond pentru un spital public în Săliște, reconstruiește școala primară, înființează o livadă de puieți ș.a.

Între 1893-1900 se constituie alte 43 bănci noi, care se adaugă la cele 38 existente în 1892. La 12 iunie 1898, din inițiativa lui Partenie Cosma, directorul „Albinei”, se ține și o „Conferință a băncilor române” cu propunerea unei „conduite comune” și a unei direcții precise de urmărit. Alte 175 sunt create între 1901-1914, din care 73 erau societăți pe acțiuni și 102 însoțiri. Bilanțul din 1910 al instituțiilor de credit românești dădea 26.579.681 coroane capital societar și însoțit, 10.429.622 fonduri de rezervă, 2.223.070 fonduri de pensiune, 40.827.356 rescont, 105.150.204 depuneri. Profitul brut se ridica la 14.522.975, iar cel net la 3.624.343³².

Toate cifrele acestea erau modeste. În 1910, numai la Budapesta, afară de Banca austro-ungară, erau 15 instituții de credit al căror capital, fond de rulment, profit net, luat separat, întreceau cu mult cifrele similare ale tuturor băncilor românești. În plus, o bancă maghiară cum era, de pildă, „Egyesült budapesti fővárosi takerékpénztár”, care dispunea de aproximativ aceleași capitaluri cât suma băncilor românești, avea un fond de rulment aproape dublu. Creditele acordate de băncile românești aveau loc sub formă de mici împrumuturi cambiale, în parte cu acoperire ipotecară și împrumuturi pe obligațiuni. Doar banca „Albina” din Sibiu avea dreptul să emită scrisori funciare și putea să acorde împrumuturi ipotecare pe anuități (până în 1910, banca „Albina” acordase 144.000.000 cor. împrumuturi sub această formă).

Capitalul românesc plasat în bănci trebuia să-și mențină, ba chiar să-și urce rentabilitatea și, în același timp, să-și reducă procentul de plasare.

În 1900, din totalul de 2.865 bănci câte erau în Ungaria și Transilvania, românești nu erau decât 81, adică 2,82%. În părțile locuite de români, la 1.030 bănci existente, românești erau 81,

adică 7,86%. Față de suma totală a bilanțului pe 1900, băncile românești reprezentau doar 1,18%, ceea ce demonstra mijloacele lor mai reduse. În 1905 situația se ameliorează, din 3.771 bănci din Ungaria și Transilvania, 150 erau românești, adică 4% și, respectiv, 8%. Evident, instituțiile de credit maghiare se bucurau de sprijinul statului. Ele erau centralizate, conduse fiind de Centrala însoțirilor de credit „Országos Központi Hitelszövetkezet”. La români, băncile aveau și ele o organizație centrală proprie, „Solidaritatea”, creată la 16 iulie 1907, după ce conferințele din 1901, 1903, 1905, 1906 pregătiseră această necesară acțiune (Partenie Cosma este sufletul ei). Posibilitățile sale nu erau însă mari³³.

Așa cum erau, aparent fără forță (în comparație cu marile bănci, desigur), instituțiile bancare ale românilor erau cei mai importanți factori ai dezvoltării lor economice sub asuprirea austro-ungară. Erau, totodată, reazemul de nădejde al luptei naționale românești. „Instituțiile noastre bancare nu sunt, în primul rând, întreprinderi de afaceri, ci instituții naționale, care au scopuri etnice” – o declară „Revista economică” de la Sibiu în ianuarie 1906. Ele ofereau importante subvenții pentru susținerea culturii române. În 1905, ele acordaseră acestui scop 90.464 coroane. În 1907, numai banca „Crișana” de la Brad a donat 50.000 de coroane pentru transformarea gimnaziului secundar din Brad într-unul mărit și cu opt clase. Băncile erau acelea care acordau românilor creditele necesare pentru a cumpăra pământurile scoase la licitație sau vândute prin parcelări. În februarie 1906, locuitorii comunei Buciumi, din comitatul Sălaj, au cumpărat moșia Keszthelyi cu 130.000 de coroane. Banii îi dăduse banca „Silvana” din Șimleul-Silvaniei. „Trebuie perseverat mai departe pe acest drum, pentru că puterea aparține aceluia care este stăpânul pământului” – scria presa românească. Și faptul avea, fără îndoială, semnificația lui, dincolo de interesul economic imediat. La aceste bănci găseau țărani români mijloacele de susținere și dezvoltare a gospodăriilor lor, aici găseau mai ales sprijin meșteșugurilor, industriile și comerțul românilor. Ele ofereau o existență sigură și comodă celor aproximativ 600 de funcționari români și familiilor acestora (băncile românești angajau, firește, funcționari români). Mulți din acești funcționari absolviseră școli superioare comerciale, academii sau universități și instituțiile bancare asigurau și astfel, în fiecare an, o creștere a rândurilor intelectualității românești ardeleni, și așa bine consolidată.

Cu un cuvânt, băncile erau nervul economic al întregii burghezii române ardeleni, ajutând-o, cu mijloacele lor, să se susțină în concurența ei cu mai puternicele burghezii maghiare sau săsești. Și nu doar pe teren economic. Ele devin și mijloacele de susținere a politicii activiste românești. La succesul din alegerile parlamentare din 1906, când Partidul Național trimite în Dietă 15 deputați, băncile și-au dat contribuția lor. În comitatul Arad, grație și instituției de credit „Victoria”, în 4 circumscripții electorale din 7 au câștigat românii, iar la Ineu, candidatul român n-a căzut decât la o diferență de 43 de voturi. În Caraș-Severin, „Lugojana” din Lugoj, „Oravițeană” din Oravița, „Făgășeană” de la Făget au contribuit la succesul în 5 circumscripții electorale. Și alegerea lui Aurel Vlad în comitatul Hunedoara datorează ceva băncilor. „Ardeleana” de la Orăștie, „Crișana” din Brad, „Hațegana” de la Hațeg, „Grănicerul” din Dobra ș.a. Pentru că la fel era pretutindeni, orice alegere și, mai ales, orice victorie în alegeri, presupunea cheltuieli.

Îndată după 1906, au fost create încă 14 bănci românești la Baia Mare, Sasca Montana, Panciova, Teiuș, Târnăveni ș.a. Alte 14 instituții bancare și-au sporit cifra de afaceri: la Lugoj, Brașov, Agnita, Beiuș, Buteni, Cluj, Cernatu, Toplița, Ineu ș.a. În septembrie 1906, la conferința de la Sibiu, s-a realizat o unitate a tuturor băncilor românești, sub numele de „Solidaritatea”. Izbândă însemnată care lăsa să se întrevadă o prosperare mai pronunțată în anii următori.

Dar și o creștere reacției ungurești. În comuna Pui, din comitatul Hunedoara, românii au înființat o societate pe acțiuni de economii și de credit. I-au zis „Puiana”, după numele locului (așa era obiceiul). Tribunalul din Deva a refuzat s-o înregistreze sub acest nume. Decizia tribunalului din 26 noiembrie 1906 este confirmată de Curtea de Casație din Cluj pentru că nu fusese folosit numele maghiar al localității, ci cel românesc, neautorizat. Așadar, nu Pui, ci Puj (!).

„Budapesti Hirlap” și „Magyar Villág” publică în martie și iulie 1903 violente atacuri la adresa „muncii de sobol” a băncilor românești și săsești „subminării conștiinței” a politicii naționale maghiare. „Szegeci Hirado”, în același an, scria că băncile românești erau subvenționate din România (ceea ce nu era adevărat), după cum cele săsești primeau milioane de la băncile germane. „Băncile noastre maghiare nu pot face concurență insti-

tutelor de bani ale naționalităților, nici agilelor și avantajoadelor bănci românești și nici bogatelor bănci săsești”. În ianuarie 1904, „Pesti Hirlap” scria că băncile românești sunt periculoase, pentru că „sunt cu mult mai cinstite și mai umane decât băncile mici maghiare” ș.a.

În mai sus menționata carte a lui Huszár Antal, băncile românești sunt privite ca o mare primejdie „din punctul de vedere al politicii maghiare”. Și atunci, el propune revizuirea statutelor lor (de ex. a paragrafului care asigură băncilor dreptul de a vinde acțiunile nu numai acelor pe care era îi considera ca acționari, dar și altora). Deoarece directorii generali ai băncilor românești nu trăiau exclusiv din această funcție, ci aveau altele, plătite (de obicei erau avocați, protopopi, preoți ș.a.), propunea să li se interzică dreptul de a ocupa și altă funcție decât aceasta. Trebuia să li se ceară conducerilor celor două biserici române ca slujitorii lor să nu primească funcții în cadrul băncilor. Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice urma să interzică același lucru profesorilor și învățătorilor. Toate băncile trebuiau să ia denumiri ungurești, după cum ungurești deveniseră și numele localităților (legea din 1898, articolul IV, paragraful 5). Toate instituțiile bancare maghiare, centrale și de provincie, urmau să nu mai acorde avantaje de scont băncilor românești. Nici o instituție publică, orășenească sau comitatensă, nu mai putea depune spre păstrare fondurile lor la băncile românești. Aceste bănci erau silite să dispună de un capital inițial de cel puțin 400.000 de coroane, iar membrii comitetelor de direcție 10.000 de coroane cauțiune sau ipotecarea averilor lor imobiliare în valoare de această sumă (se sconta pe puținătatea averilor românești). În ținuturile locuite de români, urmau a se înființa bănci maghiare, care prin facilități de credit și posturi bine plătite ar fi concurat băncile românești (și Huszár Antal stabilea amănunțit criteriile de organizare ale acestor bănci). În sfârșit, propunea desființarea „Solidarității”, uniunea băncilor românești.

X

„PASIVISM” SAU „ACTIVISM”?

„Simbolul cel mai mare al fericirii unui neam este libertatea națională cu toate atributele ei” – spunea un fruntaș al românilor ardeleni la Conferința națională de la Sibiu din 5 aprilie 1910. Această libertate – posibilitatea dezvoltării neîngrădite a ființei lor naționale, a limbii, datinilor și credinței – este tot ceea ce lipsea românilor aflați sub coroana bicefală. Pentru dobândirea ei, ființa determinării proprii avea un rol însemnat; vrerea aceea de a fi ei înșiși pe un pământ unde se născuseră ei ca popor și încă mult înainte de a veni unii și alții cu pretenții istorice de întâietate. Românii ardeleni, mai bine zis conducătorii lor, nu erau uniți. Nu în hotărârea de a se împotrivi asupritorilor (renegați au fost desigur, dar excepțiile, de obicei, întăresc contrariul lor), ci în calea de urmat. „Activism” sau „pasivism”, acestea erau opțiunile românilor. Să participe la viața politică a Transilvaniei anexată Ungariei, recunoscând implicit și această „unire”, sau să se abțină, boicotând-o? Cea de a doua cale avea de partea ei mai multă demnitate, cea dintâi oferea însă avantajele încercării de a îmbunătăți o situație deja dată. Problema s-a pus chiar de la început, încă din toamna anului 1865, când împăratul dizolvă Dieta de la Cluj și cere alegerea alteia, pe alte baze electorale, mai restrânse, și cu un scop știut: uniunea Transilvaniei cu Ungaria. Mitropolitul Andrei Șaguna, figura centrală a românilor în acel moment, el și cercurile clericale din jurul lui și fruntașii români laici din Sibiu sunt de părere să se participe în continuare la treburile politice, să nu cedeze altora locul ce li s-ar fi cuvenit lor și neamului românesc. Mulți avocați, profesori (dar și oameni de afaceri și negustori), având în frunte pe G. Barițiu și Ioan Rațiu, nu acceptă o atare cale. Li se părea de la început o cedare și o recunoaștere. Și ei pun bazele unei noi mișcări naționale din rândurile conducerii căreia vor să excludă cercurile clericale. Ei sunt „pasiviștii”. Între ei și cei dintâi se duce de la început o aspră înfruntare. Din păcate, spre paguba luptei comune. Divergența de păreri determină o slabă

rezistență în 1867 și 1868, când se constituie și statutează dualismul. În afara actului de protest de la 3/15 mai 1868, nici o acțiune mai importantă. La o conferință a fruntașilor politici din Banat și părțile vestice ale Transilvaniei (părțile ungurești), ținută la Timișoara la 26 ianuarie / 7 februarie 1869, se înființează Partidul Național al românilor din Banat și Ungaria, în frunte cu Alexandru Mocioni (1841-1909), care proclamă ca tactică politică „activismul”. Nu trece nici o lună și la 23-24 februarie / 7-8 martie, la o conferință, la Miercurea Sibiului, fruntașii românilor din Transilvania propriu-zisă creează Partidul Național Român din Transilvania. În fruntea lui, un comitet din 25 de persoane și un președinte, Ilie Măcelariu (1822-1891). Tactica folosită: „pasivismul”. În consecință și un program adecvat: redobândirea autonomiei Transilvaniei și deci neregnoașterea dualismului. Și tot în consecință: la 22 martie / 3 aprilie 1869, partidul lui Ilie Măcelariu e interzis de autoritățile maghiare, pentru că, după legea naționalităților din anul precedent, nici o naționalitate n-avea dreptul la „un partid național” propriu.

Divizarea forțelor politice românești în două partide, distruge unitatea de acțiune, mai bine zis, consfințește lipsa ei. Interesele românești, la nivelul organelor maghiare constituite, nu sunt reprezentate decât de puținii deputați aleși în Banat și părțile ungurești (Crișana) și de mitropoliții și episcopii români, ortodocși și uniți, membri de drept în Casa Magnaților (Casa de sus). Opoziția românilor la legea Tréfort, din 1879, nu e o opoziție bine organizată. Și erau de așteptat alte atacuri la adresa naționalităților.

Conducătorii românilor se hotărăsc, în sfârșit, să se unească. Între 30 aprilie / 12 mai și 2/14 mai 1881, se ține la Sibiu conferința cercurilor electorale românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. 141 de delegați. Ei decid unirea celor două partide românești într-unul singur, în fruntea căruia îl pun pe Partenie Cosma (1837-1914), care pe atunci era avocatul (în curând și directorul) Băncii „Albina” din Sibiu. Un om energic acest avocat din Beiuș. Făcuse facultatea la Budapesta, lucrase în cancelaria avocațială a lui Em. Gojdu (și secretar al acestuia), redactor la „Concordia”, primul președinte al societății academice literare „Petru Maior”. În 1872 fusese ales deputat în cercul Beiușului, reales după aceea. La Sibiu se stabilește în 1876 și aici își va lega

viața de Institutul Albina, de arhidiocază, de „Astra” și de lupta națională. A avut norocul să fie și tatăl unui copil talentat, Lucia Cosma, „privighetoarea Ardealului”, una din cele mai sărbătorite soprane pe scenele operelor din Viena, Londra, Paris, Milano, București. Partenie Cosma este cel care ia inițiativa unirii românilor în lupta lor politică. În casa lui are loc, la 17 octombrie 1880, o consfătuire confidențială cu George Barițiu și tot aici s-a decis convocarea conferinței din mai 1881. Păcat că după 1884, Partenie Cosma se retrage din activitatea politică.

Unirea forțelor în 1881 are efecte pozitive. Din însărcinarea conferinței de la Sibiu, George Barițiu redactează cunoscutul Memorial, publicat în limbile română (2.000 exemplare), franceză (750), maghiară (700), germană (600), o vie protestare contra dualismului: „Națiunea română niciodată și în nici o împrejurare nu se va putea împăca cu sistemul dualist, ci va insista cu perseverență demnă pentru realizarea exactă, sinceră și bine garantată a programei sale, cuprinsă în cele nouă puncte ale programului partidului (stabilite în 1881)”.

Împotriva forței politice reunite ale românilor, autoritățile ungurești ripostează. În 1881, doar un singur deputat se alege cu programul P.N.R. – generalul Traian Doda din Caransebeș, care în semn de nemulțumire, își dă demisia. În 1883, când Franz Joseph vizitează Seghedinul, cheamă la el pe cei doi mitropoliți ai bisericii române și le face aspre mustrări pentru politica anti-dualistă a românilor. Un an mai târziu, se înființează societatea E.M.K.E. (Erdélyrészi magyar Közművelődési Egyesület – Societatea transilvană de cultură maghiară) cu precise scopuri de maghiarizare.

Dar jocul de reacție-contrareacție continuă. Tot în 1884 apare la Sibiu „Tribuna”. Deviza ei: „Soarele pentru toți românii, de la București răsare”, după fericita expresia a lui Ioan Slavici. Inițiatorii „Tribunei” sunt Ioan Slavici și prietenul său cu nume germanizat, Ioan Bechnitz, nepotul unui negustor trecut în timpul revoluției de la 1821 de la București la Sibiu. Bechnitz, după mărturisirea lui Slavici, este cel care a ales numele ziarului, care a hotărât formatul, literele, maniera de redactare, ortografia, care citea totul înainte de a intra în tipar, aducea informații de tot felul ș.a. Administrator al Institutului tipografic e numit Aurel Brote, directorul băncii de asigurare „Transilvania”. Dificultățile

„Tribunei” sunt mari și la început și după aceea¹. Sunt în primul rând de natură financiară. Numărul de abonamente era cu totul nesatisfăcător. Multe dintre ele erau pe nume false, fiindcă autoritățile persecutau pe cei trecuți în listele de abonați. „Acela care știe ce va să zică a întreține un ziar, își amintea Slavici, va înțelege neliniștea d-lui dr. A. Brote, care vedea cum din zi în zi suntem tot mai aproape de situațiunea în care va trebui să lichidăm”. „Tribuna” e o pildă de sacrificiile pe care trebuiau să le facă românii din Ardeal pentru ziarele lor. În 1884, Eugen Brote era asesor consistorial, avea o mică moșie lângă Sibiu cu unele dintre cele mai frumoase vite de prăsilă din Transilvania. Peste câțiva ani, era pribeag. Septimiu Albini, distins cadru didactic, a renunțat la postul de director al școlii de fete din Sibiu pentru a lua conducerea „Tribunei”, după ce Slavici a intrat la închisoare. Cât a dus această sarcină a stat și el mai mult în temniță la Sibiu. Și a ajuns și el pribeag. Pompiliu Pipos a ieșit din cancelaria lui Iuliu Coroianu ca să lucreze la „Tribuna” și în câțiva ani, s-a ruinat și el. Ioan Macovei, arestat pentru articolele sale un an și jumătate, și-a pierdut sănătatea și s-a prăpădit. Vasile Mangra a fost suspendat din postul de profesor la seminar pentru că n-a vrut să-și înceteze colaborarea la „Tribuna”. „Noi toți...scria Slavici, ne-am sacrificat carierele, am renunțat la liniștea noastră, ne-am tras pâinea de la gură și am dat tot ceea ce e mai bun în noi ca să facem «Tribuna» ceea ce este”². Dar sacrificiile n-au fost în zadar. Nici un sacrificiu, niciodată, pentru neamul tău și interesul național nu e și nu va fi în zadar.

Cu „Tribuna” atitudinea românilor ardeleni devine mult mai combativă. Lupta națională iese din „consfăturile intime”. „Ea e hotărâtă (acum) de cei mulți, care stau în continuă atingere cu masele mari ale poporului, pe care nu le poate stăpâni decât acela care ține seama de pornirile lor legitime”³. La 7 martie 1887, o conferință a P.N.R. la Sibiu, hotărăște ca pe viitor, tactica pasivismului să fie adoptată de toată lumea, deci și în Banat, Crișana, Maramureș⁴. Președinte este ales G. Barițiu, iar I. Slavici secretar. Pentru susținerea luptei ardelenilor, în decembrie 1890 la București ia ființă Liga culturală, care, treptat, își va crea filiale pretutindeni în Regat și în unele centre universitare de la Paris, Berlin, Roma, Londra, Bruxelles ș.a. Ea va publica în 1891 cunoscutul „Memoriu al studenților universitari români privitor

la situațiunea românilor din Transilvania și Ungaria”, tradus în patru limbi și difuzat în 1.800 de exemplare. La acest memoriu, studenții unguri vor răspunde, fără să convingă. Acestui răspuns îi dă A.C. Popovici, pe atunci student la Graz (împreună cu colegii săi) strălucita „Replică”: 180 de pagini, redactate în cinci limbi (română, franceză, germană, engleză și italiană), în 12.000 de exemplare, scrise cu mare vigoare, înfățișând pe larg întreaga problemă a românilor ardeleni. „Replica” s-a bucurat de un ecou neobișnuit în Europa și ungurii nu mai răspund cu un alt memorandum, ci cu forța. A.C. Popovici e condamnat la 4 ani închisoare și 5.000 florini amendă. Colegii lui la câte un an închisoare⁵.

Succesul „Replicii” determină conducătorii luptei naționale românești să acționeze mai energic. La conferința P.N.R. de la Sibiu, din ianuarie 1892, se hotărăște redactarea unui „Memorandum” către împăratul Franz Joseph. 25 de membri sunt însărcinați cu redactarea lui. Proiectul e întocmit de Iuliu Coroianu. I se dă o formă definitivă în consfăturile din 25 și 26 martie 1892. E tipărit apoi la Sibiu, în românește și în câteva limbi de circulație. Și, la 28 mai 1892, o impunătoare delegație de 300 de români (avocați, profesori, preoți, învățători, meseriași, țărani ș.a.) cere la Viena să fie primită de împărat. Prevenit de primul ministru al Ungariei, Szápory Gyula, Franz Joseph refuză s-o primească (Carol I știa că împăratul nu-i va primi pe românii ardeleni și-i sfătuisese să nu se ducă la Viena). Tot ce mai pot face românii, e să predea textul caligrafiat al Memorandumului în plic sigilat șefului cancelariei personale a împăratului, baronul Adolf Braun. Franz Joseph refuză până și citirea lui și trimite plicul nedesfăcut ministrului de Interne al Ungariei. Dispreț la suveran? Nu, ci incapacitate de guvernare. Delegații, la întoarcere, sunt insultați și brutalizați prin gări de către unguri. Casa lui Ioan Rațiu de la Turda e atacată cu pietre (va fi nevoit să se mute la Sibiu).

Românii suferiseră o înfrângere? Așa scriau ziarele maghiare. Nu lipseau ironiile și jignirile. Numai că, tipărit în broșură, în limbile română, maghiară, franceză și italiană, Memorandumul devine cunoscut în toată Europa. Autoritățile maghiare deschid o anchetă judiciară împotriva semnatarilor. Conferința extraordinară a P.N.R. din mai 1893 se solidarizează cu ei. Ancheta se extinde și asupra membrilor Comitetului Central al P.N.R. Procesul nu se judecă decât în mai 1894 (împrejurările externe

și interne nu erau favorabile). Judecătorii, procurorii, grefierii ș.a. toți erau maghiari. Întreaga acțiune stârnește mare vâlvă, întreținută cu abilitate și încurajată de la Budapesta. Cauza românilor transilvăneni devine o cauză europeană. „Ceea ce se discută aici – declara I. Rațiu judecătorilor săi de la Cluj – este însăși existența poporului român”. Or, „existența unui popor nu se discută, se afirmă!...” Și mai departe: „Sunteți stăpâni pe persoana noastră fizică, dar ceea ce vă scapă este conștiința națională a poporului român”. Românii transilvăneni, ei înșiși, devin mai conștienți de soarta lor și de destinul lor. Autoritățile maghiare, în loc să înăbușe mișcarea națională, creau martiri și o înteteau. Drumul acuzaților în proces spre Cluj a fost un marș triumfal. La Copșa, în gară, 10.000 de români, la Blaj, la Cluj (aici, în ziua deschiderii procesului erau 30-40.000). „Cine n-a văzut în acea dimineată mulțimea imensă care însoțea de la hotel «Ungaria» la localul Tribunalului pe membrii Comitetului național, cu strigăte de «să trăiască», cine n-a văzut mai târziu – după prima ședință – în grădina Bánffy, o mulțime de 20.000 de români, veniți printre toate armatele și rigorile polițienești, din toate părțile aceluși ținut, aclamând îmbătați de entuziasm pe doctorul Lucaci, cine n-a văzut femeile îngenunchind și cerând de la Dumnezeu, cu mâinile împreunate, redarea patriei oprimate, acela nu știe ce înseamnă entuziasmul unui popor”. Așa scria ziaristul italian Roberto Fava. În astfel de încercări, conștiința națională arăta că, într-adevăr, era o prezență vie în mijlocul vieții de zi cu zi a românilor. Puteau fi condamnați numeroși fruntași ai românilor, putea fi interzisă activitatea P.N.R. (a și fost, prin hotărârea guvernului maghiar din 16 iunie 1894, pe motiv că partidul n-avea statute!), câștigul pentru cauza națională română era mare. Pasivismul nu însemna, ipso facto, o mai slabă acțiune politică. Nu era decât o retragere din luptele parlamentare – și aceasta parțială. Era, cum scria Huszár Antal, de fapt „manifestarea liberă a activității politice a poporului român”⁶. Iar activismul, după același, era „acea tendință care are drept scop ca politica activistă, promovată sub conducerea românilor extremiști, manifestată și afirmată până acum fără piedici, în cadrul Partidului Național Român, să fie pusă – în interesul alegerii candidaților extremiști ai naționalității române – sub egida politicii potrivnice statului ungar”.

La 1878, Nicolae Stăvroiș propunea activismul la Conferința electorală de la Sibiu. Cum susținea el propunerea? Pasivismul, prin rezistența ce o presupunea, stârnea reacția guvernelor ungare împotriva românilor. „Nimeni nu poate aștepta de la contrarul său de luptă favoruri, ci numai lovituri”. Neparticiparea românilor la viața politică nu-și arăta efectele la nivelul politicii generale a statului maghiar, pentru că românii n-aveau nici o aristocrație puternică, nici o burghezie influentă. Erau multe circumscripții în care alegătorii români alegeau candidați unguri și sași, care apoi, ca deputați, votau în parlament „cele mai stricătioase legi pentru români”. De ce îi alegeau? În lipsa unui candidat român, votau și ei pe cine găseau, într-o completă orbire. Și atunci, Nicolae Stăvroiș recomanda activismul. Românii vot putea astfel să se apere în parlamentul țării în auzul tuturor. „Și dacă reprezentanța țării ar rămânea surdă la plângerile noastre, le va auzi Europa”. Românii trebuie să ocupe locul meritat de ei și în viața politică, nu numai în cultură, în economie. Alegătorii români n-ar mai fi fost „pradă și jertfă corupțiunii străine”. Se va strânge legătura dintre „inteligența” (recte intelectualitatea) română și popor. Prin activism, s-ar recunoaște implicit uniunea Transilvaniei cu Ungaria și deci, pierderea autonomiei Transilvaniei? Nu, pentru că „dacă existența națiunii române ar depinde de autonomia Transilvaniei, ar fi foarte trist pentru noi, românii”. Într-adevăr, românii din Transilvania nu erau nici jumătate din numărul românilor din Austro-Ungaria. Autonomia pentru Transilvania ar fi însemnat salvarea doar a românilor transilvăneni. Ceilalți urmau a fi sacrificați? „Această procedare ni se pare prea puțin națională, căci are prea puțină considerare către frații noștri din alte părți” (din Banat, Crișana, Maramureș). N. Stăvroiș avea dreptate. Chestiunea de autonomie a Transilvaniei ținea și de celelalte naționalități ce o conlocuiau, ținea de schimbarea legii electorale și de alte reforme. Nu se putea pur și simplu pune semnul egalității între ea ca și chestiunea națională românească?

Unde era neajunsul activismului? Acolo, că ducea la recunoașterea unei stări de fapt, aceea existentă, care era total nefavorabilă românilor. Activismul era unica politică, spunea Stăvroiș, „care ne-ar putea duce la complanare cu ungurii, de care suntem legați prin interese de existență”. Sigur că „o complanare” cu ungurii era binevenită, dar în ce condiții?

În același an, 1878, și cu prilejul aceleiași Conferințe a românilor de la Sibiu, George Barițiu motiva tactica pasivismului, a rezistenței pasive. Două fuseseră motivele adoptării ei: desființarea autonomiei Transilvaniei și uniunea ei forțată cu Ungaria, prin „călcarea în picioare a dreptului de existență politică a națiunii românești în acest Mare Principat”. Afirmației că un singur deputat din Dieta Ungariei, cu talentele și cu genialitatea unui O’Connel din Irlanda ar putea face minuni pentru națiunea română, Barițiu îi răspunde cu întrebările: „Unde este Magna Charta, unde Habeas Corpus, acei heruvimi pământești ai libertății civile și politice din Anglia?” Unde e dreptul nețărnut de adunare (meeting) și reuniuni, unde libertatea absolută a presei? ș.a. Și concluzia lui era că fără toate aceste libertăți, soarta unui O’Connel în parlamentul Ungariei nu putea fi decât captivitatea. „În sclavie nu încapă nici un O’Connel”. S-a îndepărtat intelectualitatea de popor prin pasivism? Nu, ci poporul s-a îndepărtat de acei intelectuali care au admis colaborarea cu ungurii și autoritățile ungare, acceptând dualismul. În timpul alegerilor, au fost destui alegători români care au votat cu candidații unguri, dar, dacă așa s-a întâmplat, de vină a fost marea corupție care domnea în campaniile electorale din Ungaria (beții plătite cu mare dărnicie de candidați, împărțirea de mari sume de bani, presiune puternică îndreptată contra preoților – inclusiv aruncarea lor în temniță – promisiuni mincinoase de câștigare a proceselor pendinte, promisiuni de înaintări în funcții, amenințări de destituire ș.a.). Nu toți rezistau în fața acestei avalanșe de îmbieri și amenințări, ceea ce era foarte adevărat. De regulă, nu candidații români erau cei preferați de autorități, chiar și atunci când arătau poziția lor „guvernamentală”, ci tot cei unguri. De aceea se și alegeau așa de puțini deputați români în parlamentul ungar. Și Barițiu avea aspre cuvinte pentru acești politicieni români care, „sub niște pretexte mizerabile de «interese locale», spărgeau solidaritatea națională.

Omul politic ardelen credea că orice ar face românii, ei tot „inamici ai statului” ar fi considerați. „Curat și răspicat ni s-a spus, la diverse epoce, iar mai ales acum, de curând, că crima cea mai mare și mai nesuferită a românilor este că se nasc români și rămân români, nu vreau nici să se germanizeze (1857), nici să se maghiarizeze (1843/9, 1867, 1877). Nimicirea noastră națională o cere

sistema dominatoare și maximală de stat”⁸. Situația românilor din Transilvania devenise din rea și mai rea. Și Barițiu crede că motivele pentru menținerea pasivismului nu numai că n-au încetat, dar au sporit. Românii ar fi participat la viața politică dacă ar fi existat o Dietă a Transilvaniei, cum există în alte provincii ale imperiului. Dar transilvănenii sunt trimiși într-o Dietă a Ungariei, la Budapesta, unde n-au ce căuta, și unde, dacă se duc, tot nu sunt luați în seamă.

„Pasivismul” și „activismul” erau două fațete ale aceleiași lupte naționale. Vremea și împrejurările politice din Ungaria le ceruseră când pe una, când pe cealaltă, până când, la începutul veacului, activismul cucerește cea mai mare parte a luptătorilor naționali ardeleni. Era și o altă generație. Erau oamenii care simțeau nevoia unei afirmări directe în politică, oameni care nu mai voiau să accepte mijloacele tradiționale acolo unde simțeau că lupta nemijlocită era mai indicată. Când generația lui Barițiu și Rațiu s-a stins, noii luptători naționali au pornit pe calea unei confruntări deschise. Ei vorbeau nu doar în numele unei națiuni române care în Transilvania își căuta sporirea identității proprii și voia să reziste tendințelor de asimilare ale opresorilor. Ele își ridicau glasul în numele unei națiuni foarte conștientă de sine și sigură de posibilitățile ei.

Europa era, atunci mai mult ca oricând înainte, o Europă a monarhiilor constituționale și a democrațiilor parlamentare care aveau parlamentul în centrul vieții politice. Pe urmele marilor popoare din Occident, românii dezvoltaseră o viață politică parlamentară de valoare. Deputații și senatorii din București n-aveau de ce să se simtă inferiori omonimilor lor din marile centre europene ca ținută și valoare intelectuală a dezbaterilor, chiar dacă alegerea lor în forul legislativ continua să rămână tributară criteriilor cenzitare. Clasa conducătoare românească avea ținută europeană. Take Ionescu, P.P. Carp, Em. Costinescu sau D.A. Sturdza, ca să dăm câteva exemple, se mișcau în largul lor pretutindeni. Aveau peste tot cunoștințe și trecere și puteau trata cu dezinvoltură orice problemă importantă europeană. Pentru ei, România era limpede o țară a acestei Europe, atât de cunoscută lor, și împărtășea destinul acesteia.

Luptătorii naționali ardeleni din noua generație de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, bine pregătiți

intelectual, cu educație temeinică de școală, nu se simțeau inferiori oamenilor politici din Ungaria. Credeau că mult mai bine pot apăra interesele românești în chiar parlamentul ungar, acolo unde se luau deciziile. Și discursurile lui Alexandru Vaida, Iuliu Maniu, Vasile Goldiș, A.C. Popovici, Miron Cristea ș.a. o dovedesc cu prisosință. Problemele românești dobândesc o nouă audiență și ajung a fi mai temeinic cunoscute. A scrie în presa românească articole, a organiza întruniri și a vorbi în cadrul lor, ca să ne referim doar la aspectele aparente ale politicii, avea o mare valoare în ridicarea politică a maselor largi românești. Nu se impuneau însă doar prin aceasta lumii politice europene. Românii voiau să-și spună păsul lor pretutindeni, transformând o dată în plus cauza românilor transilvăneni într-una nu doar a lor înșile sau a statului ungar și a Imperiului austro-ungar, ci a Europei. Parlamentul de la Budapesta nu însemna desigur Europa, dar era încă o fereastră de pătrundere în interiorul ei.

Activismul era, în altă ordine de idei, o formă mai eficace de conștientizare a românilor, era o cale mai sigură de a strânge legăturile de solidaritate națională. Contactul direct cu masele alegătorilor români, răspândirea ideilor programatice românești în timpul campaniilor electorale, alegerile ca atare, care puneau sentimentele naționale în acțiune, obligând la acțiuni de conștiință, toate pledau pentru dreptatea cauzei activiste.

La mijloc mai era și altceva. La cumpăna veacurilor al XIX-lea și al XX-lea, politica de maghiarizare a guvernanților de la Budapesta ia amploare și îmbracă forme mai directe. Era o ofensivă căreia nu i se putea riposta decât cu energie. Trebuia schimbat ceva în atitudinea politică de până atunci, ca să se poată opune valului de maghiarizare ce se revărsa peste naționalitățile din Ungaria. Firește, sub orice formă s-ar fi dus lupta națională, ea însemna o ripostă. Dar de ce să nu fie întâmpinate legile opresoare cu împotrivire din chiar stadiul de pregătire a lor și de votare, în auzul tuturor factorilor politici ai statului ungar? De avut în vedere este și un alt factor, aparent de viitor îndepărtat, dar numai aparent. Programatic, Partidul Național Român nu putea să mai susțină ideea mai veche a autonomiei Transilvaniei. Pentru că atunci, care urma să fie soarta românilor din Banat, Crișana, Maramureș? Se și renunță la această prevedere programatică la Conferința de la Sibiu. Cu ce urma să fie înlocuit acest deziderat

și așa fără sorti de izbândă? Răspunsul era unul singur: o mai strânsă legătură a românilor ardeleni cu cei din regatul liber.

„Prin satele românești, în multe colibe atârână pe perete portretul regelui României, parcă el ar fi adevăratul suveran asupra inimelor române” – scria „Budapesti Hirtop” la 5 august 1908. „De câte ori se face o excursie de la Curtea din Sinaia în Ardeal, ospitalitatea românilor îmbracă coloritul omagiului”⁹. În opinia publică a românilor de dincolo de Carpați, conștiința unei unități de destin cu românii liberi era nu doar un sentiment platonic, ci tot mai clar conturat, opțiunea viitorului. Pentru cine avea îndoieli, manifestări ca acelea prilejuite de Expoziția Națională din 1906 de la București trebuiau să fie definitiv revelatoare. Guvernanții unguri, ei înșiși, sesizaseră de mult pericolul, dat multora nu li se păruse atât de iminent pe cât a început să li se pară la începutul acestui veac. „Ceea ce se numea până acum o cestiune a naționalităților, astăzi a pornit pe povârnișul separațiunii, servind cauza iredentismului, Chemarea conservativă a Ungariei istorice este acum să se organizeze întru apărarea unității țării” – scria „Budapesti Hirlop” în 1908¹⁰.

Un om politic, Bethlen Ștefan, era mai inteligent și mai pătrunzător în observațiile sale. Pentru el, „chestiunea de naționalitate română” în Transilvania și Ungaria avea drept primă și principală cauză formarea Regatului independent român (Aici greșea, firește, pentru că românii ciscarpatini nu așteptaseră să se proclame regat liber frații lor de la sud și răsărit de Carpați, ca să-și dea seama că sunt români). Nu greșea însă când afirma: „că este imposibil să-și imagineze cineva impresia psihologică ce a putut să producă acest fapt în sufletul românilor noștri din patrie (Ungaria – n.n.). În ziua când s-a născut regatul român [...], valoarea patriei ungare s-a diminuat în ochii lor pe lângă formațiunea de stat ce le-a prezentat-o România independentă, unde națiunea nu trebuie să se mulțumească cu o parte a drepturilor, ci are plenitudinea drepturilor, ba încă și mai mult, plenitudinea puterii” și, în măsura în care s-a înălțat în ochii românilor din Transilvania și Ungaria, prestigiul României independente în aceeași măsură, ei nu s-au mulțumit doar cu „un caracter agresiv față cu rasa maghiară”. Ce însemna această „nouă politică”? Să creeze „în partea răsăriteană a Ungariei” un teritoriu unitar din punct de vedere social, apoi cultural și, pe cât era posibil, lingvistic,

diminuând cu totul elementul maghiar, în așa fel, încât „la ocaziunea favorabilă, acest teritoriu să poată fi unit fără primejdie, în Regatul independent român” („Adevărat! Așa este!” S-a auzit din toate părțile în parlamentul ungar la aceste afirmații ale lui Bethlen). Și el dă exemple de intoleranță la preoții și învățătorii români față de credincioșii sau elevii lor care vorbesc ungurește, amintește strădaniile conducătorilor români de a crea o clasă mijlocie, o clasă burgheză care să ia în mâinile sale destinele românești, citează încercări ale românilor de a intra în posesia pământurilor moșierimii maghiare din Transilvania. Prin toate acestea, trage el o concluzie, „vor să obțină, de asemenea, ca partea răsăriteană a țării să ajungă cu desăvârșire sub supremația lor nu numai socială și culturală, dar și economică!”¹¹.

În cartea mai sus amintită a lui Huszár Antal, această idee este amplu dezvoltată.

Ce voiau să spună atari aserțiuni din partea oamenilor politici unguri? Mai întâi că ele constituiau o acoperire, încă una, pentru noi măsuri în politica de maghiarizare (poate că nu întâmplător ele sunt mai numeroase acum, înaintea aducerii în parlament a proiectului Apponyi). „Politicianul trebuie să aibă calitatea indispensabilă de a fi energetic”, scria „Budapesti Hirlap” în 8 februarie 1909. Și dezvoltă ideea: „Însă cel ce admite organizarea naționalităților ca *naționalități* și, prin aceasta, descompunerea patriei maghiare, acela nu cunoaște noțiunea patriei ungare și singur se declară străin. Și într-adevăr, străin este acela nu pentru *originea sa*, ci pentru *tendințele sale*” (machiavelică întoarcere a lucrurilor, dar foarte logică în egoismul ei). Care trebuia să fie politica statului ungar față de naționalități, se întreba ziarul? În orice caz, nu concesiile. „Orice concesiune ce li s-ar acorda, nu este decât o nouă armă împotriva noastră pentru izbândirea scopului lor final”. Și aici intervenea deosebirea mare de scopuri. „Scopul nostru final este să avem o Ungarie puternică și unitară, întemeiată pe fundament național și pe supremația ungarilor”. Firește, nu același era scopul naționalităților, care voiau să trăiască și ele o viață proprie¹².

Așadar, afirmațiile politicianilor unguri privind tendințele separatiste ale naționalităților (nu numai ale românilor, ci și ale sârbilor, slovacilor sau croaților) voiau să creeze o perdea în ochii

opinie publice europene în spatele căreia politica de opresiune să ia amploare, după cum a și luat.

Ele exprimau o realitate, intens trăită. Un pierdut al luptei naționale, Grigore Moldovan, căruia statul ungar îi dăduse un post de profesor la Cluj în schimbul loialității sale și ca preț al acesteia (orice pădure are și uscături), exprima un adevăr atunci când scria despre programul luptătorilor naționali români că el nu era altceva decât o creație ad-hoc menită „să ne acoperim contactul cu România și să disimulăm tendințele noastre revoluționare”. În fapt, scria el, nimeni nu se entuziasma de idei ca „autonomia Ardealului” sau „stat federalistic ungar” și toți așteptau legăturile tot mai strânse cu regatul român¹³.

Prezența acestor deputați ai naționalităților în parlamentul din Budapesta a provocat destule reacții, unele violente, din partea majorității ungare. Căci nu veneau ca aleși ai unui partid maghiar, ci ai unor partide naționale, cum era Partidul Național Român. Nici nu aveau aerul ușor timid, obișnuit până atunci la parlamentarii de altă naționalitate decât cea ungară. Ei veneau cu îndrăzneala unor aleși în numele unei idei și datori s-o slujească: ideea de dreptate și viață națională a celor care nu erau unguri, dar n-aveau nici o vină că nu erau, dimpotrivă. Conștiința dreptului național, cu hotărâre afirmat, este un mare câștig al acestei generații de noi luptători naționali. Și în afirmarea lor, ei nu puteau să nu întâmpine o contrareacție ungară. Foarte adesea, în parlamentul de la Budapesta sunt incidente. Frecvent, cauza lor e doar pretextuală. Terenul de înțelegere între unguri și naționalități se îngusta vizibil.

10 ianuarie 1905. Se deschide la Sibiu conferința națională a românilor. Sunt prezenți 97 de delegați ai diferitelor cercuri electorale. Scopul ei: afirmarea solidarității Partidului Național prin încetarea discuțiilor în ce privea tactica electorală și adoptarea unei singure politici. Aceasta urma să fie: activismul. Apelul către alegători glăsuia: „Bateti și vi se va deschide! Ca să câștigăm drepturi, trebuie să ne folosim și să ne știm folosi de cele pe care le avem. Cum va fi purtarea d-voastră la alegeri, așa vor fi deputații, și cum vor fi deputații, așa se vor făuri legile și așa vă va fi ușurarea!” Sau „puterea e în mâinile d-voastră”.

Așa era oare? La alegerile din 1905, românii obțin, într-adevăr, 15 locuri în Cameră. Între ei, luptătorii naționali: V. Goldiș, Al.

Vaida, I. Maniu, Th. Mihali, Șt. Cicio Pop, Coriolan Brediceanu, A. Vlad ș.a. Dar și unii aleși pe listele guvernamentale: Petru Mihalyi, Alexandru Popp, George Șerb, Nicolae Șerban. Slovaci trimit și ei 7 deputați, sârbii 4. Toți se unesc în Grupul parlamentar naționalist, cu Th. Mihalyi președinte și Milan Hodja secretar.

Niciodată naționalitățile nu trimiseseră atâția deputați în parlament, mai cu seamă că cei mai mulți veneau ca reprezentanți ai unor partide naționale proprii și nu ungare. În 1907, se alege V. Lucaciu. Părea că, într-adevăr, activismul dădea roade, chiar dacă, firește, numărul parlamentarilor români era departe de a fi corespunzător, raportat la numărul lor, în „regatul apostolic” al Ungariei. Și așa în Ungaria, la o populație de 21.718.945 locuitori (1910), din care unguri erau 10.050.575, iar neunguri 11.668.371 (același an), nu votau decât circa un milion, adică o proporție de 5%. În țările apusului, această proporție varia între 12 și 20%. La 9 septembrie 1905, ministrul de interne Kristoffy, chiar spunea că în Ungaria nu se putea vorbi de „o adevărată reprezentatiune națională. Mica proporție a populației cu drept de vot i se părea absorbită de chestiuni pur politice și de mândrie națională, uitând chestiunile vitale, de interes pentru toți. Din cei 1.048.976 alegători în 1905, 56,2% erau unguri, 12,7% germani, 11,4% slovaci și abia 11,2% români. Dintre alegători, 80,1% știau să scrie și să citească, iar 19,9% nu, dar votau totuși. Din cei care știau să scrie și să citească, doar 63,6% o făceau în ungurește. Dacă se lua în considerație populația Ungariei de peste 20 de ani, ea se ridica la 4.322.960, din care 52,3% erau unguri. Pe locul doi urmau românii, cu 17,4%. Dacă se accepta lărgirea dreptului la vot la toți cei care știau să scrie și să citească, avantajele românilor nu sporeau în cadrul sistemului electoral ungar. Ei erau pe locul doi ca număr de populație, dar abia pe al 4-lea ca număr de știutori de carte (consecință a asupririlor trecute și prezente). Situația nu era mai bună ca în cazul censului de avere. Oricum însă, era de sperat o îmbunătățire a reprezentării naționalităților¹⁶.

Dreptul la vot în Ungaria și Transilvania era reglementat de legea XXXIII din 1874. În orașe aveau drept de vot toți cei care dețineau case cu cel puțin 3 încăperi sau aveau pământ supus la dare de minimum 6 florini venit curat. Censul era mic, dar din 30 de orașe din Transilvania, românii nu aveau majoritate decât

în 6, în celelalte abia ajungând la 30% din proporție. Și în aceste condiții, censul mic în orașe nu folosea românilor.

În comunele rurale mari și mici din Ungaria propriu-zisă, aveau drept de vot toți cei care posedau cel puțin un sfert de sesie urbarială (8-9 iugăre). În Transilvania în schimb, aveau acest drept numai cei care plăteau darea de pământ de cel puțin 79 sau 84 florini, venit curat cadastral (după clase) sau plăteau o dare erarială de pământ, de casă și venit clasa a treia (în total, cel puțin 105 florini venit). În acest fel, censul în comunele rurale din Transilvania era de 8-9 ori mai mare decât în Ungaria. Cum scria D.A. Sturdza în 1898: „censul e mic la orașe, unde poporațiunea română e disparent de mică; e neînsemnat în comunele rurale maghiare, iar în cele românești e de 8-9 ori mai mare”¹⁷.

La deosebirea de cens se adăugau greutatea izvorâte din arondarea cercurilor electorale. În 4 comitate maghiare și 15 orașe, era un deputat la 460 km² și 17.000 locuitori. În 11 comitate românești, era un deputat la 1.000 km² și la 34.000 de locuitori. Altfel spus, ungurii aveau reprezentare dublă față de români. Erau și cercuri electorale unde 2-3.000 de unguri alegeau un deputat, pe când în altele 50.000, 70.000 sau 100.000 puteau alege un deputat. Centrele de votare erau așa stabilite, încât erau cât mai aproape de localitățile maghiare și cât mai departe de cele românești.

Cum prevedea Take Ionescu, ungurii nu erau dispuși să lase în parlamentul de la Budapesta decât atâția reprezentanți ai naționalităților, câți voiau ei să lase.

În alegerile din 1910, românii nu mai izbutesc decât în cinci circumscripții electorale. În alte două câștigă slovaci. Ce puteau face ei într-o Cameră de 354 de deputați? Ce puteau ei schimba? Ce se mai alegea din clubul parlamentar naționalist de la Budapesta?

Activismul, ca și pasivismul, nu puteau rezolva problema națională a românilor din Transilvania și Ungaria. Aducea însă mai multă energie în apărarea drepturilor românești și corespundea mai curând epocii. Pregătea, în orice caz, mai bine conștiința națională pentru încercările ce urmau să vină.

ÎN ȚINUTUL BUCOVINEI

În rândurile românilor bucovineni, conștiința națională își făcea loc printre compromisuri cu guvernarea habsburgică a unora dintre liderii lor politici și printre neînțelegerile de partide și grupări¹. Dar tot își făcea. În iulie 1897, apare ziarul „Patria”, al cărui director era, fără să fie menționat, talentatul ziarist bănățean Valeriu Braniște. Era o publicație ce apărea de trei ori pe săptămână, tipărită fiind de Societatea tipografică bucovineană din Cernăuți. „Patria” este de la început o tribună a redeșteptării naționale: „Nu din grația guvernanților, ci din voința nestrămutată a poporului, bazați pe drept și dreptate voim să știm conduce interesele națiunii românești pe pământul Bucovinei”. Ziarul este purtătorul de cuvânt al Partidului Național Român Radical, înființat în aprilie 1897 și mai concret, al unei noi generații de lideri politici români în frunte cu Iancu Flondor și George Popovici. „Cu moliciune și chibzuială mocoșită nu vom ajunge departe – scria Ioan Dosoftei. Nouă ne trebuie oameni energici, gata a pași în orice moment în luptă”. La 3 august 1898, Nicolae Mustăță își dă demisia din conducerea partidului român. Politica sa „șovăitoare și puțin națională” paraliza acțiunea românilor. O dată cu el se retrage și moderatul Eugeniu Stârcea. În locul lor sunt aleși Gheorghe Vasilco, deputat în parlamentul din Viena, acela care în primăvara lui 1897, în delegație la Budapesta, ridicase chestiunea asupririi țăranilor transilvăneni și Gheorghe Popovici, tot deputat, în acel moment cel mai popular om politic român bucovinean. Partidul își dă un nou program axat pe ideea scoaterii politicii românești din Bucovina de sub tutela guvernului habsburgic². Alegerile pentru Dieta Bucovinei din 22-26 septembrie 1898 oferă prilejul necesar confruntării politice a noii opțiuni. „Toți românii, atât cei din marea proprietate, cât și cei din orașele și comunele rurale, trebuie să se grupeze în jurul unui singur stindard, programul național, căci tocmai solidaritatea românilor fără deosebire de clasă și cerc de interese constituie importanța «per

excelentiam» politică a poporului român în viața politică a Bucovinei”, sunt cuvintele „Patriei”. La 3/15 august 1898, sub președenția lui Iancu Lupul, Partidul Național fixează tactica de urmat în alegeri și stabilește măsuri concrete. Alegerile se desfășoară într-o atmosferă de confruntare deschisă. Sistemul alegerilor indirecte dă posibilitatea guvernatorului Bucovinei să facă tot felul de presiuni asupra alegătorilor. Listele de alegători sosesc cu mare întârziere, abia în ziua alegerilor, ca în mai multe comune din districtul Suceava. Fruntașii comunelor, în majoritate membri P.N.R., nu sunt trecuți pe aceste liste. În capitala provinciei, electorii sunt sechestrați în grădina Gruft și amenințați că dacă nu votează candidatul guvernamental, li se vor mări obligațiile către stat. Sunt apoi încolonați și duși de jandarmi în localul unde au fost puși „să aleagă”. „Grădina lui Gruft, păzită de jandarmi, a fost mormântul libertății electorale” – scria Valeriu Braniște în editorialul lui, pentru care ziarul „Patria” a fost confiscat. „Căpitănelul districtului s-a ținut de cuvânt și a «ales», împlinind vorba cu «ciomagul», un candidat clandestin care nici astăzi nu știu «alegătorii» săi cine este și ce este. În colegiile comunale, Partidul Național Român obține patru importante succese prin alegerea lui Iancu Lupul, George Popovici, Modest Grigorcea și Tudor Flondor. În colegiile I și II ale marilor proprietari, se aleg alți români, între care Iancu Flondor și George Vasilco, reprezentanți ai „generației active”. Nu lipsesc nici guvernamentali: arhimandritul Em. Ciuntuleac, consilierul de tribunal Ilarie Onciul (oamenii își plăteau funcțiile, nu-și apărau convingerile, dar prin aceasta nu cauzau mai puțin rău luptei naționale).

Din cei 31 deputați ai Dietei, 14 erau români. Formau grupul cel mai numeros, dar majoritatea o avea guvernul din deputații celorlalte naționalități și a acelora dintre români aleși pe listele guvernamentale. Când noua Dietă își deschide lucrările în decembrie 1898, nota caracteristică o dau românii, prin manifestarea convingerilor lor naționale. Contrar obiceiului de până atunci, oratorii români și-au început discursurile în limba română, numai după aceea continuându-le în limba germană. Gh. Popovici, Gh. Vasilco și I. Flondor insistă asupra rolului însemnat ce se cuvenea națiunii române în Bucovina și atacă cu violență – până atunci puțin obișnuită în parlamentul Bucovinei, mai liniștit ca altele – guvernul local pentru ingerințele în alegeri. Cer invalidarea mai

multor deputați partizani ai guvernului (Firește, cererea rămâne fără urmări). Românii formau în Dietă grupul cel mai compact și mai energic. Nu mai aveau majoritatea pe care de regulă o avuseseră până atunci, dar în comitetul Dietei ei aveau trei membri din cinci. Și faptul era important, pentru că Dieta ținea ședințe trei săptămâni pe an, în vreme se comitetul ales de Dietă, era permanent și avea atribuții însemnate, nu numai financiare, dar și administrative. Românii pierduseră un vot în Dietă, dar își păstrasera poziția în comitetul ei. Și aceasta în condițiile în care afirmaseră clar un program național. Manifestarea mai hotărâtă a convingerilor naționale era de preferat compromisurilor politice. Aceasta voiseră să impună tinerii oameni politici români bucovineni. Și reușiseră. Iancu Lupul, căpitanul Bucovinei în acel moment, declara în Dietă că, deși a fost numit în această funcție de împărat, el este și va rămâne înainte de toate român și nu-și va trăda neamul. Ideile „generației active” prinseseră și lăsau urme. „Patria” scria: „Noi, românii, trebuie să ținem neclintit la raportul de până acum. Noi suntem elementul băstinaș în țară; de existența noastră este legat caracterul țării, noi suntem elementul cel mai puternic și nouă ne compete majoritatea în guvernul țării”³.

Dar stăpânitorul habsburgic veghea. O prea mare afirmare națională românească deranja. La 10 aprilie 1899, guvernatorul Bucovinei, baronul Bourguignon, anunța în Dietă măsuri aspre contra românilor. Eusebiu Antonovici, Emanoil Antonovici, Adrian Deseanu și Slușanschi, studenții care luaseră o atitudine violentă contra mitropolitului Arcadie (cu totul guvernamental), sunt aspru pedepsiți de rectorul Universității din Cernăuți, Arthur Skedl. Ziarul „Patria” începe să fie tot mai des confiscat și amenzile asupra lui curg una după alta. „De o săptămână încoace, ni se confiscă ziarul aproape număr după număr. Redacțiunea și tipografia sunt asediate de o droaie de detectivi [...]; localurile publice, unde convin românii, sunt îndesite de astfel de indivizi care pândesc orice cuvânt...” ș.a. La 9/22 mai 1899 se întrunește conducerea Partidului Național Român și redactează un protest contra execuțiilor. În Dietă, deputații români – și cei guvernamentali – dau un vot de neîncredere guvernului. Contrareacția e puternică. Valeriu Braniște este expulzat. La 21 aprilie 1900, ziarul „Patria”, al cărui director fusese, își încetează apariția. Dezbinarea pătrunde din nou în rândurile frunțașilor politici ai românilor. La

16 martie 1900, membrii clubului dietal român și deputații din parlamentul imperial hotărâsc să pactizeze cu guvernul. Eudoxiu (Doxuță) Hurmuzaki, Nicodim Mustatză, Ilarion Onciul și George Vasilco sunt însărcinați să trateze împăcarea cu baronul Bourguignon de Bamberg (primul ministru al Austriei, Körber, sugerase se pare înțelegerea). Împotriva tuturor acelora care îi atacau pentru hotărârea lor, aveau un răspuns: imposibilitatea de a duce o îndelungată luptă de opoziție, lipsa unor mijloace corespunzătoare de acțiune contra aparatului administrativ. „Pacifiștii” creează „Partidul Conservator” și prin ziarul oficios „Timpul” declară că vor lupta pentru susținerea românilor bucovineni pe căile de mai înainte, prin înțelegeri cu administrația. Candidații Partidului Conservator izbutesc în alegerile din vara anului 1900. Între timp, gruparea națională a „românilor tineri” creează în august 1900, Partidul Poporal Național Român. George Popovici este ales președinte, iar după plecarea sa în regatul român, locul lui e luat de Iancu Flondor. Programul noului partid îl rezuma oficiosul „Deșteptarea”: „trebuința vieții poporului românesc, a vieții cu conștiința de sine, trebuința ca să trăim ca aceea ce suntem și nu să ne pierdem în noianul străinismului ce ne-a copleșit, ci să ne apărăm”. Numeroase prevederi practice – unele asemănătoare cu acelea ale Partidului Conservator – detaliau această orientare. Activitatea P.R.N.R. e vie și energică. Deputații săi în Dietă atacă deschis guvernul pentru starea economică și socială a Bucovinei și susțin ferm interesele românilor (mai cu seamă Iancu Flondor, foarte activ)⁴. În noiembrie 1901, comitetul partidului înaintea guvernului un memoriu împotriva politicii de deznaționalizare a românilor prin sistemul de învățământ (încercarea de desființare a catedrei de limba română de la gimnaziul superior de stat din capitala provinciei).

Pentru apărarea intereselor românilor se pronunțau, desigur, și membrii Partidului conservator. Dar despărțiți în partide diferite, acțiunile românilor nu erau coordonate. În plus, liderii Partidului conservator se conving că făgăduielile guvernamentale rămăseseră cel mai adesea simple vorbe. Ședința Comitetului Executiv al acestui partid din ianuarie 1902 o declară limpede: „pactul (cu guvernul – n.n.) este desființat, fiindcă mai multe postulate din el nu au fost îndeplinite de guvern”. Simptomatic, la ședință participă și reprezentanți ai Partidului Poporal

Național. Legăturile dintre cele două partide se strâng în vara anului 1902. Mai multe ședințe ale conducătorilor lor perfectează un acord, ratificat la 3 iulie 1902. Se creează un comitet dirigent al ambelor formațiuni cu Eudoxiu (Doxuța) Hurmuzaki președinte și Iancu Volcinski, vicepreședinte. În Dietă, ia ființă comisia parlamentară a clubului dietal român. Un program complet consfințește înțelegerea: înființarea unei bănci ipotecare pentru țărani, înmulțirea școlilor rurale și medii (mărirea gimnaziului român din Suceava, înființarea unui gimnaziu la Câmpulung Moldovenesc), crearea de tribunale de ocol și a unei curți de apel în Bucovina, a unei direcții de exploatare a căilor ferate bucovinene ș.a. Premisele reluării luptei naționale în front unit erau regăsite și speranțele erau multe. Dar...din 1902, Aurel Onciul, un om bine pregătit (era doctor în drept și economie), inteligent, dar fără scrupule, începe o vie agitație pentru o mișcare țărănistă democratică. Convingeri naționale n-avea Aurel Onciul, avea însă ambiții, dorință de parvenire. El se face unealta lui Körber, primul ministru austriac, și a lui Conrad Hohenlohe, care nu vedeau cu ochi buni politica națională revendicativă a românilor. În februarie 1903, Onciul constituie societatea politică „Unirea”, care sta la baza Partidului Țărănesc Democrat. Un larg program social avea menirea de a îndepărta lupta politică de la obiective naționale. În vara anului 1904, Onciul creează Tovărășia Țărănească, o înțelegere politică cu alte naționalități bucovinene și câștigă alegerile pentru Dietă. Partidul Poporal Național se autodizolvă în urma înfrângerii. Crearea Partidului Național Român în iulie 1905 (cu „Glasul Bucovinei” oficios), a Partidului Apărărist în 1903, cu membrii fostului Partid Poporal, reanimă activitatea politică românească. Dar ea rămâne fără unitate.

POLITICA EXTERNĂ ȘI REALITĂȚI ETNO-ISTORICE

Pentru europeanul acelei vremi, Peninsula Balcanică nu era altceva decât o zonă geografică și politică de înfruntare a marilor puteri. În istoria modernă – și nu numai – întâlnim adesea astfel de zone în care jocul influențelor se dezlănțuie. Diplomația se confruntă în calcule și intervenții în căutarea unor vaduri proprii de manifestare a intereselor statelor. Subtilitatea și inteligența nuanțată merg adesea mână în mână cu mijloacele de exprimare fățișă și brutală; unele procedee erau înlocuite cu altele, după poziția celui care le folosea.

În Balcani, Turcia continua să fie nu o mare putere, căci vremea ei apusese, ci expresia geografică a fostei mărimi. Nu era „nici un stat, nici un popor”. Amiralul Halil-Pașa avea toată dreptatea să spună încă în 1830: „Eu devin din ce în ce mai convins că dacă noi nu ne vom grăbi să imităm Europa, va trebui să ne resemnăm a ne întoarce în Asia”. Încercările de reformare ale imperiului prin hâtîșerifurile din 1826, 1839, prin actul de la 1856 sau constituția din 1876 eșuaseră. Pentru că nu era vorba de simpla imitare a Europei occidentale, ci de modernizarea statului după criterii comune celor occidental-europene. Or, aceasta presupunea, ceea ce Turcia nu avea, o bază socială internă. Burghezia, clasa purtătoare a modernității, era extrem de slabă. Practic, aproape că nu exista. Și apoi, toate încercările de reformă erau legate de tot felul de factori și influențe externe. Sultanul turc se afla cu totul sub tutela străină. Pe străini, îi întâlneai la Constantinopol pretutindeni: ofițeri germani în înaltele consilii ale Statului Major, ofițeri italieni în anturajul padișahului, funcționari de toate naționalitățile în toate branșele administrației. Și toți erau remunerați din belșug. Toți se bucurau de prerogative de care turcii erau privați. Toate verigile economiei erau în mâna străinilor. Și atunci, orice bună intenție era condamnată să se împotmolească din chiar momentul enunțării ei.

Așa cum era, Turcia continua să dețină o bună parte din Peninsula, întârziind emanciparea națională a popoarelor de aici și racordarea lor unor realități ale noilor vremuri. Neconținută stare de revoltă a celor asupriți și amestecul marilor puteri caracterizau Imperiul. Era criza orientală intrată în ultima ei fază. Amestecul Germaniei agravase ceea ce și așa era complicat și teribil de greu de rezolvat. Vorbele lui Wilhelm al II-lea de la Damasc din octombrie 1898: „— Împăratul Germaniei este prietenul celor 300 milioane de musulmani împrăștiați pe pământ”¹ — iau forma concretă a intervenției germane în treburile turcilor. Până în pragul secolului XX, rivalitatea anglo-rusă domina problema orientală. După pătrunderea germanilor, ea este înlocuită de rivalitatea anglo-germană. În același timp, vechea politică a lui Bismarck, de păstrare a echilibrului între Rusia și Austria în Balcani, este părăsită de Wilhelm al II-lea și consilierii săi. După 1900, diplomația de pe Wilhelmstrasse, „nu mai vedea în monarhia habsburgică doar un aliat care să ferească Berlinul de intervenția Rusiei într-un eventual conflict armat franco-german, ci un partener în întărirea poziției germane în sud-estul Europei”². Și, firește, în aceste condiții, Germania sprijinea tendințele expansioniste ale Austro-Ungariei în Balcani. Dubla monarhie era pionul ei avansat cu care încerca tăria adversarului și își pregătea penetrația în Orient. Inevitabil, rivalitatea austro-rusă în Balcani devine o sursă potențială de conflict armat generalizat. Căci Rusia nu putea ceda pasul în fața Austriei, fără a-și amenința statutul de mare putere. Mai cu seamă după înfrângerea suferită în Extremul Orient, în fața Japoniei. O altă rivalitate risca să complice situația. Italia începe și ea să ridice pretenții în zonă. Voia Albania și deci stăpânirea strâmtorii Otranto. Într-o atare situație, Austro-Ungaria se simțea amenințată. Marea Adriatică putea fi închisă pentru flota și comerțul ei. Între cele două puteri, ambele cuprinse în aceeași alianță, domnea o rivalitate surdă. Italia, partenerul mai slab, nu-și putea permite să iasă din Tripla Alianță, dar nu se va sfii să cocheteze cu Franța, Anglia și Rusia. Acordul italo-rus de la Raconigi din 1908 e o dovadă.

În cealaltă constelație de mari puteri, Anglia și Franța urmau să preîntâmpine, cu concursul Rusiei, dominația austro-ungară în Balcani. Aveau de apărut în Imperiul otoman nu doar o

poziție strategică de însemnată valoare, ci puternice interese (Franța era, de pildă, primul creditor al imperiului).

Care era politica României în zona atâtor contradicții?. Interesant de urmărit corespondența personală a regelui Carol I, preocupat cum nu se putea mai mult și constant de tot ce se petrecea în Balcani. La 10/23 noiembrie 1902 îi scria fratelui său Fritz: „... Dar cel mai interesant eveniment al acestei toamne a fost vizita mea în Bulgaria care a fost pentru toată Europa cu totul neașteptată. De aici a fost dimpotrivă bine pregătită și încă și mai bine executată și va aduce cele mai bune roade. Ferdinand al Bulgariei mi-a pregătit o primire extrem de călduroasă pentru care Filip/fratele lui Ferdinand/, vechiul meu prieten de Universitate, a venit special de la Viena; bulgarii mi-au exprimat un entuziasm la care niciodată nu m-am așteptat. Intrarea mea în Plevna a fost însoțită de cea mai călduroasă demonstrație; am fost acoperit de flori și cununi, mi-au fost înmânate adrese, poeme etc. peste tot se ridicau arcuri de triumf, strada mare a primit numele meu. Plevna m-a sărbătorit ca învingător și eliberator. A fost o zi frumoasă, înălțătoare; vizitarea câmpului de bătaie (a durat trei ore) a fost dimpotrivă cutremurătoare: este un mare cimitir cu nenumărate monumente funerare. Avem o frumoasă capelă în care mitropolitul de Vrața a ținut slujba religioasă și mi-a adresat o emoționantă cuvântare. În fața capelei, care poate fi numită biserică aproape, stătea o gardă de onoare care s-a prezentat foarte bine; categoric armata este demnă de respect, mi-a făcut o impresie foarte favorabilă. Ofițerii au ținută militară, materialul este excelent, caii buni.

Ferdinand al Bulgariei s-a purtat natural de data asta, a avut cea mai tandră atenție pentru mine, am discutat deschis problemele politice și a apreciat foarte mult vizita mea, la fel miniștrii săi cu care am avut discuții lungi și mulțumitoare. Cabinetele europene îmi sunt recunoscătoare pentru vizita mea, țara mea se bucură că am pecetluit jubileul celor 25 de ani pe câmpul de bătaie; prin aceasta călătoria mea a devenit un eveniment istoric”. După această laudativă prezentare a vizitei sale în Bulgaria, el prezintă situația din Balcani: „... În Peninsula Balcanică este în prezent liniște și înfiorătoarea crimă (asasinare) a perechii regale sârbești /2/15 iunie 1903/ nu va produce complicații; noul rege /Petru/ va fi recunoscut de toate statele fără șovăire și este prevăzut că el

îi va lăsa nepedepsiți pe criminalii care vor arunca pentru totdeauna o pată de rușine pe armata sârbească. M-am grăbit să refuz proprietatea asupra regimentului meu sârbesc, ceea ce a provocat consternare la Belgrad; dimpotrivă la St. Petersburg și Viena a făcut cea mai bună impresie. În armata germană erau convinși dinainte de acest pas”. Tot lui Fritz îi scrie la 14/27 decembrie 1903: România are acum rolul conducător între țările balcanice asupra cărora influența noastră este în creștere. Cu Grecia și Bulgaria stăm foarte bine și cu Serbia nu mai stăm rău; o parte a armatei de acolo a priceput foarte bine că eu am avut toate motivele când am depus funcția de proprietar al unui regiment sârbesc. În peninsula Balcanică, în care România nu poate fi în nici un fel considerată, liniștea se va menține în măsura în care se va ajunge la o înțelegere; agitatorii își vor continua într-adevăr tulburările, dar până la urmă faute de combattants et d'argent se vor risipi.

Relațiile mele cu Ferdinand al Bulgariei sunt dintre cele mai bune, el a afirmat în mod repetat către reprezentantul meu la Sofia că de prețioase îi sunt sfaturile mele”.

Tot fratelui său, la 10/23 aprilie 1904, îi marturisea că „vrem să facem cu toții o excursie pe Dunăre de la Porțile de Fier până la Sulina (900 km) care va dura 8 zile. Vreau să văd din nou toate locurile istorice ale războiului de la 1877. Nu demult am ținut o conferință la Academie despre războiul la Dunăre, în special despre Nicopole care va apare curând în traducere în ziarele germane. Șederea la Abbazia se amână căci Camerele lucrează încă pentru a vota tariful /vamal/ ca bază pentru convențiile comerciale”. Intuiește exact valoarea războiului ruso-japonez pentru Peninsula Balcanică: „Războiul din Asia de răsărit este o adevărată calamitate pentru Rusia care va ieși din el slăbită moral, dar mai ales financiar. Marina, care este lovită de ghinioane, este într-o stare multumitoare; în plus la Petersburg au fost surprinși de ostilități cu totul nepregătiți. Țarul Nicolae al II-lea și guvernul său au lucrat sincer pentru pace, în vreme ce guvernatorul de la Port Arthur a făcut totul pentru a declanșa războiul al cărui sfârșit nu se poate prevedea astăzi.

De la complicațiile extrem asiatice peninsula Balcanică s-a liniștit, agenții panslaviști nu îndrăznesc să mai instige în acest moment și bandele nu mai au bani ca să lupte mai departe. Din

fericire Turcia s-a putut înțelege cu Bulgaria ceea ce pentru o vreme este o garanție a păcii. Acum turcii au timp și liniște ca să aplice reformele care de fapt sunt foarte antipatice sultanului”. Surorii sale, Maria de Fiandra, îi scria, în aprilie 1904: „În peninsula Balcanică este din nou liniștea asigurată pentru câțiva timp; buna înțelegere dintre Bulgaria și Turcia este cea mai bună garanție pentru viitor. Rusia vrea sincer să evite orice complicație în vecinătatea noastră deoarece războiul din Extremul Orient îi face griji enorme și înghite sute de milioane. Țarul Nicolae al II-lea este foarte abătut ca urmare a pierderilor însemnate ale flotei sale care astăzi nu mai poate juca nici un rol în fața japonezilor. Vor mai trece încă luni de zile până când se va ajunge la o mare bătălie în Manciuria; până atunci rușii pot să-și aducă armata la același nivel cu cea a japonezilor, care este într-o excelentă condiție. Și eu am trimis doi ofițeri pe teatrul de operațiuni; le-am spus că acolo bolile sunt mai periculoase decât gloanțele. Lacul Baikal este un focar de ciumă care pricinuieste vara mari pustiiri”. „România are un interes de prim ordin pentru ceea ce se petrece în Orient – declara I.I.C. Brătianu, la 8 august 1909, ziarului german «Neue Freie Presse», dar ea nu este nici geograficește, nici moralicește, un stat balcanic. Nu suntem din punct de vedere geografic un stat balcanic, fiindcă țara noastră este situată în nordul Dunării. Nu suntem moralicește un stat balcanic, pentru că noi nu luăm parte la nici una din efervescențele și dezordinele care tulbură aproape în permanență popoarele din Peninsula Balcanică. Punctul de vedere al României este cel al marilor puteri: echilibrul forțelor. Noi ținem la pace și la statu quo”³. Într-adevăr, micul regat dunărean nu era propriu-zis un stat balcanic. Geografic, peninsula se oprea la Dunăre. Dar economic și politic, marelui fluviu nu putea să nu fie depășit. Mai ales după unirea Dobrogei și construirea podului de la Cernavodă. Fără liberă circulație pe Marea Neagră și prin strâmtori, comerțul României ar fi fost cu totul sufocat, iar apărarea Dobrogei presupunea o atentă urmărire a schimbărilor politice și teritoriale din Balcani. Take Ionescu, într-un interviu acordat revistei engleze „Monthly Review”, dădea și un alt motiv interesului românesc la sud de Dunăre. Veacuri întregi, Țările Române au fost un refugiu pentru țările creștine din Peninsulă, care pe pământ românesc și-au pregătit renașterea lor. Apoi, organizarea vieții creștine din Balcani era în bună

măsură, opera românilor. În aceste condiții, România avea un drept moral să-și spună cuvântul⁴. Se mai adăuga un alt aspect. În Peninsula locuiau aromâni, o ramură deosebit de vivace a neamului românesc. În a doua jumătate a veacului trecut, ei trăiau „a doua renaștere”. O energie care se trezea o dată cu românii de pretutindeni și care nu voia și nici nu trebuia să se piardă. „Comitetul macedo-român”, creat la București în 1860, devenit în 1879 „Societatea de cultură macedo-română”, își propunea: dobândirea dreptului de autonomie culturală și bisericească pentru aromânii din Imperiul otoman și afirmarea limpede a identității lor cu poporul român, la a cărei prosperitate istorică ei se simțeau datori să-și aducă o cât mai marcată contribuție⁵. O datorie reciproc împărtășită de altfel, pentru că statul român de după 1859 și 1877 nu putea să nu fie expresia tuturor celor de același neam. Și în fapt era centrul spre care gravitau cu toții. Aromânii au determinat note specifice politicii României în Balcani; față de Imperiul Otoman, dar și față de celelalte state balcanice. Cum puteau fi ajutați aromânii? În 1903, Take Ionescu declara, sintetizând o politică întreagă: „nici un om politic nu aspiră să anexeze Macedonia, nici să fondeze acolo un stat român. Ținem însă ca naționalitatea românilor din Macedonia să fie păstrată și ei să aibă garanția că vor putea să se cultive în limba lor în toată libertatea”⁶.

În februarie 1904, D. Olănescu-Ascanio publica un rezultat al cercetărilor sale asupra aromânilor. Olănescu-Ascanio, cu studii în Franța, Germania și Belgia, cu titlul de doctor în drept și științe administrative și politice, fusese prim secretar la Legația română din Constantinopol și ministru plenipotențiar la Atena. După el, erau atunci cca 500.000 aromâni (atâtia dădea și consulatul italian din Bitolia). Împrăștiati în toată Peninsula, ei puteau fi împărțiți, după diplomaatul român, în șapte grupuri: *grămoștenii*, de pe muntele Gramosta, păstori, dar și meseriași, *fârșeroții*, păstori aflați mai pretutindeni, numiți și „sarea Macedoniei”, *arnăukenii* și crescătorii de vite din Albania, negustori și meșteșugari, vestiți croitori de haine împodobite, meșteri de arme artistic încrustate, argintari și aurari căutați, *moscopolenii*, comercianți, arhitecți, artiști, *epiroții*, păstori și meșteșugari, cei care au jucat un rol important în luptele pentru independența Greciei, dându-l pe eroul Markos Batsaris, *meglenii*, apicultori, dar și războinici, *olimpianii*, negustori, dar și meșteri pricepuți în meșteșugurile casnice. Pe

lângă ei, erau grupuri mai mici în munții Rodope, în Tracia, pe litoralul Mediteranei, în Novi-Bazar⁷.

Mai cunoscută era împărțirea românilor sud-dunăreni în trei ramuri. Mai întâi, *aromânii* sau *macedo-românii*, așezați în sudul Peninsulei Balcanice (termenul de macedo-români era impropriu, deoarece majoritatea locuiau de fapt în afara granițelor Macedoniei), renumiți păstori, neîntrecuți meșteri în fabricarea obiectelor din filigran, în sculptură în lemn, în arhitectură, în lucrări de giuvaergii și cizelări. Ei întemeiază orașe înfloritoare, dintre care cel mai cunoscut fusese Moscopole, cu cca 60.000 locuitori în secolul al XVIII-lea. La sfârșitul acestui secol, Ali-Pașa din Ianina, distrugându-le centrele lor prospere, foarte mulți au emigrat în Transilvania, Austria, Ungaria. Din rândul acestor colonii de aromâni s-au ridicat numeroase valori culturale și tot din rândul lor a pornit o acțiune de renaștere națională; a doua ramură era o *istro-românilor* (cunoscuți și sub numele de vlahi, mavrovlahi, morlaci, după natura izvoarelor care îi menționau). Era ramura cea mai îndepărtată a românilor sud-dunăreni, erau cei mai puțini la număr și trăiau la poalele lui Monte Maggiore din Istria, ocupându-se mai ales de cultivarea viței de vie și vânzarea carbunilor. A treia ramură era cea a *megleno-românilor*, care atunci mai locuiau în nordul Salonicului, în regiunea numită Meglen (Caragiova, în turcește), în dreapta râului Vardar, buni agricultori și păstori, cultivatori ai viermilor de mătase, apicultori, fierari, olari.

În Regat, aromânii erau cunoscuți și sub numele de macedoneni, pentru că aceia cu care se intrase în contact mai strâns, erau din Macedonia (Monastir, Crușevo, Clisura, Nevesca ș.a.) Cum constata Gustav Weigand, numele acesta nu putea fi generalizat, pentru că masa principală a românilor sud-dunăreni se afla în Pind, adică în Thesalia și Epir. În plus, în Macedonia nu erau numai aromâni (numărul bulgarilor era mult mai mare, de pildă). Oricum, unui popor trebuia să i se dea numele pe care el însuși și-l atribuia (în dialect, armâni, armăni). Aromânii mai erau numiți și „țânțari”, poreclă provenind din pronunțarea prea ascuțită a numărului „cinci”. Tot poreclă era și denumirea de „cauțovlahi” (vlahi schiopi), dată de către greci. Românii sud-dunăreni nu erau – sau nu mai erau – în grupuri etnice compacte. Amestecul lor cu grecii, bulgarii, sârbii, albanezii, turcii, era foarte pronunțat. Ei participaseră activ la lupta de eliberare antiotomană a

popoarelor balcanice. Suferiseră, inevitabil, un proces de grecizare și era de așteptat ca acest proces să continue, ba chiar să se intensifice.

Gustav Weigand cita mai multe cauze pentru care soarta aromânilor, ca entitate aparte, era serios amenințată. Un popor în epoca modernă, nu se putea susține decât dacă locuia un teritoriu în masă compactă. Or, aromânii erau foarte răsfirați în munți, în locuri unde nu puteau practica agricultura, ci numai păstoritul, negoțul sau diverse industrii. Ocupațiile acestea îi sileau să știe mai multe limbi, în dezavantajul propriei limbi. Aromânii nu aveau o cultură în dialect propriu. Religia lor ortodoxă îi făcea supuși ai Patriarhului de la Constantinopol și al episcopilor greci.

Sprijinul regatului român nu putea să oprească procesul de naționalizării. Cel mult să-l întârzie. Popoarele grec, bulgar, sârb sau albanez erau în plină luptă pentru desăvârșirea unității lor național-statale și eliberarea teritoriilor cu aceeași populație de sub stăpânire străină. Întinse zone geografice, la limita dintre aceste popoare, aveau o populație ținând de două sau trei etnii⁸. Ivirea unor neînțelegeri sau conflicte în vremea aceea, cu greu s-ar fi putut preveni. Și altă soluție decât aceea a desăvârșirii unității popoarelor balcanice, incluzând și aceste zone geografice, n-avea viabilitate. Așa, de pildă, în primăvara lui 1903, izbucnește o răsccoală antiotomană în Macedonia. Ea e înăbușită în sânge de armata turcă. Marile puteri intervin, ca războiul să nu se extindă. Ele impun o forță militară la Salonic, cu misiunea de a menține ordinea și a supraveghea introducerea unui program de reforme, acceptat și de autoritățile otomane. În mai 1904, regele Carol îl primește pe ministrul Angliei la București, John Kenedy. Chestiunea balcanică este în centrul discuției. Ambasadorul britanic observă că dacă reformele vor eșua în Macedonia, Puterile vor fi nevoite să ceară stabilirea unei provincii autonome cu un guvernator creștin. Regele Carol respinge o astfel de soluție: „Un guvernator creștin va fi fără forță ca să reușească. Va fi sub presiunile contradictorii ale Puterilor și a acțiunilor confuze și revoluționare ale naționalităților; el va fi victima predestinată a unui atentat”. Regele propune stabilirea unui principat independent, cu un principe străin⁹ – (diplomații englez, francez și rus s-au gândit cu toții că suveranul României nu putea avea în vedere decât pe

un prinț german). O soluție la fel de neviabilă însă, pentru că i se opuneau statele balcanice.

O lege istorică funcționa fără greș: toate popoarele trebuiau să asigure unitatea conaționalilor lor și, până când aceasta devenea posibilă, trebuia încurajată naționalitatea proprie. Spre deosebire de statele de la sud de Dunăre, care urmăreau în Macedonia unirea cu conaționalii lor, România, la sute de km distanță, nu-și putea propune un astfel de obiectiv. În altă parte, peste Carpați, zburau gândurile și intențiile unificatoare.

„De multă vreme noi subvenționăm învățământul și cultul” în rândul cuțovlahilor – îi spunea regele Carol I lui Henry, ministrul Franței, la 7 decembrie 1903, dar acțiunea noastră, care se limitează a forma câțiva preoți și institutori, e lipsită de stabilitate și are un caracter provizoriu. Vrem să construim [...] școli și să avem astfel stabilimente care să dea impresia de definitiv. Nu se va alarma nimeni, presupun, de intențiile noastre, care nu pot viza cuceriri în Balcani, Rodope și Pind; noi credem însă că românii din Macedonia [...] sunt în drept să uzeze pentru ei și cu concursul nostru de libertățile normale pe care Europa înțelege să le asigure pentru toți, fără distincție”. Și regele lauda discursul ministrului de externe francez, Delcassé, care în Camera Deputaților ceruse „pacificarea Macedoniei” prin „Ameliorarea simultană a tuturor raselor, fără a exclude pe turci, și nu prin dizolvarea exclusivă a uneia din ele, implicând opresiunea și slăbirea celorlalte”¹⁰. Era, de altfel, în spiritul acordului austro-rus de la Mürszteg, din 2/15 octombrie 1903. România chiar voia să fie considerată, într-un anume fel, o mandatară a Europei în menținerea statu-quo-lui în zona Balcanilor. „Berliner Tageblatt” scria în august 1903, după obișnuita întâlnire de la Ischi a suveranilor Austriei și României: „Înțelegerea austro-rusă, privind chestiunile balcanice, a asigurat, fără îndoială, un rol important unei țări care poate fi considerată ca avangardă pașnică a intereselor occidentale. În caz de complicații, România va fi chemată să liniștească elementele turbulente și eventual să le rețină”. Ziarul „Le Temps” scria și ei în iulie 1902: „Între toate popoarele din această regiune, România s-a distins prin respectul scrupulos al tuturor angajamentelor; tânărul regat este, în Europa Orientală, un element serios de stabilitate”. René Pinon, în 1911, mergea și mai departe, afirmând: „Viitorul Turciei depinde, în mare parte, de atitudinea guvernului de la București.

Nici o transformare importantă nu se va face în Europa Occidentală fără ca România să nu aibă cuvântul său de spus sau partea sa de luat. Puterile Europei nu o ignoră; diplomația lor este foarte preocupată de a avea și dezvolta bune relații cu România”¹¹. „L’Indépendance Roumaine”, într-un articol intitulat pur și simplu *La Roumanie et L’Europe* scria: „din toate părțile, atenția se îndreaptă spre santinela latină postată în pragul Orientului. România e desemnată în chip natural pentru un rol de avangardă”¹².

În bună măsură, afirmații de acest fel aveau o acoperire. Criza balcanică din 1912-1918 o va dovedi. Dar conducătorii României aveau suficient simț al proporțiilor. „Nu sperăm, nicidecum, la rolul ridicol care ni se atribuie, făcând din noi campionii Europei și atribuindu-ne o sarcină care, pentru moment, aparține Turciei”¹³ – îi spunea Carol I ministrului Franței la București la 3 septembrie 1903. România Veche nu era decât un stat mic, aflat la confluența intereselor marilor puteri vecine și supus evoluției acestora. Dar, din această cauză, nu se oprea în drum în a-și afirma cu tărie dreptul la existență și prosperitate. După cum era un ajutor în fapt și mai cu seamă potențial în lupta românilor din Austro-Ungaria, tot așa, chiar dacă nu cu aceeași perspectivă, înțelegea să nu uite de existența românilor sud-dunăreni¹⁴.

Ajutorul bănesc al statului român pentru românii sud-dunăreni era în decembrie 1903 de 600.000 de lei, destinați construirii de școli românești în vilaetul Monastir (e vorba de o cifră oficială, care nu include ajutoarele provenind din activitatea unor societăți sau persoane private). Când proiectul de deschidere al acestui credit este adus de ministrul de finanțe, Em. Costinescu, în Cameră, el e primit „cu mare fervoare” de întreaga adunare. Opoziția conservatoare n-aduce critici. Observă doar fluctuațiile guvernului liberal, care după ce aproape suprimase ajutorul acordat (e vorba de anii de criză, când, într-adevăr, guvernul Sturdza redusese substanțial ajutorul bănesc pentru școlile aromânilor) și făcuse din acest abandon condiția unei apropieri de Grecia (acordul de la Abbazia), risca acum să se certe cu acest stat, dând un caracter senzațional reluării unei politici pe care, dacă ar fi continuat-o, ar fi prezentat în 1903 condiții mai puțin provocatoare și mai eficace. Într-adevăr, dincolo de împrejurările de excepție ale crizei din 1899-1901 și ale consecințelor sale, guvernul lui D.A. Sturdza a manifestat în politica națională, fluctuații regretabile.

Tombazis, reprezentantul Greciei la București a reacționat la acordarea creditului extraordinar pentru aromâni (și creșterea cu 65.000 franci a creditului Ministerului Instrucțiunii și Cultelor pentru școlile aromâne. El considera această creștere de susțineri financiare ca un act ostil la adresa Greciei, deoarece trezea sentimentul naționalității lor la cuțo-vlahi, dintre care mulți, îi spunea ministrul grec lui Beccaria, cu o educație și cultură greacă, se considerau drept eleni și erau priviți ca atare de Grecia. Tombazis îi spune și lui Brătianu că el și guvernul său interpretaseră reducerea bugetului pentru aromani drept o dovadă că România se dezinteresează de românii din Turcia. Ministrul român îi declară diplomatului grec, ceea ce îi spun acestuia și reprezentanții Italiei și Austrio-Ungariei la București, și anume că în Grecia s-a înțeles greșit politica României, că aceasta nu va renunța nicidecum la susținerea celor de aceeași etnie din Turcia și că renunțarea la subvenții a fost cu totul temporară și determinată exclusiv de criza financiară în care s-a găsit România.^{14a} Guvernul conservator, la inițiativa lui Take Ionescu, mărește subscripția școlilor cu 110.000 lei. Din aceeași inițiativă, Banca Națională începe să studieze în februarie 1905 posibilitatea creării unei sucursale la Salonic (cu o subsucursală la Monastir), al cărui personal, în afara directorului general, să fie format exclusiv din macedoromâni¹⁵.

În general, conservatorii sunt mai activi în politica sud-dunăreană. Ei încurajează emanciparea religioasă și civilă a aromânilor de sub patriarhatul oecumenic de la Constantinopol, acțiune începută în anii 1900-1901. Succesele nu se lasă așteptate. Mai mult de 60 de preoți aromâni, trecând peste excomunicarea patriarhului Ioachim al III-lea, au început să officieze în dialectul macedoromân, acolo unde mai înainte slujba se făcea în limba greacă. La sate fusese mai ușor, dar foarte greu într-un oraș ca Monastir. Cu ajutorul legației României de la Constantinopol, au cumpărat o clădire pe care au amenajat-o. În decembrie 1904, voiau să officieze deschiderea. Dar, în fața protestului violent al Patriarhiei, soldații turci împiedică pe aromâni să se ducă la slujbă, iar șeful poliției din Monastir, acuzat de a fi favorizat acțiunea românească, este destituit. Iată însă că intervine hotărât legația României de la Constantinopol. Alexandru Em. Lahovari, ministrul României în capitala Turciei între 1902-1906, post pe care îl preia, după ce anterior, între 1893-1899, reprezentase țara la Roma

(ulterior o va reprezenta la Viena, Paris și din nou la Roma), era încă un diplomat tânăr (împlinea 50 de ani în 1905), și plin de energie. Își făcuse la Constantinopol numeroase și utile relații, pe care înțelegea să le folosească din plin în sprijinirea aromânilor, chestiune pentru care făcuse o adevărată pasiune. La intervenția energetică a lui Lahovari, care știe să mobilizeze lumea diplomatică din Constantinopol, șeful poliției din Monastir este readus două zile după revocare, persoanele arestate în timpul tulburărilor sunt eliberate și o scrisoare vizirală autorizează pe macedoromâni să se reunească în lăcașurile lor religioase și să-și officieze slujba în limba lor. La 22 ianuarie, lăcașul de slujbă din Monastir este deschis. „Grupul cuțovlahilor din Monastir se găsește acum în situația de a trăi au grand jour, alături de comunitățile greacă și bulgară”¹⁶, scria, nu fără admirație, Bopst, însărcinatul cu afaceri franceze la Constantinopol, în corespondența sa către Delcassé, la 12 februarie 1905.

Era, într-adevăr un succes, care se cerea însă consolidat, pentru a fi și de durată. În fapt, încă la începutul anului 1903, guvernul român trimite o circulară către reprezentanții săi diplomați din marile capitale ale Europei, prin care aduce la cunoștință punctul său de vedere față de situația din Macedonia (tocmai se înăbușea în sânge răscoala antiotomană). România nu putea rămâne indiferentă față de problemele balcanice, se spunea în circulară, deoarece ele „interesează viitorul unei populații numeroase de neam român și echilibrul politic în Peninsulă”. Marile puteri, în intenție lor de a îmbunătăți situația naționalităților din Turcia (în realitate, amestecul lor era dictat de interese proprii), nu se puteau mărgini doar la raporturile dintre musulmani și creștini, ci erau datoare să îmbrățișeze „deopotrivă raporturile de egalitate ce trebuie să existe între diferite naționalități creștine”. Și, într-un atare context, Marile puteri și Turcia nu puteau să nu admită aromânilor dreptul de a se situa pe picior de egalitate cu celelalte naționalități din imperiu. La Constantinopol, demersul guvernului român a fost primit cu înțelegere, atât de Tevfik-Pașa, ministrul de externe, cât și de Ferid-Pașa, marele vizir. La 1 martie 1904, România deschide un consulat la Ianina, cu Al. Podeanu consul general. Era un pas înainte, dar problema aromânilor tot nerezolvată rămânea, căci continuau să nu fie recunoscuți ca naționalitate de sine stătătoare.

În intervențiile diplomatice române la Poartă, se aduceau în prim plan și argumente care țineau de politica internă a României, care aveau însă deschidere către lumea balcanică. Recensământul din 1899 constata la o populație de 5.956.690 locuitori prezența și a 44.732 mahomedani, adică 0,7%. În Constanța și Tulcea aveau 2 muftii, 214 moscheie și geamii cu 116 hoguea, 100 imami, 85 hotipi și 86 muzini. Moschei în înțelesul cel mai potrivit al cuvântului erau 11, 5 la Constanța și 6 la Tulcea. Și toate erau întreținute de stat. Tot statul construia în acel moment o mare moscheie la Constanța, iar la Babadag un seminar (terminat în 1901, seminarul va fi mutat mai apoi în Medgidia, într-o zonă mai centrală. Seminarul avea la început 8 cursuri cu limbă turcă și arabă pentru tot ce se referea la religie și cu alte cursuri de limba română pentru istorie și geografie. În 1906 seminarul avea 73 de elevi. Recrutări pentru armată în Dobrogea se făceau rar și recruții de religie musulmană erau organizați în companii separate, cu uniforme lor care păstrau fesul și turbanul. În același timp, la Tulcea și Constanța erau tribunale mahomedane care judecau în conformitate cu legile și uzanțele musulmane, erau formate din cadii localităților și doar hotărârile lor trebuiau traduse și în limba română. Cu alte cuvinte, România demonstra o politică foarte liberală față de cetățenii ei de etnie turcă. Și era îndreptățită să ceară același tratament și pentru etnicii români din Turcia.^{17a}

Nu lipsesc și argumente de comportament al cuțovlahilor față de autoritățile otomane. Ei nu lau parte la agitațiile antioromane. Dimpotrivă, sunt unii dintre cei fideli supuși ai Sultanului. Și cu toate acestea cererea Bucureștiului de a se crea un episcopat al românilor sud-dunăreni nu a găsit răspuns favorabil. Din cauza opoziției Patriarhiei grecești de la Constantinopol, crede Beccaria, ministrul Italiei la București, într-o telegramă din 8 iunie 1903 trimisă ministrului său de atunci Costantino Morin. O opoziție susținută de Rusia. În telegrama sa Beccaria îi scris ministrului său de la Roma că I.I.C.Brătianu, ministru de Externe în guvernul Sturdza, a cerut sprijinul Italiei în susținerea intereselor României la Constantinopol. Cererea e făcută diplomatic. Brătianu sugerează ca marchizul Malaspina, reprezentantul Italiei pe lângă Poartă să accepte stabilirea unor relații „mai intime” între el și Al. Em. Lahovary, reprezentantul României în capitala de pe malul Bosforului, în așa fel încât, în împrejurările în care o putea face

„fără inconveniente pentru interesele și politica Italiei și în limitele pe care le crede necesare” să susțină demersurile diplomatului român. Beccaria susține cererea lui Brătianu, considerând România „singura putere din Peninsula Balcanică a cărei simpatie pentru Italia poate fi luată serios în calcul”^{17b}.

Tergiversările privind drepturile aromânilor ar fi continuat dacă nu intervenea ceea ce s-a numit incidentul de la Ianina¹⁷. Abia veniți în vialetul Ianina, în calitate de revizori ai școlilor române de aici, Nicolae Tacit și Andrei Balamace, aromâni supuși otomani, se pomenesc convocați, la 20 aprilie 1905, de către un funcționar de la Instrucția Publică din Ianina, care le pune în vedere „să nu ieșiți prin comune ca să revizuiți școlile românești, să nu veniți în contact cu comunitățile românești și să nu mai frecvențați consulatul român”¹⁸. Ordinul venea de la Osman-Pașa, valiul din Ianina, care, de la început, nu văzuse cu ochi buni înființarea și activitatea consulatului român. Cu alte cuvinte, cei doi revizori erau chemați să nu-și facă datoria. Ei îl informează numaidecât pe Al. Podeanu. Acesta cere explicații lui Osman-Pașa. Valiul îi declară că el nu recunoaște vreun drept nici consulatului român, nici României, de a se amesteca în afacerile școlare sau de a avea vreo înrăurire asupra lor, deoarece atât școlile, cât și profesorii și elevii erau supuși otomani. Atunci consulul român îi amintește că școlile române din Turcia erau întreținute de statul român și că cei doi revizori erau recunoscuți ca atare prin ordinul viziral nr. 97 din 12 februarie 1905 și prin dispoziția Ministerului Instrucțiunii Publice al Imperiului, care trebuia să sosească în curând prin poștă. Valiul îi declară că în vialetul Ianina nu au valoare decât ordinele lui și, folosind ca pretext unele tulburări din comuna Băiasa, nu departe de Ianina, îi acuză pe cei doi revizori de instigație și la 23 aprilie, îi arestează împreună cu George N. Gogu, profesor de limbă turcă, Ioan D. Manachia, maestru de desen la Școala comercială română din Ianina și șase frunțași aromâni din Băiasa.

Cum era de așteptat, Al. Em. Lahovari, ministrul României la Constantinopol, reacționează imediat. El trimite un protest marelui vizir și Ministerului Afacerilor Externe otoman, descriind cele întâmplate și arătând că, dacă lucrurile nu se vor îndrepta de urgență, se va vedea nevoit să ceară Bucureștiului rechemarea sa. În același timp, informează Ministerul de Externe din București

de grava atingere a prestigiului țării. Purtarea valiului de la Ianina era profund jignitoare – scria el – și dacă România nu obținea imediat satisfacție de la guvernul otoman, întreg prestigiul și acțiunea sa de până atunci în susținerea intereselor aromânilor se năruiau¹⁹. Și Bucureștiul reacționează. Găsește chiar ocazia potrivită pentru a da o rezolvare oficială problemei aromânilor. Ministru de externe era gen. Iacob Lahovari. Nu prea era el omul potrivit în acest post. De fapt, ajunsese aici din întâmplare. Se opusese cumpărării de artilerie de la Uzinele Krupp, propunând acceptarea unei oferte franceze. Or, contractul cu Krupp se încheiase sub guvernul liberal. Pentru a nu fi periclitat acest contract, se considera de preferat la Ministerul de Război celălalt general din guvernul conservator, G. Manu. Lui Lahovari i-au revenit, așadar, Externele, pe care le-a acceptat cam fără voia lui, găsind că locul său era la armată și nu în dezlegarea chestiunilor diplomatice. Nu prea avea ceea ce se cheamă simțul măsurii, calmul și ponderea necesare unui atare post. Era și o fire impulsivă și prea dintr-o bucată. În familia Lahovari, cel care avusese toate calitățile pentru a fi un mare ministru de externe fusese Alexandru, fratele generalului și al lui Ion Lahovari, a cărui moarte prematură în 1897 era regretată de toți. Defunctul fusese și cel mai înzestrat dintre frați, o necontestată valoare politică. Generalul Iacob (i se mai zicea și Jacques) Lahovari, în calitatea sa de nou șef al diplomației române, urma să se descurce cum va putea. Îl avea oricum alături pe Take Ionescu, colegul său de la Finanțe, a cărui capacitate politică, energie și putere de muncă fuseseră de mult dovedite. În problema românilor sud-dunăreni, Take Ionescu se considera sufletește cu totul implicat. În timpul guvernării liberale nu încetase să critice pe D.A. Sturdza pentru slabul interes arătat macedoromânilor. Vorbise în parlament, în întruniri publice. În vacanța de Paște din 1905, puțin înainte de incidentul de la Ianina, se dusese la Constantinopol anume pentru a discuta cu oficialitățile otomane chestiunea aromânilor. Nu fusese însă mulțumit de primirea care i se făcuse. Îl primise doar marele vizir, iar sultanul pretextase un doliu în familie. Motivul ar fi fost plauzibil, dacă în acea zi chiar, sultanul n-ar fi acordat o audiență ambasadorului Germaniei²⁰. Când s-a întors la București, foarte nemulțumit, l-a convocat pe ministrul Turciei în capitala României și l-a întrebat, spre nedumerirea acestuia,

dacă la ei, la turci, când e zi de doliu e toată ziua sau numai până la amiază. Ministrul român de finanțe se considera așadar personal angajat în rezolvarea chestiunii românilor macedoneni.

În urma informării sale asupra celor petrecute la Ianina, la 27 aprilie / 10 mai, Alex. Em. Lahovari primea o telegramă de la București care-i cerea „să facă să se știe la Poartă că noi vom da acestui fapt urmările cele mai grave, dacă nu ni se va acorda completă satisfacție”²¹. România voia: 1. Punerea în libertate imediată a revizorilor arestați; 2. O despăgubire pentru pagubele ce le suferiseră prin arestarea lor; 3. Scuzele valiului și, ceea ce, de fapt, era esențial: „noi pretindem, de asemenea, ca o iradea imperială să regleze de o manieră definitivă situația aromânilor din Macedonia, recunoscându-le aceleași drepturi de care se bucură celelalte naționalități din Imperiul otoman”. A doua zi, la 28 aprilie / 11 mai, Al. Em. Lahovari remite ministrului de Externe turc, Tevfik-Pașa, nota guvernului român. În zilele următoare, se duce o intensă corespondență între Ministerul Afacerilor Externe de la București și legațiile României din Berlin, Viena, Petersburg, Roma, Londra, Paris, Constantinopol. Peste tot, reprezentanților României li s-a cerut să comunice guvernelor țărilor pe lângă care erau acreditați demersurile românești și să solicite sprijinul. Guvernul german, regretând pentru moment lipsa baronului Marschall, ambasadorul Kaiserului la Constantinopol, de la postul său, răspunde imediat și favorabil, declarând că va face cunoscut sultanului „că era în contra propriilor sale interese de a rupe relațiile cu singurul stat (din Balcani, n.n.) politicește sincer favorabil menținerii statu-quo-ului”. La Viena, lui Emil Ghika, reprezentantul României, i se comunică din partea contelui Goluchowski, ministrul de Externe austro-ungar, că i se va cere baronului Calice, ambasador la Constantinopol, să uzeze de întreaga lui influență pentru a ajuta România. Dar, la 29 aprilie / 12 mai, Al. Em. Lahovari îl întâlnea la Constantinopol pe Calice: „el mi s-a părut indiferent ca de obicei și mi-a zis că nu are instrucțiuni. În rest, el pleacă mâine în concediu pentru 15 zile”²². Cu alte cuvinte, din partea aceasta nici o nădejde. La Petersburg, contele Lamsdorff, ministrul de externe, căruia i se expune cererea României, făgăduiește tot sprijinul, inclusiv pentru „publicarea unei iradele recunoscând naționalitatea română”. La Roma, ministrul român N. Fleva era imobilizat la pat în urma unei

operații. Diferendul României cu Turcia este expus lui Tittoni, ministrul de Externe italian, de către consilierul legației, Duiliu Zamfirescu. El cere sprijinul Italiei, pentru că „dacă nu urmărim scopuri politice, avem chiar datoria de a ne ocupa de dezvoltarea etnică a acestor latini din Peninsula Balcanică [...] Toate celelalte populațiuni tind a se alipi către cineva, bulgarii către o Bulgarie mare, sârbii către Serbia, grecii către regatul grec. Numai albanezii și cuțo-vlahii nu năzuiesc către nimeni, ci aspiră unii la o independență mai mult sau mai puțin probabilă, ceilalți la o cultură și dezvoltare idealmente românească”. Tittoni făgăduiește sprijinul său. Ziarul „Il Messaggero” din 2/15 mai 1905, susține cauza României. La 6/19 mai, deputatul Roberto Galli interpelează guvernul în parlament. Subsecretarul de stat Fuginato răspunde că guvernul italian „acordă României sprijinul întregii sale influențe la Constantinopol”, iar Camera italiană își declară public simpatia pentru România²³.

Se asigură astfel sprijinul Germaniei, Italiei și Rusiei. Austro-Ungaria primește situația cu destulă indiferență. La fel și Anglia. Dar Franța? Încă din septembrie 1904, la o cerere de sprijin adresată de Alex. Em. Lahovari ministrului Franței la Constantinopol, acesta ceruse instrucțiuni la Paris. I se răspunde de la Quai d'Orsay că Franța n-are nici un interes direct în chestiune. Dacă ar da sprijin, ar face-o numai pentru a fi agreabilă României. Dar....„acum n-avem nici un motiv pentru a ne arăta față de ea cu deosebire binevoitori”²⁴. Alex. Em. Lahovari nu se arată surprins și mulțumește însărcinatului cu afaceri francez pentru sinceritate. I.I.C. Brătianu, în acel moment ministru de Externe, privește faptul cu mult mai multă tristețe. Regretă parcă vremurile lui Napoleon al III-lea și ale tatălui său, când Franța era altfel. La 7 octombrie 1904, el îl primește pe Grimault, însărcinatul cu afaceri francez și îi spune că, de la venirea la guvern, preocuparea sa constantă a fost de a întări bunele relații cu Franța, dar de cele mai multe ori a fost „mis en échec” de tendința francezilor de a lega bunele relații de afaceri. O făcuseră mai înainte cu afacerea Mallier, o făceau atunci cu afacerea Dames de Sion, de ordin pur intern (un pension catolic de la Iași), cu afacerea Gros, de natură privată. Or, demersul reprezentantului român de la Constantinopol se referea la interese generale ale politicii românești. Nu mai știa Franța să privească în perspectivă, dincolo

de un interes oarecare? I.I.C. Brătianu prefera să-și arate din nou sentimentele sale de prietenie pentru Franța și tot ceea ce însemna ea, nelegând la rândul lui, politica de afaceri²⁵. În aprilie 1905, când N. Ghika înmânează ministrului de Externe francez o scrisoare referitoare la incidentul de la Ianina solicitând sprijinul Quai d'Orsay-ului, acesta consideră până la urmă că se poate da satisfacție României (și după asigurările de dezvoltare a chestiunii Dammes de Sion din partea noului guvern român). Ambasadorul Franței la Constantinopol primește o notă de la Paris, autorizându-l să se alăture Rusiei, Germaniei și Italiei în chestiunea aromânilor. Se dă și o explicație: „ar fi mai bine să nu pară că ne dezinteresăm de o chestiune în care alte mari puteri s-au emoționat”.

Dintre Marile Puteri, după cum se vede, doar Germania, Rusia și Italia sprijină deschis și din capul locului România. Cea dintâi era, cum scria Al. Lahovari, „singura în poziția de a ne ajuta eficace astăzi, atât prin prestigiul său cât și prin situația personală a baronului Marschall pe lângă sultan”. Și într-adevăr, Marschall a fost un sprijin eficace pentru demersul diplomatic al României. Un demers care nu se face numai la Constantinopol, ci și la București, unde Kiazim bey, bonomul ambasador al Turciei, are aproape zilnic de suportat presiunile guvernului român²⁶.

Deja la 3/16 mai, acțiunea României sprijinită de Marile Puteri, începe să aibă urmări. Tevfik-Pașa îl cheamă pe Alex. Em. Lahovari și îi face cunoscut că au fost date dispoziții ferme pentru a se îngădui aromânilor din imperiu să uzeze de limba lor în școli și biserici și valiul din Ianina „va explica” incidentul. Deocamdată erau doar concesii verbale. Guvernul român, îi spune Lahovari, își menține integral punctul de vedere. Aflând de concesiiile lui Tevfik-Pașa, Goluchowski se grăbește să-l felicite pe Emil Ghika, reprezentantul român la Viena. Numai că o notă a gen. Iacob Lahovari de la București, pe care Emil Ghika o înmânează lui Goluchowski, îl face pe acesta din urmă să-și dea seama că gestul lui a fost pripit: „guvernul român pretinde ca o iradea a sultanului să consacre definitiv recunoașterea naționalității române din Turcia. Atâta vreme cât aceste cerințe nu vor fi satisfăcute, noi nu acceptăm nici o soluție a conflictului și vom merge până la ruperea relațiilor diplomatice”²⁷.

Baronul Marschall îl anunță pe Alex. Em. Lahovari că a cerut o audiență la sultan la 6/19 mai în sprijinul revendicărilor românești. El se arată optimist, dar „cum cu turcii trebuie să te aștepti la orice”, îl sfătuiește pe Lahovari ca guvernul român să fixeze o dată pentru a da un ultimatum care să fie adus la cunoștința Porții. Altfel lucrurile se vor târăgăna la nesfârșit. Lahovari îi comunică ministrului de Externe la București că cea mai potrivită dată ar fi 9/22 mai, adică în preziua sărbătorii naționale a României, când legațiile românești, cea de la Constantinopol *y compris*, organizau recepții în capitalele țărilor de reședință. Oficialitățile acestor țări trimiteau, potrivit protocolului, felicitările lor prin mijlocirea unor înalți demnitari și funcționari. Dar Iacob Lahovari e de altă părere. El propun data de 16/29 mai, când la Constanța se inaugura un nou cablu telegrafic, care lega Constanța de Constantinopol, ocazie cu care, cum îl anunțase deja pe Kiazim bey, Turcia va fi cu totul omisă din protocol. În privința recepției de la 10 mai, el propunea ca la Constantinopol să se închidă porțile legației²⁸.

Guvernul român îl însărcinează pe Al. Beldiman, reprezentantul său de la Berlin, să întrebe oficial, dacă în cazul ruperii relațiilor diplomatice cu Turcia, ambasada germană putea prelua reprezentarea intereselor românești la Constantinopol.

Între timp, prin Zinoviev, ambasadorul rus la Constantinopol, se obțin noi concesii de la turci în privința aromânilor. Dar nu încă iradeaua mult așteptată. Oricum, guvernul român avea dreptate bătând fierul cât era cald. În 9/22 mai, gen. Iacob Lahovari face cunoscut lui Kiazim bey că România așteaptă un răspuns la nota adresată lui Tevfik-Pașa la 12/25 mai²⁹.

A doua zi, ziarele din Constantinopol publicau textul iradelei imperiale prin care se recunoștea naționalitatea română din Imperiul otoman. Comunitățile aromânilor se bucurau de aceleași drepturi ca și ceilalți supuși nemusulmani ai Porții: își puteau alege muhtii lor, erau primiți în consiliile administrative, autoritățile imperiale trebuiau să înlesnească profesorilor numiți de comunitățile aromâne inspectarea școlilor și deschiderea de noi așezăminte școlare, limba română era liber folosită în biserici și școală. O „teșcherea” e adresată Patriarhului oecumenic de către Ministerul de Culte al imperiului: „fără a schimba nimic din dependența aromânilor față de Patriarhatul oecumenic, aceștia

nu trebuie să mai fie împiedicați de a-și celebra slujba religioasă prin preoții lor proprii și în limba lor națională, nici de a se sluji de această limbă în învățământ”. Revizorii școlari arestați la Ianina sunt reintegrați în funcții. Valiul Osman-Pașa primește ordin imperial ca în ziua de 10 mai să meargă la consulatul român din Ianina să dea explicații și să ceară uitarea incidentului.

Satisfacția României era deplină. La Cameră, gen. Iacob Lahovari e întâmpinat cu aplauze îndelung repetate: „Simte, D-lor, oricine, declara el, că faptul întâmplat la Ianina atinge adânc interesele statului român, căci lovea în prestigiul acțiunii noastre față de populațiunea de același neam, acțiune pe care o exersăm cu autorizațiunea Sublimei Porți. Când această autorizație era violată de un înalt funcționar otoman, chiar demnitatea statului român era atinsă”. Or, acum „conflictul de la Ianina este complet rezolvat”. Mai mult, „cerințele Regatului român, urmărite de 25 de ani, au fost realizate. Naționalitatea română este recunoscută în mod definitiv, cu toate drepturile civile, pe picior de egalitate cu toate naționalitățile creștine din Imperiul otoman!”. I.I.C. Brătianu se alătură satisfacției generale, în numele opoziției liberale. La fel Al. Marghiloman, în numele opoziției junimiste: „eu, adversarul hotărât al d-lui general Lahovari, sunt vesel că îl pot felicita că a avut fericirea să fie ministru al României în momentul când politica națională a țării primește o consacrare atât de mare”. Desigur, g-ralul Lahovari culegea roadele unei politici pe care nu numai el o dusesese, ci și alții, înaintea lui, cum observa și liberalul B. Iepurescu. La fel de bine puteau fi aplaudați Take Ionescu, I.I.C. Brătianu, Alex. Beldiman și, firește, Alex. Em. Lahovari. Dar...cel care încheie o ștafetă câștigătoare, simte mai tare aplauzele³⁰.

Guvernul român trimite mulțumirile sale tuturor Puterilor care îl sprijiniseră, mulțumește sultanului pentru încrederea arătată și făgăduiește tot sprijinul său în îmbunătățirea situației musulmanilor din România (în acest context se construiește frumoasa moschee de la Constanța). Sentimentul de recunoștință pentru baronul Marschall este exprimat și în alt chip. El este invitat la Constanța, la 16/29 mai, când se inaugurează cablul Constanța-Constantinopol construit, de altfel, cu sprijin financiar german și care era menit să concureze pe cel englez, Odesa-Constantinopol. Tot acum se inaugurează și o stație telegrafică fără fir și se botează

vaporul „România” pentru linia maritimă Constanța-Constantinopol, dar și Smirna și Pireu... Vaporul era primul dintr-o serie (următorul va fi „Împăratul Traian”) în încercarea de a extinde linia maritimă română spre Egipt³¹.

Simplă curiozitate. În 1906 spre Pireu plecau două curse de călători, joia la 23 1/2, sosirea vineri, 11 _ și sâmbăta la orele 10, sosirea duminică, orele 8. Spre Smirna, duminică orele 23 1/2, oprire în Constantinopol și Mitilene și sosire marți la orele 14. Vapoarele aveau trei clase de călători. Fără hrană până la Pireu, costa 110 lei la cls. I, 65 lei cls. II-a, 18 lei cls. III-a, iar până la Smirna, 88 lei cls. I, 56 a II-a și 14 a III-a. Prețul se încadra tarifelor europene; la fel și viteza de navigație³².

La Constanța, la ceremonie, e prezent și regele Carol. Ambasadorului german, care venea de la Constantinopol, i se face o primire „excepțională” de către suveran. Ulterior va fi invitat la Peleş. Toasturi călduroase închinat împăratului Wilhelm. Recunoștință și reconfirmarea unor bune relații.

Prin contrast, cu toate că vaporul „România” era construit la St. Nazaire, pe Loire, și directorul șantierelor Loire era de față, regele nu i-a adresat decât o scurtă și banală frază de bun soset, fără cea mai mică aluzie la evenimentul ce motiva prezența sa la Constanța. La mijloc era și voința regală de a da sărbătorii caracterul exclusiv aproape al unei manifestări în onoarea Germaniei și de a celebra doar realizarea româno-germană, care apropia Berlinul de Orient, raliind telegrafic Constanța de București.

Sprijinul german era, desigur, interesat. Bănci germane tocmai participau la conversiunea unei părți din renta română și deci era neapărat de dorit un succes al guvernului de la București, care să-i consolideze renta. Apoi, guvernul german urmărea rezolvarea favorabil a tratativelor legate de concesionarea terenurilor petroliere grupului financiar reprezentat de Deutsche Bank. Ulterior, când România adoptă o altă atitudine în problema petrolului, sprijinul german nu se mai oferă, cu toate că a fost cerut în mai multe rânduri, ca să determine Patriarhatul oecumenic de la Constantinopol să nu se mai opună aplicării iradei din 9/22 mai 1905.

Viena se arătase rezervată pentru că voia să evite alte complicații în Balcani. Nu dorea să-și strice raporturile cu Grecia, căci prin ea încerca să contracareze activitatea comitetului

macedo-bulgar. Ulterior se va apropia de Sofia. Și într-un caz și în celălalt, nu mai putea încuraja Bucureștiul.

Succesul diplomatic al României nu apare altfel decât în complexul luptei de emancipare a popoarelor sud-dunărene. Recunoașterea naționalității aromânilor fusese pregătită de consacrarea identității naționale a altor popoare balcanice, la care, nu-i mai puțin adevărat, și ei contribuiseră. Ea se înscrie ca un fapt firesc într-un întreg. Era un drept care nu venea în detrimentul celorlalte naționalități, ci completa fericit o imagine, aceea a unei Peninsule Balcanice în care rostul turcilor nu putea fi în nici un fel acela al asupririi altora. Pentru aromâni a fost o mare bucurie. Ei au început să-și desemneze primarii lor (muktarii), reprezentanții în consiliile administrative. Trimiși din Regat, în buni termeni cu autoritățile otomane, desfășoară o acțiune foarte energică. La Monastir se deschide o a doua școală secundară aromânească. Se fac înlesniri bănești pentru părinții care dăduseră copiii la școlile grecești pentru a fi aduși la cele în limbă proprie. Ziarele dădeau o statistică a școlilor secundare aromâne din Macedonia: 26, cu 1.064 elevi și 43 profesori. Aceasta în anul școlar 1903-1904. Numărul lor sporește după 1905.

Pentru micul regat dunărean, succesul era o sporire de prestigiu³³. Era un act de energie izvorât din deplina conștiință de sine. Statul român nu numai se simțea reprezentantul românilor de peste tot, dar și acționa în favoarea menținerii naționalității lor. El era întocmai ceea ce trebuia să fie și ceea ce toți românii așteptau de la el.

Dar, ca întotdeauna, importanța unui fapt n-are valoare decât în context. Iradeaua din mai 1905 are desigur însemnătatea sa. Dar ea e mai mult diplomatică. Prea puțin practică. În bună măsură, din cauza opoziției Patriarhului de la Constantinopol, de care aromânii depindeau religios. Acesta refuză recunoașterea comunităților aromânești și e împotriva folosirii limbii române în bisericile și școlile macedoromânilor.

În unele sate, în care slujba se făcea în limba greacă, la sfârșitul slujbei, preotul trebuia să spună în românește: „s-a isprăvit, acum puteți pleca”. Neînțelegând nimic în grecește, credincioșii români nu știau când să plece³⁴.

În comuna Ramna, au fost aruncate afară din biserică tăvile cu colivă ale femeilor române. Tocmai se deschisese o școală

românească în comună și grecii, prin preoții lor și prin consulul grec, erau atâtați contra aromânilor³⁵.

Sunt în acești ani sute și mii de incidente de acestea sau de alt gen (refuzul de a se face slujba de înmormântare, sau de botez, persecutarea învățătorilor, închiderea școlilor ș.a.)

În iunie 1908, consulul român din Egipt informa că sirienii creștini din Cairo au adresat o cerere patriarhului grec din Alexandria, de a li se permite să construiască o biserică ortodoxă la Cairo și a oficia serviciul religios în limbă proprie. Patriarhul nu numai că le-a dat imediat consimțământul, dar le-a și promis sprijinul financiar la construirea bisericii. Or, cum era de explicat că ceea ce era acordat cu cea mai mare bunăvoință, de aceeași biserică ortodoxă, devenea nepermis, neadmisibil și chiar schismatic atunci când era vorba de aromâni? Datorită neînțelegerilor aromânilor cu Patriarhatul și a confruntărilor adesea deschise din Macedonia câțiva ani, după 1906, relațiile româno-grecești au avut de suferit, spre paguba ambelor părți, de altfel³⁶.

În fond, succesul mișcării aromânilor depindea de echilibrul politic din Balcani, care nu era însă decât aparent. Acordul ruso-austriac din 1903 n-a dat rezultatele așteptate. Fiecare parte nu putea să nu-și urmeze până la urmă o politică proprie. Au contribuit la aceasta și schimbările din conducerea diplomațiilor ruse și austriace, care, coincidentă curioasă, au loc în același an, 1906. În Austro-Ungaria, prudentul și puțin aventurosul Goluchowski, fostul reprezentant al Dublei Monarhii la București, este înlocuit cu baronul Aehrenthal, diplomat îndrăzneț, care ardea de dorința de a se distinge. Ieșit din școala acelor oameni politici care își închipuiau că Austria e o mare putere și că vremea cuceririlor ei teritoriale încă n-a trecut, acestea fiindu-i chiar necesare pentru o continuă întărire, Aehrenthal nu putea înțelege că Monarhia nu mai era în stare de noi expansiuni. Aproape în același timp la Petersburg, contele Lamsdorf, bolnav și obosit, e înlocuit cu ambițiosul Izvolski. Antecedentii imprimaseră politicilor statelor lor o rezervă puternică. „Succesorii lor, mai străluciți și mai agitați, nu erau mulțumiți de această stare politică. Nenorocirea a făcut că activitatea lor ambițioasă a căutat să se desfășoare asupra aceluiași teren, în Balcani”. Între cei doi era și o rivalitate personală. Se întâlniseră la Petersburg și nu se acceptaseră deloc. „Suprema lor preocupare era să se învingă unul pe altul”, scria

mai târziu I.G. Duca. Izvolski era stăpânit de visuri de mărire și dominație ale Rusiei la Constantinopol și în Balcani, de întărirea tuturor popoarelor slave și dezvoltarea lor sub oblăduirea tutelară a țărilor. El era convins că Rusia, pentru moment, nu trebuia să se mai ocupe de Extremul Orient (reacție firească în urma înfrângerilor din partea Japoniei), ci să acorde toată atenția Orientului apropiat. Aehrenthal, la rândul-i, voia să profite de slăbirea momentană a Rusiei în urma războiului ei cu japonezii și Austro-Ungaria să preia inițiativa în Balcani³⁷.

În ianuarie 1908, Aehrenthal anunță intenția Austro-Ungariei de a construi o cale ferată care să lege frontiera de sud-est a acesteia cu Salonicul, ceea ce ar fi fost un obstacol în calea unirii Serbiei cu Muntenegru și i-ar fi deschis drum Austro-Ungariei către Marea Egee. Inițiativei lui Aehrenthal îi răspunde Izvolski, propunând construirea unei linii ferate care să unească Dunărea (desigur, după ce părăsea teritoriul Austro-Ungariei) cu un port la Marea Adriatică. Or, această intenție tăia drumul monarhiei austriece în Balcani și deschidea calea influenței Rusiei până la Adriatică³⁸.

Reluarea amestecului mai activ al Austro-Ungariei și Rusiei în Balcani coincide cu o schimbare politică în Turcia. La 3 iulie 1908, începe mișcarea „junilor turci”, cu intenția de a aduce imperiul pe calea modernizării, prin transformarea lui într-un stat de factură europeană, și a-l scoate, măcar parțial, de sub tutela dependentă de marile puteri europene. Pentru acestea din urmă cu deosebire, revoluția junilor a fost o mare surpriză. Pentru că, așa cum scria ziarul francez „Le Temps”, până atunci, în problema orientală, „singurul factor de care nu se ținea cont era poporul turc”. Regimul instaurat de junii turci părea mult mai solid decât cel al despoției sultanului³⁹. În discuția mesajului tronului din parlamentul țării, I.I.C. Brătianu declara în decembrie 1908: „reforma, renașterea, pot zice, a Imperiului otoman, nu numai că nu ne poate da nici o grijă, dar, din contră, naște în sufletele noastre, ale tuturor, adevărate simțăminte de mulțumire și de simpatie” și aceasta pentru că „suntem mai tare interesați decât oricine ca în regiunile acestea să domnească ordinea și liniștea și este o garanție mare în cele ce s-au întâmplat în imperiul turcesc că se va putea întrupa un regim de ordine”. Iar Take Ionescu, principalul reprezentant al opoziției, afirma și el, cu același prilej,

că revoluția de la Constantinopol avea două urmări pentru România: „ne scapă, pentru o vreme cel puțin, de una din grijile care tulburau mai mult întreaga noastră viață politică. Această grijă era redeschiderea chestiunii Orientului și dacă renașterea Turciei poate, pentru un timp cel puțin, să înlăture din grija noastră redeschiderea chestiunii Orientului, cu corolarul ei cel însemnat, stăpânirea Constantinopolului, de care stăpânire se leagă atâtea interese ale noastre, atunci, d-lor, desigur că nu poate fi țară mai fericită pentru renașterea Turciei decât România”⁴⁰. Și a doua urmare: „e pentru noi cea mai bună dezlegare a chestiunii românilor din Macedonia”⁴⁰. (Într-adevăr, după iulie 1908, pentru aromâni pare a începe o vreme mai bună. Doi reprezentanți ai lor, dr. Filip Mișa și N. Bațaria, intră în parlamentul otoman; apare un ziar aromânesc „Deșteptarea”, la Salonic ș.a.). Speranțele puse în revoluția „junilor turci” nu s-au confirmat decât cu totul și cu totul parțial. Problema orientală nu numai că nu s-a închis, dar, de fapt, s-a redeschis. Și nu din cauza revoluției „junilor turci”, ci din pricina aceluiasi amestec al Marilor puteri pe care „junii turci” căutau să-i îngrădească. La 5 octombrie 1908, Austro-Ungaria hotărăște anexarea Bosniei și Herțegovinei, provincii care îi fuseseră date spre administrare prin Tratatul de la Berlin. Într-o interpretare locală, faptul voia să fie un fel de cadou pentru Franz Joseph, care, la 2 decembrie 1908, împlinea 60 de ani de domnie. Și domnia lui n-avusese parte de cuceriri și anexări. Dimpotrivă! Dintr-o dată, această inițiativă pune sub semnul întrebării echilibrul balcanic și, prin implicațiile sale, însuși echilibrul european. E adevărat, Alexandru Izvolski propusese omologului său austriac, în memoriul din 2 iulie 1908, anexarea celor două provincii, dar cere în compensație acordul Austro-Ungariei pentru modificarea regimului Strămtorilor în sensul dorit de Rusia. Or, Austro-Ungaria ocupa, fără să-i acorde ceva Rusiei⁴¹ Anexarea lovea în prevederile Tratatului de la Berlin și deschidea o etapă nouă în problema orientală. Austro-Ungaria violase tratatul, fără să se fi consultat în prealabil cu puterile semnatare (cu excepția Germaniei). Mai mult, ea ignorase cu totul mișcarea de eliberare națională a popoarelor balcanice. Pur și simplu, pentru ea aceasta părea că nici nu există. Cele două provincii anexate aveau o populație în majoritate sârbă, făceau parte din vatra națională a acestui popor, aveau pentru Serbia, cum scria profesorul Cvijić,

importanța pe care o avea pentru Rusia regiunea Moscovei sau pentru Franța și Germania părțile lor cele mai pure franceze sau germane. Atunci când guvernul sârb trimite o notă Marilor puteri, considerând anexiunea o catastrofă națională și totodată, generală, amenințând pacea în Balcani, la Viena, nota nici n-a fost primită, lui G. Simic, reprezentantul Serbiei la Viena, declarându-i-se că Serbia n-avea nici un drept să facă judecăți de valoare în această problemă, iar la Berlin, secretarul de stat Schön afirmă că nu vede ce interese și drepturi sârbești erau lezate prin anexarea Bosniei și Herțegovinei. În Serbia se mobilizează armata. La sfatul Rusiei, guvernul sârb cere unele compensații Austro-Ungariei. Aceasta le respinge, căci se simțea și chiar era atunci stăpână pe situație și amenința cu invadarea Serbiei. A fost nevoie de intervenția țarului Rusiei pentru a modera planurile belicoase ale lui Aehrenthal. „După toate cel ce-mi parvin, scria țarul lui Franz Joseph, guvernul tău ia măsuri militare de o asemenea amploare, care par să indice că el se pregătește de un apropiat conflict cu vecinii tăi sud-balcanici. Dacă un asemenea conflict se produce, el va avea ca revers o mare efervescență nu numai în Peninsula Balcanică, dar și în Rusia, și tu înțelegi situația cu totul dificilă în care mă aflu plasat. D-zeu să ne ferească de o asemenea eventualitate care va pune capăt oricărei posibilități de bune raporturi între Rusia și Austro-Ungaria și ar putea aduce Europei un război general”⁴².

În 1908, un război e prevenit. Dar mai târziu? Era limpede, ocuparea Bosniei și Herțegovinei tensiona foarte mult situația politică din Balcani. Ea se va dezvolta ulterior din rău în mai rău și trecând prin războaiele balcanice, din 1912-1913, va duce la primul război mondial.

Schimbările acestea continui din Balcani, neconținută amenințare a tulburării echilibrului și statu-quo-ului, vor ține mereu trează diplomația română. Nu erau la mijloc numai aromânii, desigur. Regatul român voia să evite o prea mare creștere a vreunui dintre statele balcanice în defavoarea celorlalte, ceea ce ar fi perturbat echilibrul de forțe din Peninsula. Această orientare a diplomației române era încurajată și de Puterile Centrale, care voiau o divisiune pentru a o îndepărta de preocupările transilvănene. Fapt e că la începutul veacului, Regatul român se găsea amestecat în complicațiile politicii balcanice: „Dacă

nu suntem un stat balcanic, declara I.I.C. Brătianu în decembrie 1908, nu este mai puțin adevărat că nimeni, dar nimeni, nici mare, nici mic, nu este mai de aproape interesat la tot ce se întâmplă în Peninsula Balcanică, nici Austro-Ungaria, nici Rusia, nici o putere mare nu poate să urmărească cu interes mai viu și mai legitim ceea ce se întâmplă în această peninsulă. Și care este punctul nostru de vedere în politica Peninsulei Balcanice? Noi suntem în primul rând interesați la liniștea și la echilibrul ei; voim echilibrul pe baza statu-quo-ului teritorial și voim pașnica ei dezvoltare fără jignirea nici unui interes și nici unui drept legitim al nostru”⁴³. Prezentat astfel, cam exagerat și retoric, punctul de vedere românesc nu era mai puțin adevărat. Chestiunea era în ce măsură el era și luat în seamă de către Marile puteri, care ele, în primul rând, cum s-a văzut și în 1908, dictau în Peninsulă.

Și dictau cam în același raport ca mai înainte de 1908. Rusia făcea eforturi pentru a câștiga prietenia Turciei. În decembrie 1908, „*Novoe Vremia*” din Petersburg cerea o alianță cu Înalta Poartă. „*Surai Inmmet*”, oficiosul „junilor turci”, comenta: „Exprimarea ziarului «*Novoe Vremia*» prin vorbele «precum Rusia a încheiat un acord intim cu Anglia, care a fost de secole inamica Rusiei, tot asemenea trebuie să încheie un acord și cu Turcia, cu care s-a aflat în aceeași stare și pozițiune» este, după credința noastră, conformă cu interesele ambelor țări”. „*L'amitié n'est pas venue et la défiance subsiste*”, cum scria consulul Franței la Therapia, Bombard, la 27 septembrie 1910. Dar Anglia și Franța, care s-au opus anexării Bosniei și Herțegovinei, însă fără o prea mare convingere, au fost aplaudate la Constantinopol și-au primit „aclamații entuziaste”. După un an, n-a mai rămas nimic din aceste demonstrații. Între timp însă, Germania, la început stânjenită în mișcările sale, pentru că era aliata Austro-Ungariei, dar avea și mari interese în Turcia, și nu voia să piardă nici într-o parte, nici în cealaltă, revine și practic reglează cum îi convine conflictul european provocat de anexarea celor două provincii sud-slave. „În nici o parte ca în Turcia, scria același consul francez cu destulă amărăciune, forța nu este ținută la un așa mare preț și în nici o parte ca în Turcia nu e mai înrădăcinată convingerea că forța își are sediul la Berlin. În ochii turcilor, Germania este însuși simbolul forței, cum Franța este al eleganței și al bogăției. Reputația noastră

ne dă un oarecare prestigiu, dar de un alt ordin și de o cu totul altă tărie ca aceea de care beneficiază vecinii noștri”.

În ce măsură Marile puteri aveau în vedere interesele României depindea și de capacitatea ei de a și le apăra cu inteligență în mijlocul alianțelor de stat europene. Acum, la începutul veacului, ea rămâne încadrată grupului Puterilor Centrale. Încearcă însă să schimbe condițiile încadrării. În aprilie 1901, Alex. Beldiman înmânează cancelarului german Bülow un memoriu insistând asupra introducerii unei clauze care să extindă condiția de *casus foederis* și pentru împrejurarea unui conflict la sud de Dunăre. În același timp, cere în viitor încheierea unor tratate separate cu Austro-Ungaria, Germania și Italia, ceea ce transforma Triplicea în Quadruplă. Regele Carol era cel care îndemnase demersul. El se sprijinea pe Italia, ale cărei interese în Peninsula Balcanică deveniseră mai susținute. Berlinul respinge propunerile României tocmai pentru că ar fi creat un precedent ce ar fi dat Italiei mai multă inițiativă în intențiile sale față de Albania și ar fi mărit fricțiunile dintre Roma și Viena. Totodată, sprijinind cererile României, s-ar fi dat o prea mare libertate guvernanților români în fața monarhiei habsburgice, favorizând „iredenta româno-transilvăneană”, cum se exprima subsecretarul de stat german von Mühlberg⁴⁴. Regele e susținut de P.P. Carp și D.A. Sturdza, succesiv prim-miniștri, care în vizitele lor la Viena și Berlin, cer alte condiții de alianță. Rezultatul n-a fost cel așteptat. Alianța româno-austro-ungară se reînnoiește la 4/17 aprilie 1902, în aceiași termeni ca mai înainte. La ea aderă, ca și în trecut, Germania, la 12/25 iulie, și Italia, la 30 noiembrie / 12 decembrie 1902.

Un diplomat ca Henry, ministrul Franței, aude la București destule critici la adresa regelui și puțină încredere în Tripla Alianță. Unii chiar aveau părerea că era mai bine pentru țară să imite exemplul altor state mici și să-și declare neutralitatea. Dar Henry era interesat să audă așa ceva. În practică, politica externă, în orientarea căreia regele avea un rol foarte important, era condusă cu multă abilitate prin meandrele unei lumi europene care începea să se tulbure. În primii ani ai secolului, la București nu se credea prea mult în trăinicia alianței franco-ruse. I.I.C. Brătianu îi și spunea lui Henry în februarie 1902 că alianța aceasta prezenta, după părerea lui, simptome „de relachement et de lassitude”, că ea nu se bucura de popularitate nici la Paris, nici

la Petersburg, unde foarte mulți îi contestau eficacitatea și că la Constantinopol, politica celor două puteri era adesea contradictorie. În replică, ministrul francez constata slaba calitate a corespondenței diplomatice românești de la Paris, Petersburg și Constantinopol. Mai ales a aceleia provenind de la Petersburg, de la Rosetti-Golescu (Georges). În plus, diplomații români din afară, scrie el, „cunosc tendințele regelui și ale oamenilor politici care-l înconjoară și caută fără îndoială mai mult să placă decât să informeze exact”. Rosetti-Golescu nu era, într-adevăr, ceea ce s-ar putea numi un diplomat dotat. El aparținea însă, prin căsătorie, într-un fel, societății aristocratice a Petersburgului și este de presupus că transmitea în țară ceea ce afla în cercul soției sale. Și nu era puțin. În orice caz, alianța ruso-franceză preocupa foarte mult la București. La ultimul concurs de la Ministerul de Externe, pentru posturile de atașați, din 1902, subiectul temei scrise era intitulat: „Consecințele politice ale voiajului țarului la Paris”⁴⁵.

Relațiile cu Puterile Centrale continuă la începutul veacului cu ritualul de mai înainte. În fiecare vară, regele și regina plecau în Austria și Germania (regina se ducea de obicei la castelul de Wied, dăruit de mama ei, decedată în 1902). Regele se oprea la Ischi, unde era totdeauna oaspetele împăratului Franz Joseph, apoi la Gastein, la Rogott, Sigmaringen, München (aici era fratele lui, general în retragere din armata prusacă). Uneori la Ischi regele era însoțit de unii oameni politici români în funcție (cum se întâmplă în 1903, când îl însoțește D.A. Sturdza și gen. Coandă, secretar general și de fapt, conducătorul efectiv al Ministerului de Război, la care titular era Sturdza). La Ischi, familia regală se ducea în fiecare vară. În 1903 pleacă fără să mai aștepte nașterea unui nou copil al principesei Maria.

Nu-i mai puțin adevărat că nici n-avea relații prea calde cu aceasta din urmă. Foarte sever cu eticheta, respectând cu strictete regulile morale ale funcției sale, regele cerea celor din casa regală același respect al formelor și uzanțelor instituite. „După ideile mele mai libere de viață, scria Maria, mai târziu, când era regină, regele bătrân avea puțină înțelegere a simțului adevărat al vieții de țară; pentru lucrurile neprevăzute, pentru capricii ori gusturi mai deosebite el n-avea înțelegere, plăcându-i mai bine de ce se făcea în fiecare zi exact în aceeași ordine. Era un fel de măreție solemnă

în datinele de la Sinaia, care mă supăra puțin câteodată, în tinerețea mea”. Și regina nu se oprește la a mărturisi: „În ciuda splendorii lucrurilor care mă înconjurau, aveam uneori ca un simț că ar trebui să-mi deschid aripile și să zbor într-o mai vastă lume, în zări mai largi, unde mai mult drum s-ar deschide fanteziei”. Maria, frumoasă, inteligentă dar și foarte tânără, era o fire spontană, avea „un fel mai aprins de a înțelege lucrurile”. Când s-a măritat, avea 17 ani. L-a cunoscut pe Ferdinand într-o vizită la Berlin. A primit ușor să se despartă de tot ce îndrăgise până atunci, pentru a încerca o viață nouă, pentru că îi surâdea imaginației și o ispita ca o depărtată aventură orientală. „Străin el până ieri ți-a fost, / Dar el îți dă azi adăpost, / Și Tu-i dai lui splendoare” – o întâmpină George Coșbuc într-o poezie de circumstanță. Fire nestatornică și prea tânără, ea nu se va acomoda cu noua-i situație decât cu trecerea anilor și foarte adesea în conflict cu șeful familiei regale, care era regele Carol. Viața personală a regelui părea corectitudinea însăși. Niciodată nu întârzia de la o întâlnire stabilită. Când oferea daruri de Crăciun, între ele nu lipsa un ceasornic. Voia să aducă aminte și astfel celor din prejma sa că punctualitatea era o regulă de viață și nu un „moft al neamțului”. Când primea vizitatori la Peleş, și primea mulți, el le vorbea de îndatoriri, de viață modestă⁴⁶.

Reginei nu-i îngăduia vreun amestec în treburile politice. De altfel, Elisabeta nici nu se pasiona după astfel de treburi. Preocupările sale de artă populară românească, de muzică și literatură îi absorbeau tot timpul. Salonul ei de la Peleş avea mereu oaspeți. La șezătorile organizate erau totdeauna chemați valoroși cânturari. Și adeseori oaspeți străini. Sunt mai cu seamă oaspeți regali sau princieri. După vizite ca aceea a lui Franz Josef de la 1896 (cu apartament special pregătit, cu multele ei serbări rustice și botezul stâncii care domina Sinaia și poartă numele împăratului) sau a reginei Elisabeta a Austriei, în 1887 (cu plimbări în „Poiana reginei” și lectura poemului lui Carmen Sylva „Die Here” (vrajitoarea), împărăteasa fiind fermecată de glasul atât de muzical al reginei), la jubileul de 40 de ani vine principele de Wied. După aceea va veni de mai multe ori în România cu soția sa Sophia, născută prințesă de Schoenburg. Sophia va deveni una din apropiatele prietene ale reginei, care, după tristul episod cu Elena Văcărescu, rămăsese tânjind după o prietenă adevărată. Sophia,

care provenea dintr-o familie românească și avea o mosie la Fântânele, lângă Bacău, era o muziciană talentată și o femeie plină de inteligență și farmec. Ideea din 1913 cu familia de Wied pe tronul Albaniei s-a născut din această regală prietenie, căreia Take Ionescu s-a priceput să-i dea haina diplomatică europeană. Pe lângă Wilhelm de Wied vin și alți nepoți ai reginei, „niște tineri foarte plăcuți care vorbeau englezește cât se poate de bine”, cum îi întâmpină în Memoriile ei regina Maria, cu flerul ironic la ea chiar felul ei de a fi. Maria chiar se împrietenește cu Victor de Wied, care era diplomat. În aprilie 1910 va veni la Peleş regele Gustav al II-lea al Suediei, văr primar cu Elisabeta, mamele lor fiind surori și înrudit și cu principesa Maria, deoarece fiul lui se căsătorise cu Margaret, verișoara ei primară, fiica mai mare a ducelui de Connaught. La Sinaia vine și regina mama a Olandei, Emma, și ea verișoară primară cu Elisabeta și cu care se și asemana „nefiresc de mult”, cum crede Maria, altfel cele două regine fiind complet deosebite ca fel de a fi. Regina Emma, o ființă cu spirit practic și obișnuită să dojenească pe toata lumea dezaproba firea visătoare a Elisabetei și imaginația ei. La Peleş vine și sora principesei Maria Duchy. Apoi vin și cele două surori Sandra și Baby Bee. De aceasta din urmă îi placea lui Carol I pentru zburdălniciile ei atât de năstrușnice, dar și atât de firești!. Ani în șir vine la Peleş, Charley verișoara principesei Maria, căsătorita cu Bernard, principele moștenitor de Saxa-Meiningen, mare iubitor de chestiunile militare și care se pierdea în discuții care nu se mai terminau cu Carol I, și el îndrăgostit de lumea militarilor din care făcuse parte și mai făcea și după 1866, doar că de la altă înălțime. Alți oaspeți de obârșie regală nu fac atâta plăcere regelui Carol, cum era marele duce Boris, mare iubitor de petreceri și de călărie. El, ca și fratele Mariei Alfred, era încântat de România, o țară unde ei puteau face tot de felul de nebunii care le treceau prin minte. Taraful lui Ciolac, cel mai talentat taraf al epocii a început să-și facă veacul la Castel mai cu seamă prin capriciile lui Boris și Alfred: În octombrie 1907 vine la Sinaia Marele Duce Vladimir Alexandru al Rusiei, unchiul țarului, însoțit de marea ducesă și de copiii lor. În mai multe rânduri vine la Castel prințul Ferdinand al Bulgariei, fie cu prima lui soție Marie Louise, născută Bourbon Parma, o femeie inteligentă și plină de tact, fie de a doua soție, Eleonora de Reuss, hotărâtă și decisă să-și impună

punctele de vedere. Principesa Maria de Fiandra, sora regelui Carol I, mama regelui Albert al Belgiei, vine și ea în câteva rânduri la Peleş. Era sora iubită de Carol și căreia îi încredințează multe din gândurile sale într-o bogată corespondență.

Carol I avea o anume dibăcie în a purta o conversație cu oaspeții săi, în a o dezvolta prin întrebări și întorsături îndemânatică. Îi dădea interlocutorului o senzație de bine, căci putea face o conversație plăcută din subiecte în aparență puțin interesante și nu trecea grăbit de la o chestiune la alta. Cel mai mult îi plăceau discuțiile de natură politică. Ele, de fapt, nu lipseau niciodată din conversația sa. Chiar dacă pornea discuția cu impresii personale, cu diverse povestiri și amintiri din călătoriile sale, tot la politică ajungea, mai ales la politica externă. Aici era într-adevăr la el acasă. Mulți diplomați străini în București au profitat de convorbirile cu el, dezvoltându-și înțelegerea problemelor balcanice sau europene. Goluchowsky, Aehrenthal, Bülow, Kinderlen-Wachter au ajuns mari la ei acasă poate și pentru că la București au găsit un mediu adecvat de formare. Motivul pentru care s-a implicat el prea tare în politica externă a țării a fost că guvernele se schimbau prea des și era dificilă opera de continuitate. Era mai mult un pretext. Voia de fapt ca ea să meargă pe un drum care-i convenea. Era iritat din cauza Ungariei și a politici ei. De aceea voia totdeauna ca drumul României spre Viena să ducă prin Berlin. Când a primit bastonul de mareșal rus, a surâs: „orice lucru are două laturi!“

Felul de a fi al familiei regale făcea să se creadă – regele o și declară în mai multe rânduri – că Hohenzollernii aveau un rol civilizator în România, un rol pe care ei și-l asumaseră. Reacția românească n-a lipsit. Când Iorga e chemat și el să contribuie la educația principelui Carol, primul născut al moștenitorului tronului, acesta ține trei conferințe pentru viitorul rege „ca să învederez, spune Iorga, ce nu i se spusese lui Carol I: că aici nu e o mână de barbari care să trebuiască a fi ridicăți de o dinastie energică și inteligentă la rangul națiunilor civilizate, ci un vechi și nobil popor care-și are locul, deși pe nedrept nerecunoscut, în istoria lumii⁴⁷. Într-adevăr, lecția era necesară.

În 1904, regele Carol I și regina Elisabeta pleacă la Viena. La două ore de la sosire, Carol primește o lungă vizită a lui Franz Joseph. Seara se dă în onoarea sa un dineu de gală în

Schönbrunn. Apoi cinci convorbiri oficiale cu contele Goluchowski. Marea Cruce a ordinului „Steaua României” este acordată acestuia.

Despre ce vorbeau cei doi suverani în întâlnirile lor cel puțin anuale și totdeauna foarte cordiale? La 3 mai 1910, regele Carol îi spunea lui Müntz, de la „Neue Freie Presse”, care-i lua un interviu, că de fiecare dată se bucură să-l vadă pe Franz Joseph, pe care-l respectă. Dar nu e cazul să se dea prea mare importanță întâlnirilor dintre monarhi – adaugă el. „Suveranii...ca simpli muritori, vorbesc între ei simplu și omeneste, schimbă idei fără nici o pauză. Nu iau atitudini istorice”. Mai înainte îi vorbise ziaristului de faptul că la vârsta lui, fiecare an pe care-l mai avea de trăit era un dar de la Dumnezeu; că nu mai mergea pe cal, că se menaja, eliminând cafeaua, ceaiul și aproape cu totul carnea⁴⁸. Cu alte cuvinte, îi dădea de înțeles că sănătatea era unul din subiectele preferate ale discuției celor doi monarhi, amândoi oameni în vârstă. Puteai să nu-l crezi?

Alianța cu Puterile Centrale rămânea în continuare secretă. Secretul funcționa păcălind și pe reprezentatii diplomatici ai României în exterior, care, cu excepția lui Al.Beldiman de la Berlin, nu știau de tratat. În ianuarie 1909 se petrece chiar o scenă comentată cum se cuvine de diplomații europeni în cunoștință de cauză. Catargi, ministrul României la Londra, din însărcinarea guvernului său, declară guvernului britanic, că, România nu e legată de Austria și nici de o altă putere prin nici un tratat de alianță și ea are toată libertatea de acțiune. Ba chiar a adus astfel conversația anume pentru a face această afirmație. Ori, scrie Di San Giuliano, ambasadorul Italiei la Londra, către ministrul său de Externe, Tittoni, „Excelența Voastră, știe, din aceleași motive pe care le știu și eu, că faptul nu e adevărat”. A mai afirmat Catargi că el crede că „opinia publică va trage România în tabăra opusă aceleia în care se găsea Austro-Ungaria”, din cauza Transilvaniei. I.I.C. Brătianu, devenit prim ministru, e obligat să dezminț zisele lui Catargi. Dar un dubiu stăruie. Nu cumva noul prim ministru, a vrut el, de fapt, să tulbure apele așa pentru a vedea reacțiile? Pentru că era o diferență între vechiul șef al liberalilor și al guvernului, D.A.Sturdza, și noul șef I.I.C.Brătianu, care a la long puteau produce schimbări neprevăzute. Scrie ministrul Italiei la București, Em.Beccaria, către Tittoni, la 9 februarie 1909: „în timp ce Sturdza, educat în Germania, nutrește nu doar o mare admirație

dar o specială simpatie pentru tot ceea ce este german, și deci și pentru Austria (nu și pentru Ungaria, care numai de simpatie nu se bucură aici), Brătianu, în schimb, care și-a făcut studiile în Franța, va continua să cultive cu cele două imperii relații de strânsă intimitate, dar nu din sentimente personale ci exclusiv acționând în interesul României. Eu am mari îndoieli că va fi dispus să se înfeudeze Austriei ca Sturdza și cred că se va ține mai independent de Viena. De asta am un nou indiciu acum câteva zile, când, conversând familiar și trecând în vedere diverse probleme existente între Italia și Austro-Ungaria și între acestea și România, el, fără a fi venit vorba, îmi spune de identica situație în care se găsea prima și a treia dintre aceste Puteri față cu a doua”. (47a) Și Beccaria, în post în România din mai 1895, cunoștea foarte bine pe cei doi oameni politici și atmosfera de la București.

O dovadă a relațiilor strânse dintre Puterile Centrale și România o dau manifestările prilejuite de împlinirea a 70 de ani de viață ai regelui Carol, la 8/21 aprilie 1909. De fapt, mai curând o dovadă a prețuirii de care se bucura Carol I la Berlin și la Viena. La 6/19 aprilie, sosește la București principele Friedrich Wilhelm, moștenitorul tronului Germaniei. Împăratul german a ținut să acorde acestei vizite o strălucire specială pentru a face să se uite la curtea regală română indiferența pe care o arătau lui Carol încă de la venirea sa pe tron (cu Wilhelm I relațiile fuseseră mult mai cordiale, dar Wilhelm al II-lea se supăraseră pentru unele scrisori ale lui Carol ce-i judecau aspru comportarea din tinerețe față de tatăl său). Prințul german a venit însoțit de o numeroasă suită, între care generalul von Schenk, generalul baron Marschall, colonelul Helnecius, colonelul von Roedern, lt. col. Von Oppen. La gara de Nord sunt primiți de regina Elisabeta, de prințesa moștenitoare Maria, de autorități militare și civile. Regele, suferind de câteva zile, l-a așteptat la Palat. Capitala era împodobită cu drapele naționale și germane, cu arcuri de triumf și flori. Chiar în prima zi, oaspeții germani vizitează Parcul Expoziției de la Filaret, de unde se face o retragere cu torțe, și seara asistă la concertul orchestrei simfonice la Ateneu. În ziua următoare, asistă la defilarea trupelor și Kronprințul e foarte plăcut impresionat de ținuta ireproșabilă (ar fi fost de mirare ca prințul moștenitor german să nu semene cu tatăl său și să nu fie sensibil tocmai la un aspect militar). Cu ocazia vizitei, împăratul Wilhelm l-a numit pe regele

României general-feldmareșal al armatei germane, înmânându-i, prin fiul său, însemnele gradului cel mai înalt din armata germană și pe care nu-l avea în afara granițelor Germaniei decât împăratul Franz Joseph. În scrisoarea trimisă, Wilhelm al II-lea îl numește pe Carol I „puternice principe, scumpe văr și frate”, îi trimite felicitările lui „cele mai călduroase și cele mai sincere”. Carol I se declară „foarte fericit și nespus de surprins” de rara distincție, aruncă o privire nostalgică la anii tinereții când a învățat arta militară la regimentul de gardă al Prusiei, ceea ce l-a ajutat în 1877-1878 să ducă armata română la victorie. În seara de 7/20 aprilie, oaspeții asistă la o reprezentație de gală, la Teatrul Național. Apoi o serată la prințul Știrbey. În zilele următoare, oaspeții vizitează Vatra Luminoasă, institutul Diaconeselor, apoi fac excursii la Buftea, Slănicul Prahovei, Comarnic, Buștenari și Constanța. La 11/24 aprilie părăsesc țara prin Predeal.

Vizita Kronprințului german l-a bucurat foarte mult pe Carol I, dar dincolo de vorbele frumoase, necesare în astfel de ocazii, dincolo de importanța ce s-a acordat acestei vizite la palatul regal, ea nu s-a bucurat de o atenție specială din partea românilor. Populația Bucureștiului i-a primit cu curiozitate, nu cu o veritabilă simpatie. Nu s-au auzit strigăte de întâmpinare. Doar la sosirea la palat, câțiva „ura!” au salutat venirea-i. Vizita lui Friedrich Wilhelm lua forma unei vizite de familie și nu pe acea, mult mai importantă, a reprezentantului unui popor către reprezentantul altuia. Regele se declara însă foarte mulțumit: El îi scria surorii sale la 4/17 mai 1909: „... În timpul când mi-am sărbătorit cea de a șaptezecă aniversare starea sănătății mele a fost puțin mulțumitoare și am fost silit să mă abțin de la multe lucruri care erau prevăzute în program. Vizita de 6 zile a tânărului prinț moștenitor /al Germaniei/ a avut loc cu toate acestea spre deplina sa mulțumire și numeroasa lui suită a fost frapată de ceea ce a văzut și a trăit aici. Prin impresionanta atenție a împăratului german /care i-a conferit bastonul de feldmareșal/ aniversarea celor 70 de ani ai mei a devenit un eveniment istoric, ce a fost salutat cu bucurie de toată țara care mi-a dat mișcătoare dovezi de iubire și devotament. Prințul moștenitor are în el ceva extrem de cuceritor și a câștigat aici toate inimile, s-a simțit la noi ca în familia sa. Deoarece eu din cauza prea marilor solicitări a trebuit să zac două zile în pat el a stat ore în șir cu mine și a renunțat la excursia la

Constanța doar ca să nu mă lase singur o zi întreagă; nu l-am putut convinge nici măcar să vadă podul de peste Dunăre. A spus că a venit ca să învețe de la mine să se orienteze în problemele politice. Carlo și Nando și suita s-au dus la Marea Neagră. Remiterea bastonului de feldmareșal a realizat-o în modul cel mai grațios cu putință, înconjurat de strălucitul său stat major printre care comandantii fostului meu regiment [regimentul în care Carol I nu a putut să obțină gradul de căpitan!] Ceremonia, despre care am scris și tatălui său a fost într-adevăr emoționantă și foarte solemnă, toată familia mea era de față. Prințul moștenitor a dat citire mai întâi frumoasei scrisori a împăratului și mi-a înmănat apoi bastonul învelit în catifea albastră și bătut în argint. Am mulțumit pentru această rară distincție și am aruncat o privire asupra vremurilor de odinioară și a strânselor mele relații cu armata prusiană a cărei dezvoltare am trăit-o sub trei împărați. Cuvintele mele trebuie că au făcut o impresie profundă asupra auditoriului care nu și-a ascuns emoția și toți cu Kronprințul în frunte mi-au sărutat mâna iar eu i-am îmbrățișat pe domni. După această solemnitate ne-am dus la Mitropolie unde s-a oficiat Te Deum și după aceea în sala cea mare am primit felicitările. Încheierea a constituit-o parada. Kronprințul și-a citit frumoasa și măgulitoare cuvântare, vocea sa suna foarte simpatic. După aceea a fost reprezentație teatrală, dar eu am rămas acasă căci abia de mai mă puteam ține pe picioare și eram fără grai.

... Am regretat nespun că nu l-am putut însoți pe Kronprinz la Sinaia, de unde el a plecat spre casă. Și-a luat rămas bun de la mine la căpătâiul meu și a promis să revină împreună cu soția lui, pentru că s-a simțit așa de fericit în mijlocul nostru; același lucru l-a scris și împărăteasa Elisabetei.”

În condiții asemănătoare se desfășoară și vizita altui print moștenitor, de data aceasta a lui Franz Ferdinand al Austro-Ungariei. El vine în țară la 27 iunie / 10 iulie 1909. O vizită anunțată în mai și care se înfăptuia abia acum. Vine însoțit de soția sa și de o mică suită. La gara Sinaia sunt întâmpinați de regele Carol și regina Elisabeta, de un grup de peste 800 de români și românce din Ardeal, îmbrăcați în costume naționale (sugestivă inițiativa românească!). Desigur, de muzică militară, de onorurile unei companii militare din regimentul Prahova; de demnitari ai statului, de ofițeri superiori. Curtea castelului Peleş era împodobită cu

arcuri de triumf și cu drapele românești și austriece. Coruri de învățătoare și de eleve salută pe oaspeți. Regele îl conduce pe Franz Ferdinand în trăsură, la dreapta sa, așa după cum face și regina cu ducesa de Hohenberg, născută Sofia Chotek, soția principelui. Era pentru prima oară într-o vizită în afară, alături de soțul ei, și tot pentru prima oară era tratată potrivit rangului ei. Cu ocazia unui bal la Curtea de la Viena, prințesa fusese nevoită să-și facă intrarea în urma tuturor prințeselor moștenitoare, pentru că nu se găsisese nici un domn care să-i ofere brațul. Ea nu era deloc bine văzută la curtea vieneză și soțul ei trebuie să suporte destule muștrări și critici pentru că o alesese tocmai pe ea. În România, prințesa de Hohenberg a fost cu adevărat soția arhiducelui. Ceremonialul nu s-a sinchisit de originea ei⁴⁹.

Seara s-a dat în cinstea oaspeților o masă de gală la castel. A doua zi, oaspeții au asistat la un Te Deum la Capela catolică, iar după-amiază au plecat în trăsură pe Valea Prahovei, la Poiana Tapului, Bușteni și Azuga. Coruri de elevi și eleve, cântând cântece naționale, i-au întâmpinat (se știa că arhiducelui îi plăceau foarte mult cântecele și dansurile populare românești). Seara, la Pelișor (reședința principelui moștenitor al României), reprezentație de gală cu opereta *Insula Tulipatan* de Offenbach și piesa *Ingenue* de Halévy, în care rolurile au fost jucate de persoane din „înalta societate” (nu te așteptai de la astfel de persoane să introducă în repertoriu și o piesă românească).

A treia zi, arhiducele primește în audiență pe miniștrii I.I.C. Brătianu și V.G. Morțun. Apoi o delegație a românilor de peste munte, stabiliți în Regat. A. Popovici, I. Scurtu și N. Mircea înmânează moștenitorului austriac o adresă omagială. Asistă în urmă la o serbare populară pe platoul Sinăii. Multe dansuri naționale (ostașii dansează Banul Mărăcine, Hora, Tărușelul, Brăul, Chindia). În ultima zi, Franz Ferdinand asistă la exercițiile de război ale batalionului 3 vânători și seara pleacă prin Predeal. Cel mai mult l-au impresionat dansurile și cântecele românești, frumusețea costumelor și a chipurilor și, foarte plăcut, prețuirea acordată lui și soției sale (regele și regina îi sărută la venire și la plecare, ceea ce nu făceau decât foarte rareori).

Ca și în cazul vizitei principelui german și aceasta a avut un caracter de intimitate. Recepțiile oficiale au lipsit. Cea mai mare parte a ziarelor considerau vizita ca o consacrare a bunelor

raporturi și mai ales a prieteniei ce uneau de mai multă vreme pe regele României de împăratul Franz Joseph. Se reproduc cu satisfacție articolele publicate la Viena care făceau elogiul poporului român, „unul din factorii cei mai maturi și din punct de vedere intelectual, cel mai avansat dintre popoarele Europei Orientale”. Dar se simțea că, în ciuda cuvântului de ordine de la curte și de la guvern, „majoritatea națiunii este departe de a împărtăși și sentimentele care animă suveranul vizavi de partenerul său vecin”, cum observa Blondel, ambasadorul francez. Prea multe divizau pe români de vecinii din vest, pentru a fi primită fără rezerve demonstrația unei prietenii care nu era în măsură să impună ungurilor un alt comportament față de românii din Transilvania.

Vizita arhiducelui Ferdinand, ale cărui proiecte de federalizare iritau foarte tare la Budapesta, este mai curând revelatoare în sens invers, al evidențierii, o dată în plus, a contradicțiilor dintre România și Austro-Ungaria. În preajma vizitei, o circulară a Ministerului Instrucției Publice de la Budapesta interzice studenților români din Ungaria să participe, sub pedeapsa exmatriculării din Universitate, la congresul internațional universitar de la Iași. O măsură care a ridicat violente proteste în toată România. La București, același viu protest. Presa e dezlănțuită. Alte fapte vin să înrăutățească și mai mult lucrurile. Tot înaintea vizitei, autoritățile maghiare opresc intrarea în Ungaria a numeroase cărți și ziare românești; chiar și un ziar al românilor din America este oprit. În ziua plecării arhiducelui, contele Apponyi, ministrul Instrucțiunii Publice, adresează directorilor liceelor și colegiilor din Ungaria o circulară, invitându-i să prevină pe elevii români că „cei care vor asista în această vară la cursurile de vacanță organizate în România despre istoria românilor, nu vor mai fi admiși la întoarcere în stabilimentele școlare de stat”.

Ostilitatea merge și mai departe. La Sighișoara se aruncă cu pietre în trenul care ducea pe Franz Ferdinand în România. Poliția a făcut o anchetă, dar...firește, n-a găsit vinovații. La întoarcere, s-au auzit și împușcături. Iarăși anchetă fără rezultat. Primirea unei delegații a românilor ardeleni de către arhiduce este interpretată violent de presa maghiară. S-a susținut că cei primiți erau „exilați” din Transilvania”, în frunte cu A.C. Popovici, autorul unor cărți confiscate în Ungaria. S-a dovedit apoi că D. Popovici

nu e totuna cu A.C. Popovici și acesta din urmă era atunci la Karlsbad și deci nu putea fi și la Sinaia, dar presa maghiară nu recunoaște greșeala. „Budapesti Hirlap” scria la 16 iulie un articol foarte dur la adresa monarhiei.

Un incident presupus toarnă și mai tare gaz peste foc. O știre publicată în presa maghiară, relevată apoi și comentată mai multe zile în șir, afirmă că la Sinaia, studenții români au insultat drapelul maghiar, călcându-l în picioare. Guvernul român a dezmințit faptul. Dar campania din presa maghiară continuă. Ziarele din București răspund ironic că dacă arhiducele n-a vrut să se oprească la Pesta în drumul său spre Sinaia, e treaba lui și românii trebuie lăsați în pace.

În fapt, presa maghiară atacă direct și indirect pe arhiducele Ferdinand. Acesta dă mai multe dezmințiri că n-a încurajat lupta națională a românilor ardeleni prin primirea unei delegații din partea acestora. În august, telefonează însă prin secretarul său ziarului „Fremdenblatt” pentru a împiedica o nouă dezmințire, dând ca argumente mai întâi faptul în sine care era exact (adică a primit o delegație) și apoi că era inutil să se depună atâtea eforturi pentru a calma susceptibilitățile ungurești. Franz Ferdinand scrie el însuși în acest sens lui Aehrenthal. Acesta găsește în gestul arhiducelui o nouă dovadă a antipatiei sale cunoscute față de unguri.

Mai multe ziare publică textul adresat în limba română de președintele clubului parlamentarilor români din Bucovina prin care se mulțumește arhiducelui pentru dovezile de stimă pe care le-a arătat poporului român, Și, totodată, răspunsul lui F. Ferdinand: „Vă mulțumesc foarte cordial, la fel tuturor membrilor comitetului, pentru manifestarea loialismului dvs. patriotic și de asemenea pentru dovezile de devotament ale românilor din Bucovina pentru patrie, care mi-au făcut mare plăcere”⁵⁰.

La toate acestea se mai adaugă mai dinainte cunoscuta legătură a lui Franz Ferdinand cu unii conducători ai mișcării naționale a românilor din Transilvania, mai cu seamă cu Al. Vaida, Corespondența acestuia din urmă cu cancelaria arhiducelui e foarte activă în acești ani și va fi și în cei următori. Ideea unei federalizări a imperiului o străbate de la un cap la altul, aceasta fiind la baza programului politic cu care voia să vină Franz

Ferdinand, îndemnat și de soția sa, o cehă, dar îndemnat înainte de toate de o situație reală și de o nevoie de schimbare⁵¹.

Ambasadorul Franței la Viena scrie lui Pichon, ministrul său de Externe, la 12 august 1909: „disensiunea dintre unguri și români este foarte profundă. În toate zilele, incidente penibile dezvoltă ostilitatea”. Ferdinand, principele moștenitor al României, în drum spre Coburg, nu obține viza de la funcționarii maghiari ai drumurilor de fier ca vagonul lui să fie atașat de un tren care mergea direct spre Germania, sub motiv că drumul e într-o stare foarte proastă. Ferdinand s-a văzut nevoit să se întoarcă și să plece la Coburg prin Rusia, „Incidentul nu dovedește decât supărarea perpetuă și reciprocă în care se desfășoară fără încetare raporturile dintre România și Ungaria”⁵².

Erau reale „sentimentele filoromâne” ale lui Franz Ferdinand? Alexandru Vaida-Voievod se duce de mai multe ori în audiență la el. Ține chiar o strânsă corespondență prin maiorul Alexander Freiherr Brosch von Aarenau, aghiotantul arhiducelui. Și alți români merg în audiență la el. Ni s-a păstrat relatarea desfășurării uneia: aceea a lui Miron Cristea, înaintea alegerii sale ca episcop de Caransebeș și a lui Augustin Bunea, canonicul greco-catolic de la Blaj. Audiența are loc la 15/28 martie 1908, la propunerea lui Al. Vaida-Voievod, care, de fapt, o și mijlocește (îi scria lui Miron Cristea scrisori conspirative cu pseudonimul Fidus, pentru că arhiducele voia ca audiența să rămână secretă). Alexander Brosch Freiherr von Aarenau îi introduce pe cei doi clerici în cancelaria sa din palatul de la Belvedere pe o ușă laterală. Maiorul discută cu ei „despre chestiile poliției din Ungaria”. După o oră, îi invită arhiducele, care-i primește în uniformă de general. Începe prin a le spune: „Vă mulțumesc că din depărtări mari ați venit și mă bucur că îmi dați ocazia de a vă spune – ceea ce am mai spus și la alții – cum că eu cunosc bravul și loialul popor român, precum și necazurile și suferințele lui îndelungate din partea maghiarilor”. Le vorbește de rolul românilor la 1848-1849, declară că a auzit de bravura regimentelor românești din armata imperială. „Am interes față de poporul român și dorința adâncă a sufletului meu este ca să-l pot ajuta, când mi-o fi cu putință, dar acum nu pot să fac mult. V-am chemat ca să vă spun acestea, că cunosc toată starea dvs., că aveți toată simpatia mea; și ca să aveți în orientările dv. și [ale] poporului – dar firește, cu toată

precauțiunea, ca să nu aflu contrarii și să strice – vederile mele; deci să persevereze și să aibă nădejdea că se va îndrepta situațiunea, mi-oi da toată silința să se schimbe starea de azi”. Cuvintele erau amabile. Cei doi clerici răspund bunăvoinței prin simpatie. Discuția continuă în jurul politicii de maghiarizare pe care cei doi români o condamnă prin manifestările ei în școală, în armată, în alegeri. Franz Ferdinand le vorbește de simpatia sa pentru naționalități: croați, români, slovaci. „Iubesc românii. Sunt un popor frumos și brav. Iubesc acești țărani frumoși și sănătoși, care locuiesc în munți și nu cunosc boli. Portul frumos, părul lung și frumos, jocurile deosebite”. „Am participat în România la o nuntă românească și le-am văzut. Și limba e frumoasă și melodioasă. Regret că nu pot vorbi românește. Însă, când citesc mai multă vreme într-un ziar românesc, înțeleg mult. E ca latina și italiana”. Le spune apoi de cât de frumos i s-a părut Ardealul, de partidele lui de vânătoare de la Deva, Reghin și Gurghiu. Vorbele și persoana arhiducelui dovedeau o simpatie impresionată de aparențe, amintiri frumoase, de ce nu și de dorințe de mai bine. (I. Rusu-Abrudeanu nu uită să amintească, printre motivele simpatiei, și pe o frumoasă româncă din Ardeal). Ele lăsau să se întrevadă speranțe și cei doi clerici români îi mulțumesc cu vorbe care să-i facă plăcere viitorului împărat. Când, în 1910, Miron Cristea e ales episcop de Caransebeș împotriva voinței guvernului ungar, el a simțit de unde venea cedarea guvernului de la Budapesta și i-a mulțumit arhiducelui pentru bunăvoință prin același Alexander Brosch Aarenau⁵³. Cel care se credea că va fi viitor împărat își pregătea terenul și oamenii. Ar fi schimbat el ceva în organizarea imperiului, dacă ar mai fi trăit și imperiul ar mai fi dăinuit? Timpul istoric uneori s-a grăbit și supozițiile n-au mai avut răgazul să se verifice.

În iunie 1909 are loc congresul medicilor la Budapesta. Medicii români nu participă. În declarația lor, ei reproșează autorităților ungare politica represivă contra românilor transilvăneni, urmărirea celor care apărau limba română, frecvențele condamnări. Tocmai fusese condamnată d-na Vlad, soția deputatului Vlad, vinovată de a fi sfătuit pe copiii de școală să nu negligeze studiul limbii lor materne. O petiție semnată de circa 10.000 de români din România liberă este trimisă primului ministru ungar. Presa ungară a comentat nefavorabil refuzul medicilor români de a participa la congresul de la Budapesta. Și-a ascuns amărăciunea,

declarând că la cei 6.000 de participanți lipsa medicilor români nu va fi resimțită.

Prevost, însărcinatul francez cu afaceri la București, la 25 august 1909, din Sinaia, relatează și el alte incidente care întrețineau violente polemici de o parte și de alta. Autoritățile maghiare interzisese reprezentanților presei române din Transilvania să depună la mormântul unui ziarist român o coroană, ornată cu două panglici în culorile românești. Institutorilor români li se interzice să subscrie pentru un monument ridicat memoriei unuia de-ai lor ș.a. Toate sunt comentate cu indignare de presa română și guvernele celor două țări caută aplanări pentru a menține acordul între România și Austro-Ungaria. Dar, evident, lucrul era greu.

Sugestivă informarea lui Blondel către Pichon din 5 martie 1909⁵⁴ : „De când am venit în această țară, am urmărit cu prea multă atenție evoluția politicii românești pentru a mă teme să afirm că dacă mai mulți ani cele mai multe guverne care s-au succedat au căutat inspirația lor numai la Viena și Berlin, nu mai e același lucru astăzi. Conștientă de situația ei, așa zice chiar de forța ei, România dezleagă puțin câte puțin legăturile pe care le-au strâns în jurul ei Puterile [Centrale] care o tratează *en tutelle*. Din sentimentul progreselor ei foarte reale i s-a născut dorința unei reale independențe”. Până și regele, comenta Blondel, în ciuda originii sale, în ciuda prieteniei ce-l leagă de Franz Joseph, nu mai poate rezista, cum o făcuse până atunci, manifestării opiniei publice în favoarea unei apropiieri de Franța, de Italia sau de Rusia, sau în favoarea unei emancipări, a unei Românii libere de orice angajament politic. Și diplomatul francez relevă mai multe fapte care lui i se par că demonstrează suficient dorința românilor de a rupe fără bruschete cu „rătăcirile trecutului”. Pe Franz Ferdinand, poporul l-a primit cu curtoazie, dar fără entuziasm și vizita lui, ca și a principelui moștenitor german, a fost o vizită privată. Din contră, de cu totul altă primire s-a bucurat un grup de turiști francezi din L'Île de France (octombrie 1909), la București și peste tot pe unde au fost, manifestații de cea mai mare simpatie la care s-au asociat regele, guvernul și autoritățile. Tot în octombrie a venit o delegație de ofițeri ruși, care a fost primită cu o căldură pe care de mult timp Rusia n-a mai provocat-o”. Cu ocazia inundațiilor din Paris, din 1909, regele, guvernul, municipalitățile, dar și diverse societăți, presă, particulari, au trimis

ajutoare. Ofițerii, de multe ori, au arătat simpatia lor pentru Franța. Când au fost turiștii din L'Île de France, ofițeri din garnizoană au venit în corp, cu muzică și drapele în frunte, primindu-i cu *Vive la France!* Auzit și ofițeri vorbind de insuficiența instrucție în Germania (sic!) și temerea lor ca pregătirea făcută acolo să nu fie, de fapt, insuficientă. Generalul Crăiniceanu, (care-l înlocuise pe Al. Averescu la Ministerul de Război), într-un articol (nesemnat), scrie că în caz de conflict între Rusia și Austria, România ar avea tot de pierdut dacă ar lua partea celei de a doua. Rusia nu va ezita să debarce trupe pe litoralul Mării Negre și luarea Constanței și Sulinei ar fi însemnat o lovitură mortală pentru români, indiferent de rezultatul luptelor din alte părți. Concluzia lui era că dacă România nu ar fi aliata Rusiei, atunci măcar să păstreze neutralitatea. Pentru Blondel, trăsăturile politicii externe românești erau: prietenie cu toți cei care îi doresc prietenia, libertate completă de acțiune, neutralitate absolută în caz de conflict. Se înșela diplomatul francez în părerile sale? Doar că observa mai mult perspectivele, decât o realitate imediat palpabilă. Blondel iubea sincer România. Era în relații cu toată lumea politică. Și era și căsătorit cu fiica lui Jean Cămărășescu. Stanislas de Buyer, consulul francez de la Iași, era de altă părere. Pentru el, influența germană în România era precumpănitoare. Cele mai multe mărfuri străine în țară erau fie germane, fie austriece. Comandantul corpului de armată de la Iași își trimisese fiul în Germania și venise îmbrăcat în uniformă prusacă. Sigur că atunci când venea un francez la Iași, era primit cu cea mai mare simpatie, dar faptul era efemer. Dacă rămânea, simpatia se diminua treptat (de Buyer era doar cetățean francez, nu francez de origine, și faptul se știa la Iași).

Părerii și părerii. Nota subiectivă nu putea lipsi. După vizita lui Friedrich Wilhelm, Kronprințul german, ziarul francez „Le Temps” (numărul din 24 aprilie 1909) scria că România e cu totul înfeudată Germaniei. Presa română reacționează. În „L'Indépendance Roumanie”, articolul e dictat de I.I.C. Brătianu. Dacă Germania dobândise superioritate pe plan comercial și industrial în România, aceasta nu însemna că a acaparat și sufletele românilor și influența ei a devenit fără rival. „Le Temps” se înșela crezând că bunele raporturi cu germanii nu pot exista decât în detrimentul Franței. Această manieră de a vedea lucrurile nu

corespunda nici realității faptelor, nici situației regatului român vizavi de Europa. România nu era un teren de conflict, nu era un client pe teritoriul căreia să se ducă lupte de influențe contrarii. „Avem pretenția legitimă de a întreține relații prietenești cu toți cei care respectă interesele noastre și nu agravează legitimele noastre susceptibilități [...] România este un băiat destul de mare pentru a avea dreptul de a privi amical toate statele care îi arată sentimentele lor de prietenie”. Limbajul folosit de „Le Temps” era de un „anacronism regretabil”. Mândră punere la punct.

Ziarul conservator „Patria”: „Nu e om de lume în România, intelectual, a cărui bibliotecă să nu fie 1/2 franceză, nu e român care să nu fi simțit pentru Franța o irezistibilă simpatie, care n-a căutat să se impregneze de spiritul francez, de cultura franceză”. Și ziarul recunoștea că unii, din „buna societate”, au mers până acolo, încât și-au uitat propria lor patrie și uneori propria lor limbă pentru Franța. „Viitorul”, ziarul Partidului Național Liberal, răspundea ziarului francez că românii nu sunt nici germani, nici francezi, ci pur și simplu români, stăpâni pe sentimentele lor. Și aceste sentimente pentru un stat sau altul nu însemnau deloc înfeudare față de unul din ele. E absurdă ideea că regatul român n-ar avea o viață proprie, caracterul, aspirațiile și interesele sale, ci ar fi un câmp liber pentru competițiile din afară. „Conservatorul” considera că „Le Temps” făcea o reală greșeală de perspectivă. Nu era adevărat că România era o țară ingrătă, care uita serviciile pe care i le făcuse Franța în trecut, dar, în viața internațională, unei țări mici ca România nu-i era îngăduit să facă sentimentalism, ci trebuia să urmeze politica pe care i-o impuneau interesele. „Simpatiile românești din clasa românilor cultivați au rămas neschimbate pentru Franța, dar politic, România trebuie să fie alături de puterea care poate cel mai bine să-i garanteze existența”.

Într-adevăr, deocamdată părea lucrul cel mai înțelept. Un stat mic era nevoit totdeauna să urmărească conjuncturile internaționale și să țină seama de ele. Și apoi, de ce trebuia orientată politica României doar către Franța? „Republica franceză n-acordă nici o atenție pentru poporul latin de la gurile Dunării”, scria „Viitorul”, oficiul liberal, în 1909. „Dimpotrivă, ne judecă dintr-un unghi strâmt și fals și n-a pierdut nici o ocazie ca să ne pună piedici în mersul nostru înainte, în timp ce, în această vreme, România găsea un sprijin puternic și constant la Puterile din centrul Europei”. Ziarul „Patria” amintea atitudinea Franței la Congresul de la

Berlin, poziția reprezentantului francez Barrère, în Comisia Europeană a Dunării și mai ales afacerea Hallier, care a uimit inutil România. Erau de menționat apoi pozițiile franceze în rezolvarea incidentului de la Ianina, în tratativele privind campania de gaz a Bucureștiului și, în genere, un egoism prea exagerat. Evident, fiecare stat duce politica intereselor sale, pe cât cu putință fără sentimentalisme și punând în față realitățile. Pentru Franța, România era în tabăra cealaltă, în cea germană, și atitudinea ei nu putea să nu fie influențată de această realitate. În corespondența diplomatică franceză, există numeroase supoziții asupra existenței sau nu a unei convenții militare între România și Puterile Centrale. Căpitanul de Thomsson, atașatul militar francez de la București, credea în 1908 că o astfel de convenție s-a încheiat încă în 1901 (știrea o dăduse și „Adevărul” din 10 iulie 1901, preluând o știre din „Magyar Ország”), când, în vară, feldmareșalul austriac Beck, însoțit de 40 de ofițeri, vizitase Sinaia. Thomsson folosea și o broșură a colonelului austriac Schneider, care fusese atașat militar la București, înainte de a fi la Paris și în care erau detaliate planuri de cooperare ale armatelor austro-ungară și română. Folosea și confidențele colegilor săi rus și bulgar, din care reieșea că schimburile de vederi între statele majore austriac și român au continuat în 1902-1903, ducând la o înțelegere completă, sancționată de regele Carol înaintea vizitei sale la Ischi, în 1903. Și atașatii militari rus și bulgar, cum precizează Thomsson, aveau la dispoziție servicii de informații bine organizate⁵⁵. Și Gironon, atașatul militar francez la Viena, auzise de o convenție militară scrisă între Austria și România. I-o spusese un secretar al legației României de la Viena (nu se precizează care, la Viena fiind 3 secretari de legație: Dim. Ghica, C. Argetoianu și N. Ghermani). Acesta îi dezvăluise că ea fusese semnată doar de Carol I și D.A. Sturdza, iar ministrul de Război de atunci nici nu știuse de ea (de fapt, Sturdza era și ministru de Război). Neștiind de acest secret, Beck îi vorbise de convenție maiorului Mihail Schina, atașatul militar al României la Viena. Schina se arătase neîncredător și atunci von Beck îi pune textul convenției sub ochi⁵⁶.

Toate nu erau decât supoziții. În realitate, o astfel de convenție militară româno-austro-ungară nu e atestată documentar nici în 1901, 1902, 1903 și nici ulterior. Acorduri verbale în legătură cu o eventuală cooperare militară da, dar nimic scris⁵⁷.

Atât îi interesa pe francezi cu directă privire la România: ce loc ocupa ea în sistemul de alianță al Germaniei. Să atragă micul regat dunărean în sistemul său de alianțe nu preocupa deocamdată Quai d'Orsay-ul. Și nici să se implice mai activ în relațiile comerciale ale României. În 1909, Blondel nu ezită să reproșeze guvernului său și compatrioților săi dezinteresul. „Nu mă tem deloc să afirm că din punct de vedere al influenței morale, Franța e departe de a fi pierdut teren, cum vor să creadă cei care, necunoscând suficient starea de spirit a claselor conducătoare din România, cred într-o diminuare a simpatiei pentru noi, constatând creșterea preponderenței comerciale a Germaniei”. Însă observa și el cu reproș că Franța, din punct de vedere comercial, a pierdut constant și în locul ei, s-au infiltrat tot mai asiduă pe piața română Germania, Austria, Belgia chiar. Lucrul era într-un fel inevitabil, cele trei țări fiind și cele mai importante cumpărătoare ale produselor agrare românești. Dar Blondel atribuie faptul „inertiei, apatiei și rutinei de care comercianții noștri au făcut adesea dovadă în luptă cu concurenții lor, cu o înțelegere mai exactă a nevoilor și aspirațiilor țării”. El primea numeroase cereri de informări comerciale. Răspundea la ele „de mon mieux”, dar nu erau folosite lămuririle sale. Cele mai multe cereri sunt de nume de reprezentanți care ar putea să se ocupe în România cu plasarea mărfurilor lor. Dar majoritatea reprezentanților comerciali sunt germani sau de altă naționalitate și nu-și părăsesc compatrioții lor, cărora le pot impune și condiții mai oneroase. De aceea, Blondel solicită trimiterea în România de agenți francezi activi, capabili să înțeleagă gustul clientului român. El nu-i de acord cu felul cum procedează unele case de comerț franceze. Sunt rugate să trimită cataloage cu produse și ele răspund că o fac, dar cheltuiala trimiterii în fond mică, vor s-o suporte cel care cere. Comercianții germani, spre deosebire, distribuie peste tot cataloage ilustrate, traduse în mai multe limbi. Au mulți agenți activi, cu eșantioane de tot felul, gata mereu să schimbe modelul după dorința clientului. În fața solicitudinii germane, clientela vede intransigența și rutina franceză și, în ciuda trecerii de care se bucură mărfurile ce vin de la Paris, nu ezită. Multe case de comerț franceze au reușit în Germania, Italia, Austria. De ce nu se ia exemplul lor? Guvernul ar trebui să încurajeze și el inițiativele, mai ales că Franța era în 1909 cel mai mare cumpărător de petrol românesc. Se putea instala un serviciu maritim regulat și, inevitabil, schimburile s-ar

fi înmulțit. Se putea fructifica mai bine capitalul francez în plasamentele de petrol (deja de circa 35 milioane de franci), în industriile României încurajate de guvern. Crede că ar fi necesară și o bancă, exclusiv cu capital francez, la București, „împotriva băncilor germane, aici atotputernice”. Blondel atrăgea atenția: „Germania va lupta, fără nici o îndoială, pentru a cuceri influența morală alături de cea economică și o și câștigă, puțin câte puțin. E timp încă de a opri această evoluție. Vom fi ajutați de marea majoritate a națiunii, de oameni politici influenți, care nu aprobă tendințele germanofile ale cercurilor de la Curte”⁵⁸.

Și Blondel, ca și alți diplomați, în ciuda văditei sale simpatii pentru români, nu se poate dezbăra de obiceiul de a trata țara în care era acreditat ca o arenă a confruntărilor de influențe. Numai că țara nu era niciodată, nu putea fi, un obiect inert sau o ființă pasivă ce putea fi manevrată într-o parte sau alta. Era mai înainte de toate ea însăși. În august 1901, un comerciant german se duce la Kiderlen-Wüchter, ministrul Germaniei la București, și se plânge de un avocat român. Kiderlen merge la D.A. Sturdza, care era prim-ministru, și-i face cunoscută plângerea. D.A. Sturdza, totdeauna prompt când era vorba de germani, a crezut că trebuie să adreseze Baroului avocaților o scrisoare cu un blam pentru avocatul incriminat. Baroul îi răspunde: „având în vedere starea de slăbiciune intelectuală manifestată de autorul notei (primul ministru, nota bene!), o clasează pur și simplu fără urmări și fără răspuns”. Răspunsul e publicat în presă, lumea a făcut haz și incidentul n-a mai avut altă urmărire. Iată însă că „Monitorul Imperial” de la Berlin publică o notă: „În cursul ultimului an, comercianții germani care au afaceri în România s-au plâns în mai multe rânduri că avocații români n-au destulă solitudine pentru afacerile încredințate de clienții germani, că adesea, avocații nu fac nimic, cu toate că onorariile le-au fost plătite înainte. Și demersurile pentru a obține satisfacție au rămas fără succes. Ținând cont de această situație, se recomandă cu insistență comercianților germani ca înainte de a se adresa unui avocat român, să ceară informații asupra lui la consulatele din București, Iași și Galați, care recomandă interesaților avocați din circumscripțiile lor demni de încredere”. Avocații români, de data aceasta, ripostează. Consideră ofensatoare reclamațiile diferitelor case de comerț germane. La fel și nota din „Monitorul Imperial” și, reuniți la București, hotărăsc: 1. Nici un avocat nu va accepta pe viitor o

afacere cu o casă germană fără avizul și autorizația consiliului de disciplină al Baroului; 2. Avocatul care, contrar acestei decizii, intră în relații cu casele comerciale germane, acceptând vreo afacere direct sau indirect, prin consulatul german, va fi denunțat într-o reuniune publică disprețului colegilor și urmărit în fața consiliului de disciplină pentru nedemnitate vizavi de Copul avocaților din care făcea parte⁵⁹.

Românii nu erau deloc insensibili la manifestări arogante. Până și regele Carol era nemulțumit de procedeele germane la București. Mai ales de Kiderlen era nemulțumit. Nu-i putea uita amestecul brutal în ultima criză de guvern, cu insistențele sale de a fi menținut P.P. Carp. Regele a vorbit multora de „lipsa de ținută” a diplomatului german. Cu atât mai mult, cu cât își instalase o prietenă la Legatie și, când era la Sinaia, îi tăia în fiecare zi suveranului drumul prin parc, având alături această companie nenormală.

În vizita în România, ziaristul de Muntz, de la „Neue Freie Presse”, îl întreabă pe regele Carol dacă politica externă a țării e condusă și influențată direct de el. „Nu contest, răspunde regele, că politica internațională pe care o urmărim nu ar răspunde gustului meu. Ea e însă singura rezonabilă”⁶⁰.

Într-adevăr, micul regat dunărean ducea o politică externă potrivită interesului său esențial: apărarea existenței și asigurarea liberei dezvoltări. Deocamdată, apropierea de Puterile Centrale continua să fie considerată soluția cea mai bună pentru satisfacerea acestui interes. Dar tot timpul e vorba de o atitudine plină de nuanțe. Aceluiași ziarist, de Muntz, regele îi răspundea la întrebarea dacă între România și Austro-Ungaria e un tratat de alianță: „Cred că tratatele scrise sunt inutile acolo unde dictează interesul bine înțeles. N-avem nevoie de Tratatate pentru a ne apropia de Austro-Ungaria. Suntem apropiați de Austro-Ungaria prin caracterul imperios al intereselor noastre și printr-o încredere reciprocă”. În răspuns trebuie să vedem refuzul regelui de a dezvălui existența tratatului secret cu Austro-Ungaria și nu reala lui necesitate. Pentru că, mai cu seamă după 1907, 1908, această necesitate începe să nu mai fie văzută de mulți. În Europa se creează un nou sistem militar și politic opus Triplicei. Alianța franco-ruso-engleză repune în alți termeni echilibrul european. Este elementul care se poate opune cu succes Germaniei și aliaților ei. Alăturarea Angliei la înțelegerea franco-rusă însemna – inclusiv

pentru factorii politici de decizie de la București – înclinarea balanței de forțe spre Antantă. În 1883, România se alăturase Centralilor de teama Rusiei țariste. În 1908 însă, s-a putut vedea că Austro-Ungaria se purta cu o la fel de mare dezinvoltură cuceritoare față de micile state. Bosnia și Herțegovina sunt pur și simplu anexate; fără menajamente. Un stat mare arăta limpede că își putea permite oricând să împiedice dreptul de a fi al altora. Impresia pe care o lasă la București un astfel de act samavolnic e detestabilă. Se adăuga la aceasta și teama de eventualele modificări ale statu-quo-ului de la sud de Dunăre. Anexarea celor două provincii se făcuse în același timp cu proclamarea independenței Bulgariei și după un acord prealabil între principele Ferdinand al Bulgariei și guvernanții monarhiei habsburgice. Se ivește posibilitatea unui război bulgaro-turc și a unei alianțe a noului regat bulgar cu Viena⁶¹. La 5/18 octombrie 1908, Carol către Maria: „Situatia este gravă deși un război este exclus. Există mai multă indignare față de Austria decât față de Bulgaria, ceea ce regret foarte mult pentru prietenul meu Aerenthal care este un cap politic; din toate părțile el este făcut responsabil de provocarea dificultăților care cu greu pot fi depășite; îi este fatal faptul că evenimentele bulgărești /proclamarea independenței/ au coincis cu anexarea Bosniei /și Herțegovinei/; asta a venit cu totul neașteptat la Viena. Ceea ce s-a întâmplat nu mai poate fi revocat și Turcia se va găsi în fața unui fapt împlinit. Avem simpatie pentru proclamarea independenței Bulgariei, dar nu putem să recunoaștem aceasta față de marile puteri ceea ce am pus să i se spună lui Ferdinand”. Ulterior regele adăuga: „Este extrem de regretabil că domnește în țară un curent extrem de ostil împotriva Austro-Ungariei și își găsește ecoul în Parlament. Cauzele sunt multiple: mai întâi incorporarea Bosniei, deși pe noi nu ne privește deloc, dar se consideră aici o brutală încălcare a tratatului /de la Berlin/ apoi declarația baronului Aerenthal către delegați că Serbia ar putea fi despăgubită printr-un loc în comisia dunăreană, unde doar noi singuri și marile puteri sunt reprezentate și în final nemaiauzita lege electorală a Ungariei prin care, dacă se votează, cu greu de mai poate ajunge vreun român în Camere. Ungurii ca vecini sunt absolut insuportabili și nu au nici o considerație față de nimeni. Jubileul de 60 de ani de domnie al împăratului Franz Josef a fost sărbătorit aici mai mult decât la unguri; în orașele lor dacă a fost arborat vreun drapel. Actuala situație politică pe

care a creat-o baronul Aerenthal, cu care mă aflu în relații de prietenie, îngreunează enorm relațiile noastre cu imperiul vecin, ceea ce eu regret cu atât mai mult cu cât împăratul /Fr. J./ mai ales în ultima vreme, a fost foarte atent cu mine: mai întâi primirea deosebită a lui Nando la Viena, apoi numirea mea ca general austriac, o onoare pe care în afară de împăratul german mi-au făcut-o doar țarul Alexandru al II-lea și /regele/ Albert al Saxoniei. Situația nu se va clarifica prea curând deoarece sunt prea multe interese în joc și la Viena sunt încăpățânați; cercurile de acolo și mai ales din Ungaria sunt puțin încântate de politica austriacă ceea ce eu înțeleg prea bine”. În sânul guvernului român, toate sunt comentate cu îngrijorare. Prin anexare se dădea o lovitură mortală mișcării de emancipare și unitate statală a sârbilor (cele două provincii anexate aveau o populație în majoritate sârbă și făceau parte din vatra națională a sârbilor). Evenimentul putea modifica alianțele zonale (ceea ce de fapt s-a și întâmplat). De acum înainte, Serbia, cu drumul blocat spre est se va orienta ferm spre Macedonia în vederea unei sporiri de teritoriu și va strânge raporturile cu Rusia, iar Bulgaria, care se crede îndreptățită să spere teritorial pe seama otomanilor se va orienta spre blocul Centralilor. Rapoartele diplomatice austro-ungare semnaleză posibilitatea ca guvernul român să ceară dublei monarhii de a opta între România și Bulgaria. Nu se merge până acolo, cum regele Carol îl asigură pe șeful delegației austro-ungare, Schönburg, la 19 martie 1909. Dar poziția României în timpul crizei bosniace a avut o linie proprie. Ea a susținut neconținut Serbia, opunându-se pe toate căile diplomatice tendințelor ofensive ale Vienei și recomandând moderația la Belgrad*. Totul în intenția de a se ajunge la un modus vivendi. Nonconformismul politicii României față de politica Triplicei e accentuat de divergențele pe marginea noii convenții comerciale româno-austro-ungare. România voia să înlăture

* Vezi sugestiile diplomației române făcute la Viena asupra eventualității ridicării la luptă a tuturor slavilor din imperiu în cazul atacării Serbiei și recomandările făcute guvernanților sârbi de a se mulțumi cu unele compensații economice oferite de Aehrenthal în N. Iorga, *Comment la Roumanie s'est détachée de Triplice*, în „Revue historique de sud-est européen”, IX (1932), nr. 7-9, p. 236; *La place des Roumains dans L'Histoire universelle*, vol. III, Buc., p. 159.

prohibiția importului de vite românești prin punctele de frontieră cu monarhia habsburgică, care dănuia din 1881. Ea afectase serios valoarea exportului românesc de vite de la 19.093.000 lei în anii 1880, la 589.583 lei în 1906, respectiv în contravaloarea din Austro-Ungaria, de la 9.869.000 lei, la 205.297 lei. În altă parte decât în Austro-Ungaria, România n-avea unde să vândă prisosul vitelor sale, fiind nevoie de o piață de desfacere apropiată. Marii latifundiați unguri și cercurile agrariene austriece se opuneau însă importului acestui articol din România. De aici multă dezbatere pasionată în presă, în parlament, tensionate contracte diplomatice.

N. Iorga îi scria la 11 ianuarie 1909 lui Francisc Bellegarde, conte austriac. Acesta îi declarase că îi iubește pe români și le știa limba (îi și scria, de altfel, în românește). „Dar, îi răspunde Iorga, dv. sunteți austriac, dv. simțiți și gândiți ca austriac. Îmi veți îngădui să simt și să gândesc ca român, eu care sunt român!” Și ce gândește Iorga? „Se pare că iredentism înseamnă a îndemna pe românii neliberi să încerce a-și smulge libertatea, atunci când ei nu au puterea s-o facă și când noi, din libera Românie, n-avem puterea de a-i ajuta. Dacă e așa, n-am făcut niciodată politică iredentistă. Politica pe care o reprezintă și o propagă are un crez mai simplu și care e în domeniul realității: a ni păstra oriunde ființa etnică, neatinsă [...] și, prin muncă, a ni aștepta ceasul care va veni, dându-ni tot ce e al nostru și nimic mai mult”. Afirmației că țărani din Bucovina stăteau mai bine decât în România liberă, N. Iorga îi replica: „Se poate. Dar «unde-i bine, acolo-i patria» e un principiu pe care nu l-au avut vremurile sănătoase și, câtă vreme avem loc în coliba noastră, am avea dreptul să chemăm la dânsa pe frații noștri din cele mai strălucite palate străine”. Și adaugă în post scriptum cum că nu e dușman al Austriei: „În politică – nu e așa? nu se face sentimentalism. Prietenie înseamnă concordanță de interese. Cine poate face ca interesele Austriei să meargă alături de ale României... O Austrie care să respecte dezvoltarea noastră economică, o Austrie care ar cruța pe ai noștri ce se află în mâinile ei, o Austrie care ar înscrie măcar în testamentul ei drepturile ce avem asupra pământului nostru înstrăinat – ni-ar putea fi prietenă. E întrebarea dacă poate exista. Altfel, ni păstrăm toată prietenia pentru noi”.

N. Iorga făcea parte dintr-o nouă generație care credea că sorocul imperiului dualist s-a apropiat. Cum credea tânărul stu-

dent I. Petrovici, care-i scria lui T. Maiorescu de la Viena, la 22 noiembrie 1905, comunicându-i impresia sa că Austro-Ungaria se apropia cu pași repezi de descompunere și prăbușirea nu venise încă pentru că moștenitorii săi nu se înțeleseseră asupra părții de pradă ce urma să revină fiecăruia. Maiorescu îi răspundea la 5/18 ianuarie 1906 (meticulos în tot ce făcea, T. Maiorescu nu numai că nu uita să-și dateze totdeauna corespondența, dar o făcea de fiecare dată în ambele stiluri): „Eu aud acest cântec de vreo 50 ani și am de mult experiența că cea mai zadarnică îndeletnicire este proorocirea istorică pe o scară mai întinsă. De abia poți prevedea pe un an-doi câteva dezlegări parțiale în lăuntru unui stat”. Cel care vedea profetic era Petrovici. Dar nu vedea decât propria-i dorință, realitatea fiind totdeauna mai greu de descifrat și înțeles. Dacă abcesul austriac nu s-ar fi spart în 1918, ci în 1848 sau 1859 – cum de fapt ar fi trebuit – multe s-ar fi schimbat în Europa. Germania nu s-ar fi constituit ca stat unitar, ceea ce era „fatal”, decât într-un ritm lent, dar mai sigur și mai pașnic. Și mai ales, cum credea inteligentul diplomat italian Sforza, „fără a crea la germani impresia că aspirația lor spre unitate avea un dușman ireductibil: Franța”. Un probabil război european sau mondial n-ar fi fost ca acela din 1914-1918, un război pentru succesiunea Austriei. Numeroase probleme naționale s-ar fi rezolvat în perioada luptelor naționale de până la mijlocul veacului al XIX-lea și nu s-ar fi impus Europei până în veacul următor. Dar...împărăția Habsburgilor a dăinuit cu toată dorința multora, foarte multora (dar, din păcate, neacționând în front comun) de a se prăbuși. Și istoria trebuie luată așa cum e. Iar oamenii politici, înainte de a fi vizionari, trebuie să fie realiști. Și T. Maiorescu prefera să fie omul politic al unei țări mici și nu profetul istoriei europene.

O AMINTIRE ISTORICĂ

Iulie, 1904. 400 de ani de la trecerea în posteritate a lui Ștefan cel Mare. Un nume simbol. O mare aniversare. Și sentimentul viu că românii au o istorie. Și nu una oarecare. Guvernul țării nu numai că nu se dă deoparte, dar este inițiatorul și organizatorul manifestărilor. Henry, ministrul Franței la București, scria la Paris că Ștefan cel Mare, între altele, fusese victorios și asupra ungarilor și manifestările din România vor trezi în Ungaria impresii foarte vii, cu ecou în presă și parlament. Va fi dificil să se evite imprudențele și provocările. Și într-adevăr, nici nu sunt evitate. Guvernul de la Budapesta interzice tuturor supușilor maghiari să ia parte la ceremonialul de pomenire de la Putna. De aici, polemici foarte vii între jurnalele celor două țări, cu ecouri în parlamente. „Afacerea n-are urmări pentru moment – scria ministrul francez, dar a permis să se constate o dată în plus natura sentimentelor care existau între români și unguri, în ciuda înțelegerilor care unesc Viena de București”.

Hotărârea guvernului maghiar era previzibilă. În a doua jumătate a lunii aprilie, ministrul de Interne al Ungariei trimitea tuturor prefecților o circulară, anunțându-i de sărbătorile ce intenționau a se face în România cu ocazia comemorării lui Ștefan cel Mare. „Nu este exclus, preciza în circulara sa, dimpotrivă, e foarte posibil că aceste festivități vor prilejui și manifestări împotriva ideii de stat ungar, care ar putea fi – ținând cont de larga mișcare pornită atât de devreme – de proporții mai mari și cu un caracter mai periculos”. Și atunci, nu-i așa? cerea tuturor prefecților să urmărească „cu o atenție cât mai trează” orice mișcare și să se îngrijească de măsuri preventive. Prima măsură o și luară autoritățile ungare împotriva studenților români de la Budapesta. Aceștia ținuseră la începutul lui 1904 o consfătuire la care hotărâseră o cât mai masivă participare a lor la Putna, iar în prealabil, să desfășoare o vie propagandă în jurul personalității marelui voievod. Autoritățile, nevăzând în aceste manifestări decât

„o nouă dezvoltare a ideii naționale române”, au oprit-o pe cea dintâi și au supravegheat-o strict pe cea de a doua.

La Putna, mănăstirea, curtea, locurile dimprejur, înțesate de lume. Frunțașii românilor din Bucovina la un loc cu frunțașii din regatul român, P. Poni, Flondor, Hurmuzaki, N. Filipescu, Șt. Șendrea, I. Grădișteanu, V.G. Morțun, V. Brătianu, gen. G. Anghelescu ș.a. folosesc inițiativa Ligii Culturale de a organiza la Putna un pelerinaj a mii de țărani și intelectuali români de peste tot. Tricolorul fâlfaie alături de steagurile austriece. Mitropolitul Repta oficiază; predica e mișcătoare. La fel de înălțător discursul lui Gr. Tocilescu, care vorbește adânc emoționat. Aplauze neîntrerupte. „Am ascultat discursuri dintre care, cele mai multe, erau foarte prudente, își amintește N. Iorga, dar cine putea opri valul de foc al lui Tocilescu care, suit pe un butoi, catehiza pe pletoșii săteni”. De față erau prințul Hohenlohe, guvernatorul Bucovinei, mareșalul Lupul, consulul român C. Kogălniceanu. Peste 5.000 de țărani bucovineni. „Înfățișarea lor e mândră. Căutătura lor înflăcărată, atitudinea lor bărbătească” – scria corespondentul „Epocii”. Coroane multe și de pretutindeni. La banchetul prezidat de mitropolitul Bucovinei, vorbește guvernatorul Hohenlohe, care laudă sentimentele de recunoștință de care sunt animați românii pentru eroii lor (curios de ce nu se întreba și ce căutau austriecii pe pământul unde sălășuiau eroii altora). Șt. Șendrea mulțumește pentru călduroasa primire pe plaiurile Bucovinei a românilor veniți la Putna „călăuziți de sentimentul de pietate pentru apărătorul creștinătății”. Toastează la fel N. Filipescu (se simte în vibrarea glasului emoția înălțătoarei amintiri naționale, dar și dorința de a se stăpâni, de a nu spune de față cu înalții oaspeți austrieci gândul răzvrătitor contra nedreptății). Ce nu se rostește față de austrieci la acest banchet al mărimilor, se spune la masa dată pentru studențime și pelerini (500 de tacâmuri) și, mai cu seamă, la multele, nesfârșitele mese populare din jurul Putnei. Guvernul austriac afectase 10.000 de coroane din fondul religios întru cinstirea evenimentului (gest de mărinimie al stăpânilor și o metodă politică în care austriecii erau experți).

La Putna, „Liga Culturală” difuzează o medalie comemorativă, popularizând efigia învingătorului de la Baia (nu întâmplător tocmai această victorie era comemorată). Tot aici (dar nu numai aici) este difuzată cartea lui Iorga *Istoria lui Ștefan cel Mare pentru*

poporul român. Tirajul ei fusese de 40.000 de exemplare (cele mai multe difuzate prin secțiunile Ligii). Iorga însuși adusese cu el un extras despre Ștefan cel Mare din *Istoria Românilor* în limba germană, „pe care l-am împrăștiat gratuit și acești țărani chiar întindeau după dânsul asprele lor mâini lacome”. Cu o zi înainte, amintirea eroului românilor fusese omagiată la Suceava, procesiune către ruinele cetății. Mii de oameni din toate treptele sociale. Buciumași pe ruine anunțau sosirea cortegiului. Un timp splendid a dat manifestării încă și mai multă măreție sărbătorească.

Lui Vladimir Ghica, nepotul fostului domnitor Grigore Ghica al Moldovei, ucis de turci în 1775 pentru că se opusese actului silnic de cedare a unei părți din țara sa, papa îi trimite o telegramă (VI. Ghica era catolic și îl încunoștiințase pe papă de serbările din țară): „Le Saint Père part à la fête qui rappelle la gloire de votre grand héros national, surnommé, par le pape Sixte IV, l'athlète du Christ et il accorde de tout coeur à ses nobles fils de la Roumanie sa bénédiction apostolique en faisant des vœux pour leur bonheur et pour prospérité de votre illustre nation”.

Sărbătorirea marelui voievod la Iași. Încă de la 28 martie se crease un comitet de organizare a serbării. S-au căutat și s-au găsit cunoscători în arta, costumele, armele din urmă cu 400 de ani. S-au făcut invitații pretutindeni. Încă de la 7 dimineța, balcoanele și ferestrele tuturor caselor din străzile pe unde avea să treacă procesiunea școlară și cortegiul istoric sunt împodobite cu steaguri și flori. Străzile dintre Copou și Palatul administrativ sunt înțesate de lume. Apelul lansat de C. Climescu, în numele comitetului de organizare, vorbea în termenii: „Noi, toți cei cu inimă română, să ne deșteptăm în numele Marelui Voievod Ștefan, să dăm zilei de 2 iulie însemnătatea ce o are pentru întreg neamul românesc, pentru a spori răsunetul numelui voievodului Ștefan din Nistru în Tisa și din Carpați în Pind”. Și apelul nu putuse să nu aibă urmare. Pe tâpșanul de la Copou se formează un cortegiu sub privegherea membrilor din Comisia serbării. La 8, cortegiul pleacă, în frunte cu muzica regimentului 13, în spre statuia lui Ștefan cel Mare. Tot timpul se execută marșul lui Ștefan. Fanfarei militare i se alătură fanfara liceului internat. Aranjamentul muzical, marșul, cântecul „Hai, frați!” aparțineau lui Th. Burada. Cortegiul trece printr-o mare mulțime de oameni îmbrăcați în haine de sărbătoare: 24 de arcași (4 în fruntea cortegiului), 6

buciumași, 6 trâmbițași, 6 gorniști, 8 toboșari, 40 coriști, 20 copii de casă, 1 vel logofăt, 6 pârcălabi, 1 portar de Suceava, 1 stegar, 4 fustași, 6 boieri veliți, 20 curteni, 1 hotnog, 50 plăieși, 1 căpitan, 100 soldați ș.a. Impresia e admirabilă. Procesiunea școlară e și ea la înălțime. Fiecare școală aduce o coroană pe care o depune la picioarele statuii. Elevele confecționaseră frumoase costume și multe, multe steaguri de toate mărimile. Mitropolitul Moldovei oficiază slujba la Mitropolie. La serviciul divin asistă ofițerii garnizoanei Iași, cu generalul Iarca în frunte și toate oficialitățile. La sosirea cortegiului, slujba era terminată. Mitropolitul oficiază un trisaghion, îngenunchind o dată cu întreaga asistență. Momentul e emoționant. Sub soarele verii, urmași ai marelui voievod își coboară frunțile, înălțându-și gândurile către el și speranțele către neamul întreg. Niciodată istoria nu pare mai vie decât când coboară în suflete într-un moment de proslăvire a unui mare înaintaș. Fapta străbună devine atunci clipă prezentă, prilej de mândrie și îndemn de trăire națională.

O sărbătorire asemănătoare la București, la 2 iulie, ziua lui Ștefan cel Mare. Ministrul Cultelor, Sp. Haret, V.G. Morțun de la Interne, cu ajutorul pictorului Costin Petrescu, care a lucrat sub îndrumarea lui Nicolae Iorga, organizează la intrarea de la șosea un cortegiu istoric închipuind intrarea lui Ștefan în Suceava, însoțit de Vlad Țepeș, domnul Munteniei atunci și care îl ajutase să se înscăuneze. Se imită mormântul de la Putna chiar în tribuna ministerială. Discursuri rostite cu înflăcărare de doi studenți. Defilare a trupelor din garnizoana Bucureștiului, apoi elevii mai multor licee bucureștene, apoi cortegiul propriu-zis: buciumașii, toboșarii, ceata steagului în armuri, curtea domnească... (toți erau din regimentul 3 călărași. Sergentul Boltaș, un blond chipeș din Tecuci, interpreta rolul lui Ștefan); copiii din casă, sfetnicii domniei, pârcălabii, aprozii... Peste tot se vedeau scuturi, halebarde, lănci, arbalete ș.a. Mare entuziasm.

În toată țara, prin decizia ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 2 iulie, dimineața, în toate școlile, se face pomenirea voievodului, a căpitanilor și ostașilor săi. Profesorii și școlarii cu drapele. Prin excepție, în această zi se împart premiile elevilor.

La Bârsești, în Vrancea, s-a ridicat un monument prin subscripție publică. Pe o latură s-a înscris un pasaj din cronica lui

Ureche (celebra descriere a domnitorului). Pe o altă latură, versurile lui Eminescu.

Țara întreagă s-a simțit solidară cu amintirea marelui erou. Șt. O. Iosif îi închină poemul istoric *Din zilele mari*. Octavian Goga scrie în „Luceafărul” poezia *De la noi*, de un înălțător fior patriotic: „Noi suntem drumeții piticelor vremi, / Pitici în putință și vrere, / Copii fără sprijin ne scurgem viața / Din dar și din nemângâiere. / A noastră moșie, frumoasă nespus, / Grumazul și-a-ntins spre pierzare, / Căci brațele noastre azi spadă nu strâng / Și steag țara noastră nu are... / Măria-Ta! Suntem bătuti de nevoi, / La noi în zadar ară plugul, / Căci holdele noastre cu spicul de aur / Străinul le fură belșugul / Măria-ta! Toate străinii le duc / Și numai cu lacrimi ne lasă”. Nu e o elegie plângăreată, ci un îndemn la revoltă.

Cum autoritățile ungare interziseseră românilor să se ducă la serbările marelui voievod de la Putna sau din Regat, dar interdicția nu se aplica și pe teritoriul Ungariei, foarte mulți români ardeleni l-au comemorat la ei acasă. Cum au făcut săliștenii, de pildă, care au organizat o sedință comemorativă de patru ore, ascultând lectura materialului istoric și literar apărut prin reviste și broșuri și încheind serbarea cu versurile lui O. Goga din „Luceafărul”.

Serbările pentru Ștefan cel Mare, într-o vreme de șovăire și îndoială, erau, cum o credea și N. Iorga, „o afirmare, una de o putere neobișnuită”, „un moment de cutremurare a conștiinței naționale”.

MANIA FRANȚUZISMULUI ȘI REAȚIA CONTRA EI

Luni, 13 martie 1906. Societatea de binefacere „Obolul”, una din cele 200 câte erau atunci în București, condusă de soția liderului liberal M. Pherekyde, organizează la Teatrul Național o reprezentație cu câteva piese franțuzești, în limba franceză. De ce piese franțuzești, e puțin important, dar de ce în limba franceză și încă tocmai la Teatrul Național, adică pe prima scenă a țării? „Pătura cultă și avută a societății noastre, declara Emil Costinescu, tocmai aceia care ar avea și timpul și mijloacele de a cultiva mai bine limba românească și de a-i da toată strălucirea de care este primitoare, cultivă, din contră, o limbă străină care, oricât ne-ar fi de simpatică și oricât am admira-o, nu trebuie să ne facă să părăsim și să disprețuim limba noastră națională”¹. Într-adevăr, aristocrația românească vorbea cu mare dezinvoltură și oriunde limba franceză și prea puțin limba română. Doamnele din societatea „Obolul” voiau să facă un gest filantropic pentru sărăcimea Bucureștiului. Și cum știau că „lumea bună” se ducea mai degrabă la o piesă franțuzească zisă în limba lui Voltaire, erau și ele la modă. Numai că...

Cu o zi mai înainte, la 12 martie, N. Iorga publica în „Epoca”: „O rugămintă”². „Nu vom cere mulțimii, fie și mulțimii studenților, să se amestece. Dar rugăm – prin mine, unul din cei mulți, roagă trecutul și viitorul unui neam, care nu e doar merit unei umilinți și unei batjocuri pentru toate veacurile – rugăm pe oricine simte că are o țară, pe oricine aude glasul poruncitor al sângelui său, pe oricine se poate gândi la moșii, la strămoșii săi, trăiți cinstiți, în țara românească, cu grai românesc, cu suflet românesc, rugăm pe oricine nu vrea să-și arunce copiii în vâlmășagul neamurilor, fără să știe în ce limbă îi vor pomeni aceia care vor veni după dâșii, îi rugăm cu o căldură ce nu se poate coborî în cuvinte, *să nu vie la Teatrul Național* în seara de 13 martie și în seara de 15 martie 1906. Au luat bilete; au făcut o faptă bună pentru săraci. *Să nu vie* la reprezentație, căci ar face o faptă rea față de sufletul

chinuit al acestui popor”. Al. Vlahuță se întreba: „este vreun român, printre cei ce în adevăr simt și gândesc românește, care să nu iscălească aceste cuvinte?”³ Președintele „Ligii Culturale”, Petre Grădișteanu, cere în public să se țină două conferințe la 13 și 15 martie (zile programate de Teatrul Național pentru reprezentația franțuzească) asupra „primejdiei naționale ce rezultă din înstrăinarea claselor diriginte” și cheamă la ele pe toți acei care urmau a se duce la teatru. După aceea revine, aflând că între cele 4 piese ce urmau a se juca era și una românească.

Să revenim și noi. Orele 18, în aceeași zi de 13 martie 1906. În sala Eintracht din str. Sf. Ionică, N. Iorga ține o conferință. Mesajul ei: solidaritatea națională nu poate exista dacă nu există unitate de limbă. În lipsa unității politice, cea mai trainică legătură între oamenii din Regat și cei din afara lui este limba română. Disprețul pe care îl arăta acesteia aristocrația este cu desăvârșire condamnat și trebuie să înceteze. Sala Eintracht era plină de lume. Majoritatea o formau studenții, cărora profesorul Iorga le mai vorbise în același sens la cursurile sale. Chiar la 12 martie el le spunea: „Domnilor, temeiul vieții oricărui popor este *limba* lui. Temeiul acesta al vieții oricărui popor care se numește *limba* a fost înțeles și recunoscut în toate timpurile. Nu există o singură operă în viața omenirii să nu se fi adunat în jurul cultului pentru limba lui cea adevărată”. Pentru Iorga era „forma cea mai înaltă, cea mai deplină în care se putea exprima sufletul unui popor”. Tânărul istoric, în mijlocul evocării trecutului, trăia prezentul cu efuziune și angajare.

Dimitrie Anghel ne descrie atmosfera din sală, unde plutea răzvrătirea, în lumina tulbure a înserării. Când s-a văzut un braț ridicat, zgomotele au tăcut. „Un cap de mag, înfășurat în barbă, apăru și un glas în care vibrau toate emoțiile, o precipitare de cuvinte, o goană de propoziții, o fantezie de fraze se dezlănțui în aer. O putere elementară de uragan trecea, în glasul acela, omul transfigurat, ca un anahoret, ca un rătăcit din altă lume, vorbea făcând procesul boierilor de astăzi”. Cuvintele lui Nicolae Iorga, el era „anahoretul”, mușcau cu ironie arzătoare și înălțau pe culmile răzvrătirii „masa ceea de capete tinere, grămada aceea de energii”. D. Anghel nu mai era tânăr. Dar ar fi urmat fără nici o clipă de șovăire îndemnul celui care vorbea și energia trezită a studențimii bucureștene. Elocința lui Iorga era „suflet puternic

care nu cunoaște stavilă, sufletul neînfrânat care te duce la baricadă”⁴. Marele istoric n-a făcut însă gestul răzvrătirii. A răscolit sufletele tinerilor și apoi a povățuit domolire și liniștire. Scânteia fusese însă aprinsă. Cuvântarea sa e acoperită de aplauze frenetice. Apare și Al. Marghiloman, liderul junimist care îi cere lui N. Iorga, în numele societății „Obolul”, să roage studenții să se împrăștie și să nu tulbure reprezentația anunțată. Aduce în schimb promisiunea că de acum înainte, nu se vor mai prezenta piese în limbi străine pe scena Naționalului. N. Iorga i-a răspuns că ar fi mai bine să se renunțe chiar din acel moment și reprezentația din acea seară să nu mai aibă loc⁵.

Orele 19. De la conferința lui N. Iorga, studenții, în număr de peste 1.500, au pornit pe str. Sf. Ionică și Calea Victoriei spre Teatrul Național. Cântau cu toții *Deșteaptă-te române!* Aici au continuat a cânta și a protesta contra franțuzomaniei. Câțiva studenți pătrund în hol. Îi întâmpină directorul Al Davila, care nu se sfiește să folosească bastonul împotriva studentului N. Săvescu, care-l insultă. Sosesc jandarmii și sergenții de stradă și începe o adevărată încăierare. Studenți și trecători de o parte, jandarmii, sergenții și gardiștii, de cealaltă. Cei dintâi folosesc pietrele trotuarului, ceilalți patul puștilor și tesacele (baionetele). Strigăte, fluierături și trâmbițe militare răsunau în toată piața. Ceea ce la început părea un fel de joc, devine o veritabilă bătălie. Între timp, vin jandarmi călări pe str. Câmpineanu, șarjând cu săbiile. Mare învălmășeală peste tot. Publicul dă năvală în berăria „Cooperativa”, la „Gambrinus”, la hotel Continental, prin toate casele din apropiere. Jandarmii și sergenții îi urmăresc pe oameni peste tot, lovind în dreapta și în stânga, dar și primind lovituri. Manifestanți sau străini de manifestație, prinși în învălmășeală, se apără cu scaune, pahare, talere, farfurii. În piața Teatrului, oamenii se apără cu pietre și bucăți de cărămidă, punându-i pe fugă pe jandarmii călări și rânind pe locotenentul Ioan Moescu. Geamurile de la hotel Continental, de la băcănia Subănescu, frizeria High-Life, berăriile „Cooperativa” sau cea din str. Nouă sunt sparte. Pe str. Regală, lângă „Union”, manifestanții au oprit patru vagoane de tramvai, le-au scos de pe șine și au făcut baricade cu ele: două le-au așezat în strada Regală, de-a curmezișul, unul pe str. Academiei spre biserica Enei, altul pe aceeași stradă spre Ministerul de Interne. Erau cele dintâi baricade din București.

În spatele lor s-au înarmat cu grămezi de bolovani pe care îi adunau, cu droagele de gunoi, auxiliarii, băieții de la prăvălii și de la tipografii. Vorbitori înflăcărați, suiți pe tramvaie, îndemnau tinerii, fâlfâind steaguri tricolore. Grămezi de pietre cădeau mânioase peste trăsurile și cupeurile celor care veneau la Teatrul. Strigăte de „Jos ciocoi! Jos înstăriții!” se auzeau pretutindeni. În ajutorul forțelor de ordine sosesc două companii din batalionul 6 vânători, un batalion din regimentul 6 Mihai Viteazul. Teatrul Național e complet înconjurat. Ofițerii n-aveau însă instrucțiuni precise și și-au lăsat oamenii expuși loviturilor mulțimii, fără a le ordona să se retragă sau să înainteze. De aici numărul mare de răniți din rândurile forței publice. Holul Teatrului Național e transformat în infirmerie improvizată, unde sunt aduși jandarmii, sergenții și vânătorii răniți. Victimele din rândurile mulțimii, numeroase și ele erau îngrijite în farmacii, case particulare sau la spitalul Coltea. Din toate părțile se auzeau zvonuri că un student sau altul ar fi murit. Ca de obicei, de câte ori erau mișcări de stradă în București, se anunțau și câțiva morți. Dar tot ca de obicei, până la urmă nu era nici unul. Prefectul poliției Capitalei, Moruzzi, anunță că reprezentația de la Teatrul Național nu se mai ține (lucru de la sine înțeles) și cere manifestanților să se retragă. Studenții nu cred și cinci dintre ei sunt lăsați să pătrundă în teatru și să se convingă. La orele 11, studenții anunță că nu se vor retrage până ce nu se va da voie tuturor manifestanților să treacă prin fața teatrului cântând *Deșteaptă-te române!* Prefectul Moruzzi admite și un cortegiu impunător trece cântând printre rândurile de soldați, îndreptându-se prin str. Regală și a Academiei la statuia lui Mihai Viteazul. De aici, manifestanții se duc la localul Prefecturii poliției Capitalei, unde protestează vehement contra brutalităților și arestărilor. După 11 și jumătate, trupele se retrag. Treptat se retrage și mulțimea. Multe, foarte multe geamuri sparte, pietre și bucăți de bastoane rupte, trăsuri și automobile stricate, vagoane de tramvai deteriorate, mai multe berării și magazine devastate ș.a. „mai aminteau groaznicele turburări întâmplare, turburări așa cum niciodată încă n-a văzut Capitala noastră”, cum scria „Universul”. După lista oficială, erau 26 de răniți din rândul manifestanților (16 studenți) și 111 polițiști, sergenți și soldați. Un comunicat ulterior, după anchetă, e mai precis. Răniți: 31 sergenți de stradă, 9 vânători. 70 de pedestri,

11 jandarmi călări. Dintre manifestanți, unul rănit mai serios și transportat la spital și alți 13 cu răni neînsemnate. 33 de manifestanți sunt arestați (între ei 12 studenți)⁶. „Astfel s-a sfârșit în libera Românie o tristă luptă pentru libertatea limbii poporului” – scria M. Sadoveanu în „Epoca”.

Onisifor Ghibu, pe atunci student la București și apropiat al lui N. Iorga (tocmai îi cataloga biblioteca) merge cu profesorul seara târziu „la locul unde se desfășurase bătălia”. Ce-și amintește? „Tramvaiul era încă răsturnat cu roțile în sus. Unii căutau să readucă în ordine teatrul luptelor. A dat acolo peste Vlahuță, care venise și el să vadă ce se întâmplase. Se apropie de noi „– Dragă Nicule (N. Iorga n.n.), te felicit pentru ce-ai făcut! – Dragul meu Alexandru, n-am vrut așa ceva; pentru numele lui Dumnezeu, n-am vrut așa ceva! – Lasă, că-i foarte bine, îi răspunse Vlahuță”⁷.

A doua zi, 14 martie, frământarea studenților continuă. La 10 jumătate dimineata, cca 300 de studenți se întâlnesc la statuia lui Mihai Viteazul. Vorbitorii vestejesc fapta săvârșită de poliție cu concursul trupelor de jandarmi, infanterie și cavalerie. În urma unui tricolor îndoliat, manifestează în fața Teatrului Național în strigăte de „Jos asasinii studenților!” „Jos franțuzomanii!”. În fața Prefecturii poliției se protestează minute în șir și se lasă steagul îndoliat. Delegații de studenți se duc la legațiile franceză și engleză, la Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, M. Vlădescu, la prefectul poliției Moruzzi. La Legația Franței, studenții declară secretarului legației că manifestația n-a fost împotriva Franței, ci „a maniei de a vorbi franțuzește” a unei părți a societății românești⁸.

La 20 martie, în sala Dacia, în fața unui public puternic încălzit de cuvintele avântate ale lui B. Delavrancea, N. Iorga înfățișează telegramele primite din țară și din toată lumea românească: de la studențimea română din Budapesta, de la A. Suluțiu, profesor la Brașov, de la tinerețea brăileană, de la profesorii din Craiova, Roman, de la numeroși scriitori și oameni de cultură: I.Al. Brătescu-Voinești, I.A. Bassarabescu, Elena Farago, I. Adam, N. Gane. Până și B.P. Hasdeu, cel cu care N. Iorga polemizase mult în paginile „Sămănătorului”, felicită studenții și profesorii lor. La fel Eugen Lovinescu și redacția „Vieții românești”⁹. Cu o zi mai înainte, la Iași, N. Iorga spunea; „vă aduc vestea că în seara zilei de 13 martie 1906, în capitala României s-a ivit o faptă mare, care

va revoluționa cugetarea românească și va îndrepta acțiunea noastră, a tuturor, în altă direcție. În acea seară de 13 martie, s-a născut conștiința românească”¹⁰. Îndelungi ovații îi însoțeau vorbele. Nu se născuse atunci, firește, acea conștiință. Dar, în acea seară, a arătat că există.

Al. Vlahuță adresa la 15 martie 1906, o „Chemare” scriitorimii române pentru „unirea în același gând și grai românesc a toată suflarea neamului nostru”.

Ce înseamnă toată această manifestare? Unele ziare, „Acțiunea”, „Cronica”, „Conservatorul”, „La Roumanie”, apropiate guvernului conservator, oficioase chiar, acuzau opoziția liberală și junimistă de instigare. Toată mișcarea nu era decât opera acestei instigări. Altele, „Voința Națională”, „Epoca”, ș.a. acuză guvernul de incapacitate, nepregătire și lipsă de decizie, care toate au transformat o pașnică demonstrație într-o sângeroasă confruntare. Nu-i mai puțin adevărat că organizarea de care dăduseră dovadă manifestanții făcea să se presupună și intervenția „strategilor” cetelor de alegători”, atât de binecunoscuți în epocă. După cum lipsa de energie și deruta forțelor de ordine, în loc să potolească, au agravat dezordinea. Dar și un fapt și celălalt rămân secundare. Nu bătașii opoziției și nici deruta autorităților organizaseră acțiunea studenților (și nu numai a lor, ei fiind doar elementul inițiator). Nu, ci „necesitatea unui trai cu desăvârșire românesc pentru oricine se zice român și-și are un rost în România”, cum scria N. Iorga într-o scrisoare trimisă ziarului „Universul” la 16 martie 1906. Tineretul fusese împins nu de interesele meschine sau coterii politice, ci de conștiința națională care nu încetase să sporească în spațiul și sufletele românilor. Ea nu mai suferea să fie jignită „nici în forme delicate și cu intențiuni de binefacere”. Dacă o anume protipendadă înțelegea viața națională în alt sens decât poporul și intelectualii săi, rostul ei social și politic înceta. Preferința pentru o limbă străină și disprețul pentru limba proprie nu era „un semn de distincțiune”, ci de exagerat snobism, de incapacitate civică și neînțelegere a țării. La un neam din care o însemnată parte suferea prigoniri tocmai din cauza stăruinței necurmte cu care își apăra limba proprie, sensibilitatea într-o atare chestiune era foarte mare. Și nici nu putea fi altfel. „Ne obișnuisem a ne considera noi înșine ca un popor de iloti și nu ieșeam cu o iotă din poruncile mamei Europa, spune N. Iorga la

15 aprilie 1906, la Teatrul Național. De aceea azi, mișcarea noastră firească de solidaritate națională pare multora ca o mișcare revoluționară. Dacă Franța este ceea ce este, lucrul acesta se datorește numai patriotismului ei și solidarității naționale care leagă pe francezi de tot ceea ce este al lor. Iată ceea ce trebuie să imităm de la ei”. Deci nu limba lor, cu care să se înlocuiască limba proprie.

Regina Elisabeta îi spunea lui Fonthenay, ambasadorul francez la Budapesta, la 29 septembrie 1910: „românii sunt așa de obișnuiți cu limba d-voastră, că ei gândesc în franceză...așa de bine încât eu, care sunt în România o prințesă germană, înainte de a deveni româncă, a trebuit să devin franțuzoaică, ca să port să-mi îndeplinesc misia în această țară”. Evident, regina avea în vedere doamnele din înalta societate românească. Ele îi formau suita și cu ele se întreținea. Avea în vedere și oameni politici sau de cultură pe care-i cunoștea. Toate și toți vorbeau cu ea în franceză. În ce altă limbă ar fi putut vorbi, dacă Elisabeta nu știa românește (cel puțin la începutul șederii ei în România), iar românii, cu multe excepții, firește, nu vorbeau germana?¹¹

Limba franceză avea și unde fi cultivată în lumea aceea demult apusă. Balurile, celebrele baluri ale aristocrației de la București, Sinaia, Constanța, după anotimp, seratele societăților de binefacere, ceaiurile de la Broft și Capșa și atâtea și atâtea reuniuni mondene, serbări, banchete, concerte, teatre sau expoziții, toate erau prilejuri de „franțuzomanie”, căci la toate se ducea „lumea bună”, toate erau frecventate de „societatea aleasă”. Mai pe urmă, după primul război, mai toate aceste „prilejuri” se vor duce. Cine voia să danseze, mergea la localurile publice. Cercurile exclusiviste vor cădea în valurile unei democrații crescânde. Foxtrotul, conga, tangoul, cucaracea vor lua locul valsului, polcii, mazurcii și cadriului. Domnișoarele vor lăsa acasă pe „mamița” lor.

În jurul lui 1900 era însă „Epoca lui Claymoor” – „Salle fort brillante, beaucoup de beau monde dans les loges, beaucoup d’animation, de jolies femmes, de jolis costumes et une exhibition de chapeaux en forms les plus curieuses”... „M-me Pierre Gradisteano splendide en chapeau mousquetaire, orné de grandes plumes noires, M-me Grégoire Ghica, la reine du bal, en toilette vaporeuse d’un blanc reveur, M-me Jacques Lahovary, belle comme une nymphe, M-elle Margueritte Zosimo, charmante en flots de mouselline...” Așa, și încă și mai colorat, scria cel care iscălea cu

pseudonimul englezesc Claymoor în ziarul „L’Indépendance Roumanie”. Nu era altul decât Mihai Văcărescu, văr cu Theodor Văcărescu, fostul ministru al României la Paris, nepot cu Enăchiță Văcărescu, unchiul Elenei Văcărescu și înrudit cu cele mai cunoscute familii bucureștene: Ghica, Cantacuzino, Bibescu, Brâncoveanu, Șuțu ș.a. Terminase liceul Louis le Grand din Paris. Bogat în rubedenii, era însă sărac în avere. Și Grigore Ventura, autorul *Curcanilor*, îl aduce la „L’Indépendance Roumanie”, unde rămâne douăzeci și patru de ani, din 1879 până la 12 iunie 1903, când moare chiar pe treptele palatului ziarului. Tocmai aducea un reportaj despre un bal din ajun.

Un personaj puțin comun acest Mihai Văcărescu. Mare inițiat într-ale modei – un arbitru al eleganței bucureștene – bun cunoscător al vieții mondene și al eternului feminin, om cult, el este în cronicile sale din „L’Indépendance Roumanie”, „pictorul și istoricul societății bune românești din veacul trecut”, cum îl numea Ion Procopiu, fostul președinte al sindicatului ziaristilor. Rubrica sa „Carnet du High Life”, imita pe cele similare din „Figaro” și „Gaulois”, dar avea savoarea ei dâmbovitănească. Uneori plină de tot hazul, ca atunci când descrie superbia d-nei Sturdza, soția lui Dimitrie A. Sturdza, liderul liberal¹².

Orașul cel mai căutat pe lumea aceasta de mult apusă era Sinaia. Aici, după 10 mai și până se deschidea parlamentul, în noiembrie, lângă familia regală venea toată aristocrația vremii și orașul de la poalele Bucegilor devenea un mic Versailles românesc. În vecinătatea Peșului, la sfârșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, au început să apară vile (cuvânt folosit după război). Mai întâi și-a construit una prințul Dimitrie Ghica (Beizadea Mitică), primul Efor al Eparhiei Spitalelor. Apoi Nicolae Blaremburg. După el Slătineanu, Costinescu, Știrbey, Lahovari, dr. Stoicescu, V.A. Urechia, Argetoianu, Take Ionescu, dr. Urlățeanu, dr. Anghelescu, N. Filipescu, Gh. Cantacuzino, Procopiu, Luther, Bragadiru ș.a. Noua burghezie se alătura vechii aristocrației. Vile frumoase, stiluri diferite, o ambianță reconfortantă. Apoi hoteluri: Palace, Regal, Ungarth, Caraiman... La acesta din urmă trăgeau miniștrii străini acreditați în România. Cristache Ciolac distra lumea cu romanțele la modă. Ungarth organiza în fiecare sâmbătă baluri. Orchestra simfonică a lui Dinicu nu lipsea nici ea. La palat se organizau, cu sau fără protocol, dejunuri și

ospete. Apa Pelisorului susura în havuzul în miniatură din mijlocul mesei din sufrageria regală; cafeaua se servea în marele salon sub cerul albastru, când acoperișul luneca ușor, desfăcându-se la apăsarea pe un buton. Erau mai totdeauna invitați de tot felul în camera de muzică a reginei Elisabeta (unii străini, ca scriitorul Pierre Loti, foarte adesea prezent), Mavrogheni, Poenaru, Băicoianu, Zoe Bengescu, Elena Văcărescu ș.a., frumoase și îmbrăcate cu gust. Se făceau plimbări în grădina palatului sau în împrejurimi (Carol I nu întindea decât un deget celor pe care îi întâlnea în plimbările sale). Toate acestea intraseră în obiceiurile fiecărei veri. Sinaia era „locul de predilecție al boierilor, în care mocofanii nu erau admiși decât cel mult douăzeci și patru de ore să dea o raită prin fața castelului și să mănânce la umbră de brad”, cum scria Radu D. Rosetti într-o savuroasă evocare¹³.

Între cei care veneau la Sinaia erau și oameni de litere. Alecu Urechia și fratele său, Nestor, au scris încântătoare pagini despre Bucegi. Scriitoarea de limbă germană, Bucura Dumbravă, la Sinaia scrie romanele sale *Haiducul* și *Pandurul*. Inspirându-se din legenda lui Iancu Jianu și faptele lui Tudor din Vladimiri. C. Dobrogeanu-Gherea, proprietarul restaurantului Gării din Ploiești, își luase și o vilă la Sinaia, Albuleț, numită astfel după vechiul ei proprietar. Îndemnat de Gherea și de Urechia, la Sinaia începe să-și aducă familia vara și I.L.L. Caragiale, închiriind o casuță de la soții Gentilini, în cartierul Izvor. Dramaturgul își amenajează în curtea casei închiriate un fel de cabană de scânduri, sumar mobilată. Dar rar când avea chef de scris aici. Lui Caragiale nu-i plăcea muntele. Spunea mereu că înălțimile îi dădeau amețală. Fiica sa, Ecaterina Logardi, povestește că a mers odată până la Sfânta Ana, lângă stâna regală. Și aventura a fost „o catastrofă”. „Cu mare greutate, legat la ochi și dus de mână ca un orb, a putut să coboare spre casă”. Când locuia la Sinaia – vorba vine „locuia”, pentru că venea, își lăsa familia și pleca înapoi la București, pentru a se întoarce seara – când era la Sinaia deci, în vara lui 1901, „trăgea” la magazinul de coloniale „Paradis”, al lui Gh. Matheescu, mai târziu primar al orașului, mare filatelist. I-a și făcut acestuia reclama magazinului în versuri. La cerere, desigur: „Dup-atâta preparare, / Magazinul «Paradis» / Al lui Gheorghe Matheescu / Iată-n fine s-a deschis / Firmele-i multicolore / Cu mândrie strălucesc, / Publicului din SINAIA /

Mare – eveniment vestesc [...] / Trufandale și conserve / Vinuri vechi, licheururi fine / Premiate-n expoziții / Indigene și străine / Marfă proaspătă, curată / Ieftină de necrezut, / Și serviciu la iuteală / Și la cinste ne-ntrecut / să citească lumea toată / minunatul preț-curent / să-l citească și s-admire / Al patronului talent” ș.a. Două reclame îi scrie Caragiale în același ton pe care fericitul patron le semnează în „Moftul român”. Afluența vilegiaturiștilor și a turiștilor la Sinaia este pentru I.L. Caragiale subiect a patru din „Momentele” sale, scrise între 1899-1901, pe care le publică în „Universul” pentru 25 de lei „bucata”. În *Întârziere* descrie o călătorie de la Sinaia la București în compania unei frumoase, dar cam nevricease bucureștence, o călătorie cu trenul accelerat care pleca de la Sinaia la 6 și 8 minute și ajunge la București la 9 și 10 (în cazul de față, n-ajunge la timp, pentru că întârzie). În *Amicul X...* prezintă un „șuetar”, adică unul care vorbea vrute și nevrute, și care se lăuda mereu că îi cunoștea pe toți oamenii publici ai țării, numindu-i pe numele lor mic: Nicu (Filipescu), Barbu (Delavrancea), Take (Ionescu), Costică (Arion) ș.a. Ca eroul de mai târziu al lui Lovinescu, din *Memorii*, „șuetarul” lui Caragiale termina cu replica: – „Eu i-am spus: ghenerale, nu te grăbi!” Și de ce n-am recunoaște, indivizi de acest gen întâlnim oriunde. În *Ultima oră*, acțiunea se petrece în parcul de la Sinaia, în timpul celui de al doilea război balcanic din 1913, loc unde circulau tot felul de zvonuri, care de care mai fanteziste. Un reporter aflat acolo le dă crezare și se duce să dea o depeșă la București pentru rubrica „ultima oră”. Schița este, după vorba lui Șerban Cioculescu, „sarja cea mai spirituală din câte s-au scris la noi pe tema neseriozității presei de informație”, Schița *La Peleş* înfățișează snobismul dinastic. O familie e invitată la castel. Pregătiri peste pregătiri, presărate de leitmotivul: „unde-i dobitoaca?”, denumita astfel fiind, firește servitoarea. Hotărât lucru, burghezia română în ridicare și-a avut în Caragiale pe cel mai inteligent și caustic „detractor”. Cea mai izbită schiță caragieleană cu loc de desfășurare la Sinaia rămâne însă *Tren de plăcere*. Familia Georgescu – soț, soție, băiețașul lor de cinci ani, în uniformă de vânători „ca prințul Carol”. Mamica, coana soacră – cu toții ajunși la Sinaia, se răzlețesc. Apare și un locotenent, Mișu, care o însoțește pe tână nevastă plecată „în bandă” la Urlătoare și care le-a cântat „menuetul lui Pederaski”. În această schiță, dă Caragiale și o descriere a orașului,

destul de puțin poetică, s-o recunoaștem: „Pentru cine nu e deprins să se cațere pe munți, putând trece ca o capră din Valea Prahovei în a Ialomiței, Sinaia nu se poate compara mai nimerit decât cu un stomac; o încăpere mai mult sau mai puțin largă, având două deschizături destul de strâmte. Te-a înghițit odată Sinaia, nu mai poți ieși decât ori pe sus, spre miazănoapte, către Predeal, ori spre jos, spre miazăzi, către Comarnic”¹⁴.

High-Life-ul, franțuzit în vorbire și cosmopolit în toate, treptat, treptat, va dispărea aproape prin naturala transformare a societății. Și așa era un amestec de lume cu nume și de lume cu bani. Cea dintâi nu rezista decât în măsura în care mai are ceea ce avea cea de a doua, adică bani. Și până când moșiile mari se vor împărți, ea mai rezistă. Rezistă și în măsura în care proprietarii mari nu sunt numai „întreținuți ai moșiilor lor” cum îi numea cu ironie Ion Brătianu, ci ai muncii lor. Adică în măsura în care se făceau de folos țării. Și mulți, cei mai mulți din cei 5-6 mii de mari proprietari erau parazitari. Își arendau moșiile și trăiau din arendă, pe care cel mai adesea le cheltuiau în străinătate, socotind că-și cheltuiau banul lor, când de fapt îl cheltuiau pe al țării. „Cu ce merită ei să dețină din teritoriul neamului nostru niște parcele atât de mari? – întreba acuzator D. Drăghicescu. Nu-i vedem, cu foarte mari și onorabile excepții, nici sacrificându-se pentru problemele mari și arzătoare ale naționalității noastre, nu-i vedem nici cultivând științele sau literale și artele române, nu-i vedem nici protejând pe artiști, pe poeți, pe oamenii de știință sau muncă națională sub orice formă. Cel mult cronica scandaluoasă înregistrează sumele azvârlite de ei în jocurile de noroc la care se dedau în străinătate”¹⁵.

O aspră invectivă la adresa marilor proprietari o face dr. C.I. Istrati. Marea proprietate – scria C.I. Istrati în aprilie 1900 – trebuia să ajute în țară „credința, știința și artele” și, firește, creșterea avuției țării. „Dacă vor continua însă a trata solul cu brațele în mod vitreg, a storce cât mai mult prin arendări, a nu ajuta în țară nimic [...]; dacă vor continua a pleca în stoluri ca rândunelele la apariția primului nour prevestitor al fulgilor de zăpadă și a se întoarce în țară o dată cu zilele de mai pentru a specula din nou recolte viitoare, după ce au lăsat în străinătate, de la hotar și până la Paris și de acolo până la Monaco, tot ce câștigaseră în timpul anului sau împrumutaseră în vederea

viitorului, întorcându-se de abia cu ce să ajungă în țară, pentru a pleca din nou în iunie, ei bine [...] o astfel de clasă este o rușine și o primejdie națională, ea trebuie să dispară, căci în nesocotința ei, a lăsat în urmă-i un cimitir colosal”.

Influența franceză la români, a ideilor revoluționare, a civilizației, a modului de viață și implicit, a limbii, fusese și mai continuă să fie mare. N. Iorga cita în „Sămănătorul”, în 1905, un articol al lui André Bellesort din „Revue des Deux Mondes”. Acesta fusese în România. Venise în București prin Predeal, Azuga, Bușteni, Sinaia... Peste tot stații, ca oriunde în Europa, conductori „în uniformă franceză”, ofițeri ca la Paris, reședința regală – castel ca în Germania; în vagonul de clasa I, pe străzile Capitalei, la cofetării, în parc, în saloane, peste tot auzeai limba franceză; cărți franțuzești peste tot. El venise pentru o culoare mai locală și când colo, se simțea ca acasă. Sigur că ziaristul francez trebuie să privească dincolo de aparențe și de prima impresie. Nu haina face pe om. Dar...călătoria fusese scurtă și el preferase să nu se ducă decât la „Capșa”, unde dulceleșurile erau „foarte bune”¹⁶.

În epocă se mai zicea că civilizația mai nouă din România nici nu era altceva decât un transplant al celei franceze, o imitație pe malurile Dâmboviței a ceea ce era pe malurile Senei. N-o ziceau doar cei care combăteau modernitatea țării despre tradiționalism, care criticau formele noi venite prea repede și de aiurea pe un conținut impropriu, o spuneau și reprezentanții noului regim burghez¹⁷.

La începutul veacului era la modă înțelegerea pozitivistă a conceptului de „influență”. Pasămite, exista un tip ideal de civilizație. Spre el tindeau toate popoarele, urmând căi asemănătoare sau imitând aceleași exemple. Dintr-o atare înțelegere, Pompiliu Eliade scria în 1898 la Paris cartea sa *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, în care compara influența exercitată de Franța asupra Principatelor române cu influența Romei asupra Galiei (cu amendamentul lipsei unui cuceritor și a unui cucerit)¹⁸.

„Spiritul public” la care se gândea la 1898 Pompiliu Eliade și încerca să-l surprindă era de fapt o noțiune cu alte coordonate și „structuri mentale” decât cele pe care le bănuia el¹⁹.

Lucrurile mai îmbracă și altă haină. Faptul că mulți români știau o limbă străină, franceza, înainte de toate, faptul că o vorbeau cu plăcere ori de câte ori aveau prilejul nu însemna neapărat că

disprețuiau limba proprie. Și apoi ce însemna influența străină? Doar imitație? În măsura în care era imitație trebuia desigur condamnată. Așa făcuseră M. Kogălniceanu, Al. Russo, M. Eminescu și atâția alți întemeietori ai culturii române care reacționaseră cu vigoare împotriva înstrăinării; așa luaseră atitudine și împotriva exagerărilor latiniste sau încercărilor italianizate ale lui Eliade. Reacția era firească. Ridicarea unei culturi naționale nu-și putea avea izvorul de inspirație în afara spațiului și sufletului românesc. De aici mulți au trecut treptat la condamnări în bloc a tot ceea ce era străin. Fie că era bun, fie că era rău. Literaturile străine ajunseseră la noi, cu ecouri slabe, nu totdeauna prin ceea ce aveau ele mai valoros. Cei care traduceau aceste literaturi, mulți din ei, nu se puteau lăuda cu un prea mare gust artistic. Ovid Densusianu constata nu fără temei, că „slăbiciunea literaturii noastre, în multe părți vine, mi se pare, de acolo că am rămas și rămânem prea streini de ce au produs de seamă alte literaturi. Am cetit și cetim prea multe lucruri fără rost și lăsăm deoparte ce ne-ar folosi, ce ar putea înălța literatura noastră”. O cultură nu se putea dezvolta izolându-se, închizându-se în „ziduri dușmănoase” față de altele. Totul era o chestiune de măsură. Nu preluări și imitații pe de-a întregul de aiurea și, mai ales, nu preluări de orice.

„CAPITALA NEAMULUI ROMÂNESC”

Marti, 6 iunie 1906. Deschiderea Expoziției naționale române din București¹. Un timp admirabil (cu două zile mai înainte, duminica, plouase și de aceea se amânase festivitatea). De la 7 dimineața, o animație neobișnuită pe străzile Capitalei. Mii de oameni în haine de zile mari pornesc către dealul Filaretului, unde „ca din basme a răsărit în câteva luni un întreg oraș românesc, produs al muncii și inteligenței inginerilor și arhitecților români”. Pe strada 11 Iunie, șiruri nesfârșite de trăsuri duc la serbare înalți demnitari, reprezentanți ai puterilor străine, oaspeți de peste hotare, „lumea înaltă” a societății românești. Pe lângă trăsuri, tramvaie pline până la refuz cu oameni din toate clasele sociale. Cei care nu puteau merge cu trăsura sau cu tramvaiul, mergeau pe jos. Grupuri, grupuri, poporul Bucureștiului se îndrepta spre Filaret.

În incinta Expoziției, aleile erau împodobite cu drapele tricolore. Peste tot verdeață și flori încadrând albul pavilioanelor. Pe stâlpi înalți, placarde cu inscripția „Spqr”. La „Arenele Romane”, unde se va face inaugurarea oficială, scena era bogat aranjată cu decoruri romane. La orele 9 jumătate, 300 de notari, primari și săteni de frunte din Ilfov, îmbrăcați în costume naționale, se așează în fața intrării principale, salutând oaspeții. Tot în fața intrării era comitetul Expoziției, în frunte cu ministrul de Domenii, Ion Lahovari și cu C.I. Istrati, comisarul general al Expoziției. La Palatul Artelor, carul societății „Hora”, condus de I. Movilă, aștepta sosirea înalților oaspeți. La 10 își face apariția alaiul regal. Imediat la intrare, în câmpul Expoziției, oaspeții sunt întâmpinați de soțiile notarilor și primarilor în costume naționale. „Ah! Cât e de frumos!” se aud exclamații. La Arenele Romane, marele amfiteatru și toate logiile erau pline de invitați. Coruri și muzici dirijate de maiorul Mărgăritescu. Pe estrada cea mare membrii guvernului, ai corpului diplomatic, oaspeți străini (cel mai de seamă e primarul Lueger al Vienei), oficialități române. Tot aici, reprezentanții bisericii și soțiile demnitarilor români și ale oaspeților străini. Ministrul

Agriculturii și Domeniilor, Ion Lahovari, ține discursul de inaugurare: „Am tăiat dealuri, am secat bălți, am umplut o vale, am săpat un lac mare și în mai puțin de un an, am scos la lumină parcul și clădirea Expozițiunii”, declară el cu avânt retoric.

Câteva date: 57.500 metri³ de pământ dislocat. Construcțiile Expoziției ocupau 35.000 m² (totalul zidurilor definitive: 15.000 m²). 4.000 de pomi plantați și peste 90.000 de brazi, copăcei, copaci de pădure mici. Prima săpătură la terasamente s-a început la 15 iunie 1905. În 11 luni, din care 3 luni de iarnă, Expoziția a fost gata. Încă la 22 iulie/4 august 1905, Carol I îi scria Mariei de Fiandra: ”Se fac deja mari pregătiri pentru a serba în 1906 jubileul celor patruzece de ani de domnie ai mei. În pofida tuturor rugămintilor mele de a se aștepta 50 de ani nu pot sili țara acum să contramandeze aniversarea și probabil că are dreptate, căci este problematic dacă voi mai apuca jumătatea de secol a domniei mele”. Cu atât mai mult îi venea să scrie astfel, cu cât problemele sale de sănătate devin preocupante: La 24 ianuarie/7 februarie 1906 el îi scria Mariei de Fiandra: „... Deoarece de luni de zile mă simt suferind și în repetate rânduri a trebuit să contramandez conferințele cu miniștrii, aceștia s-au alarmat în așa măsură că fără știința mea l-au chemat pe Dr. Örtner, un excelent diagnostician din Viena, ca să mă consulte. Opinia publică de aici a fost foarte agitată și plină de compasiune și a cerut să afle ce probleme am. De când a apărut în Monitor buletinul semnat de doctorul de mai sus și de medicii mei, oamenii s-au liniștit (Anexez un decupaj din „Neue Freie Presse” care prezintă corect chestiunea. Slavă Domnului momentan îmi merge mult mai bine, doar că mă simt încă obosit și încordat. Atâta vreme cât pulsul rămâne neregulat nu pot fi complet vindecat. Ca să ajung aici mi-a fost prescris un tratament pe care trebuia să-l urmez exact. La 15/28 februarie 1906 revenea.”... Deși partidele de aici se încaieră și se păruiesc strașnic pe mine mă cruță de tot ceea ce ar putea să-mi fie neplăcut sau tulburător. Oamenii sunt așa de scoși din fire să mă știe suferind că se gândesc numai la sănătatea mea și privesc cu dorință arzătoare spre jubileul celor 40 de ani de domnie ai mei pe care aș vrea să-i pot serba complet restabilit...” La 10 mai participă la serbările aniversative. Se simte complet refăcut: Surorii sale îi scrie: „... Nando îți va povesti pe larg despre aniversarea pe care am așteptat-o cu inima strânsă. Festivitățile au decurs strălucitor și au fost însoțite de un entuziasm emoționant care m-a ajutat să

trec peste orice solicitare și oboseală. Am fost fericit că am putut să mă urc pe cal și să călăresc de-a lungul frontului trupelor. Abia am simțit vreo oboseală deși parada a durat mai mult de două ore. În aceeași zi am primit și corpul diplomatic și am făcut o mare reuniune. Fiecare șef de misiune mi-a înmănat scrisori de la șeful de stat. Aceștia și toate țările au salutat cu cea mai caldă simpatie cei 40 de ani de domnie ai mei și au arătat o sinceră bucurie pentru că sănătatea mea s-a îmbunătățit așa de mult... Pentru asta este nevoie de liniște pe care o voi afla la Peleş, deși ca urmare a expoziției trebuie să aibă loc multe primiri și acolo Expoziția se va putea deschide abia pe 14/28 iunie /corect 15/28 iunie/ deoarece toate pavilioanele sunt în întârziere”.

Dintre construcții, I. Lahovari laudă umila casuță țărănească, abia ieșită din pământ, de la Poradim (adăpostul lui Carol I când a condus asediul Plevnei, reprodus la Expoziție). „Din această casuță de gard și de lut a ieșit edificiul măreț al României de sine stătătoare și al Regatului român” – spune metaforic ministrul.

Dr. C.I. Istrati ține un discurs avântat „Din cuceririle deceniilor care s-au scurs de la 1866”, laudă „sentimentul demnității și conștiința adevăratelor cerințe” care „s-au înfipt în inimile noastre și cu toții ne dăm seama de răspunderea ce avem față de neam”. Mulțumește din inimă fraților de peste hotare „care s-au grăbit a aduce prinosul muncii lor alăturarea cu noi”. Regele Carol: „Cu o adâncă bucurie intimă salut deci întâia noastră expoziție națională, adevărată sărbătoare a muncii românești”.

Ministrul Lahovari citește un document pe pergament, de aducere aminte a acelei clipe. Îl semnează toate persoanele oficiale aflate atunci pe estrada de la Arenele Romane. Este dat spre păstrare Arhivelor Statului din București.

Carol către sora sa Maria, 27 iunie/10 iulie 1906: „Expoziția noastră ...dă o imagine reală a enormelor progrese ale țării sub conducerea mea. Sunt foarte mulțumit de toate dispozițiile acesteia și impresia generală prin așezarea ei pitorească este uluitoare. Cereemonia deschiderii a fost minunată și am fost foarte emoționat la ea. În cuvântarea mea ca și în gândurile mele am aruncat o privire asupra trecutului îndepărtat când am pus piciorul pe pământul românesc și am văzut țara înaintea mea așa cum am găsit-o și ce a devenit astăzi. După deschidere Elisabeta și cu mine am vizitat zilnic Expoziția mai multe ore și am părăsit-o mereu cu regret, dar cu mare mulțumire. Indescribibil este entuziasmul

pe care îl trezește apariția noastră, poliția abia poate să țină drumul liber. Țara întreagă este cuprinsă de un sentiment de sinceră recunoștință și mândră satisfacție pentru cele realizate”. Expoziția era organizată pe întinsul teren al Filaretului. Intrarea principală era la sfârșitul străzii 11 Iunie, în partea dreaptă a uzinei de gaz. Se întindea pe un teren plan, se urca în dealul Trocadero, terminându-se în șoseaua Șerban Vodă. În dreapta mergea până la uzina Wolf și se continua până la Institutul Meteorologic. Cum se intra în Expoziție, pe partea stângă, era Palatul Agriculturii, unde era reprezentată toată bogăția agricolă a țării, cu indicarea locului de unde proveneau exponatele, a proprietarilor lor. În dreapta era Palatul Industriei. Între ele un imens havuz. La mică depărtare de Palatul Agriculturii era Palatul regal. Clădirea lui principală, la mijloc, era rezervată numai obiectelor ce le expunea familia regală. Partea din dreapta a palatului era rezervată geniului militar, cealaltă geniului civil și instrucțiunii. În fața Palatului regal era Palatul Minelor. În afara lui, între intrarea principală și lac, pavilioane din inițiativă particulară: al industriașilor, al comercianților ș.a.

O atracție principală a Expoziției era lacul, întins pe 2 ha, chiar în mijloc, răspândind răcoarea necesară în toridele zile de vară. Pe lac numeroase gondole, iahtul comisariatului Expoziției, un mic vaporas ce făcea curse regulate de la un țărm la altul. În miniatură erau toate vasele marinei de război. Multe serbări s-au dat pe acest lac în tot timpul cât a ținut Expoziția. Pe insula mai mare a lacului se construise un cazino, cu o sală de teatru și un restaurant. Pe insula mai mică era pavilionul pescăriilor și o cafenea turcească. În dreapta lacului se amenajase și o cădere de apă și se lansau bărci. În stânga erau șiruri de bărci și se aranjase și o grădină zoologică. Pe dealul Trocadero era partea cea mai frumoasă a Expoziției. Clădirea cea mai impozantă era Palatul Artelor, construit chiar în vârful dealului și care domina întreaga Expoziție (costase 600 000 lei). În fața palatului, de pe o întinsă terasă, se putea admira întreaga panoramă a Capitalei. De pe această terasă o scară „monumentală” (termenul e al epocii) ducea la a doua terasă, din mijlocul căreia izvora un puternic șuvoi de apă care căzând peste stânci până în lac forma o cascadă de toată frumusețea. Lângă palat era Cula, o clădire aproape pătrată, construită după modelul culelor românești din Muntenia. Aici erau expuse tot felul de mărturii prețioase ale neamului, deopotrivă

bisericești și laice (cel care se ocupase de împodobirea Culei fusese Al. Bellu, care și poseda multe mărturii de acest fel). Castelul apelor, construit în întregime din piatră, atrăgea atenția prin turnul lui înalt, asemănător cu turnul lui Vlad Țepeș de la Târgoviște. Din castel se răspândea apa în Expoziție, se făceau jocuri de lumini. Tot în dealul Trocadero era și un „Restaurant cl. I”, o clădire în stil românesc. În spatele „Castelului Apelor” se întindea un teren plan, unde se construise o „cârciuma satului”, în fața căreia se organizau hore, jocuri de gimnastică, de oină etc. Lângă ea, „Casa Bucovinei”, o întreagă gospodărie a românilor din nordul regatului: camera de locuit, bucătăria, grajdul pentru vaci. În curte un puț, cotet pentru păsări. Lângă această casă, o alta a românilor moldoveni. În fața Palatului Artelor s-a amenajat o pivniță asemănătoare cu acelea de la începutul veacului al XIX-lea, o pivniță cu două caturi și foarte întinsă (la primul cat amenajată o salină). Vizitarea ei se făcea cu ascensorul. Lângă pivniță era așezată „Bateria Calafat”, cea care a tras primul foc în războiul independenței. Pe platoul dinspre Șoseaua Șerban Vodă s-au construit alte pavilioane, al Eforiei Spitalelor Civile, al Închisorilor ș.a.

În incinta Expoziției intra și Parcul Filaret, la amenajarea căruia se lucrase din 1904. Se făcuseră mari eforturi pentru nivelarea pământului, plantarea de pomi și arbuști, construirea de chioșcuri, havuzuri ș.a. Pentru că se sărbătoreau și 1800 de ani de la descălecatul lui Traian, comisariatul Expoziției, de fapt dr. C.I. Istrati, s-a gândit să dea o idee de felul cum se desfășurau jocurile și distracțiile la romani. Și între Institutul Meteorologic și biserica Cuțitu de Argint s-au construit Arenele Romane. În fața scena; de jur împrejur 40 de lojii despărțite între ele prin colonade, iar dedesubtul lojilor, în formă de amfiteatru, un șir de scări-bânci pentru spectatori (capacitatea maximă: 5 000 locuri). Mai jos de Arenele Romane, Ungaria și-a construit un pavilion al ei, unde a expus mai ales produse industriale. Vizavi pavilionul Austriei. Oarecum între ele pavilionul Domeniilor Coroanei. Tot în această parte a Expoziției s-a construit o biserică, copie a celei construite la Iași în 1491 de Ștefan cel Mare (Biserica Sf. Nicolae). Piatra ei de temelie s-a așezat la 19 noiembrie 1905. Nu întâmplător se alesese o ctitorie a marelui voievod moldovean. Tocmai se împliniseră 400 de ani de la moartea lui.

Planul general al Expoziției îl întocmise arhitectul grădinar francez D. Redont (cel care crease și Parcul Bibescu din Craiova).

Redont a știut să pună în valoare pânza de apă liniștită și limpede a lacului și dealul din laturile sale dinspre Calea Șerban Vodă și Cuțitu de Argint. Arhitecții Expoziției fuseseră Ștefan Burcuș și Victor Ștefănescu. Ei au transformat un loc pustiu și dezolant într-un orașel de palate, unde eleganța construcțiilor alterna cu podoaba stilizată a naturii. Și au făcut-o repede și în stilul acela simplu și elegant al noii școli de arhitectură românească pe care îl punea în valoare maestrul Mincu.

Pentru primirea oaspeților Expoziției Bucureștiul făcuse intense pregătiri. La sfârșitul lui aprilie 1906 ziarul „Universul” întreprinde o anchetă: câți vizitatori poate adăposti Capitala? În cele 35 de hoteluri (cel mai mare era „Franța” – 90 camere, apoi „Imperial” – 85, „Dacia” – 64, „Continental” – 60, „Central” – 60 ș.a.) erau 1 459 de camere, cu 1 727 paturi. Mai erau 9 hanuri care puteau adăposti 88 de pasageri. Se adăugau hotelurile Manu (în reparație) și casele antreprenorilor. În total, hotelurile puteau primi 2 300 de vizitatori (cel mai scump era „Capșa”, 33 de lei o cameră, cele mai ieftine „Moscova” și „Papadopol” – 2,50 lei). În București erau însă și camere mobilate, circa 2 300, cu prețuri de închiriere între 25 de lei și 120. Oricum, Bucureștiul nu putea adăposti prea multă lume. Cel mult 4 600 de călători. Ceea ce era desigur puțin și ziarul „Universul” cerea primăriei să ia măsuri pentru a suplimenta numărul de locuri. Până la urmă situația se va rezolva. Vor sări în ajutor societățile de binefacere, școlile cu internatele lor și, de ce nu, garnizoana militară a Bucureștiului care vor pune la dispoziția vizitatorilor spațiile lor locuibile.

În vederea Expoziției direcția tramvaielor mărește numărul vagoanelor puse în circulație și numărul cailor. Pentru curse permanente s-a adus și un tramvai cu abur. Casa Alexandru Prager aduce un automobil-omnibus în care puteau încăpea 30 de persoane.

Direcția Căilor Ferate scade tariful normal cu 30%, apoi cu 50%, ca să poată da posibilitatea tuturor românilor să viziteze prima expoziție generală a țării. Pentru țărani care veneau la Expoziție în grupuri reducerea era de 75% în vagoanele de cl. a III-a (aveau un bilet colectiv, dus și întors, valabil cinci zile). În perioada de vârf, într-o singură zi veneau prin Gara de Nord și 1 500 de oameni anume pentru Expoziție. Veneau din toate colțurile țării.

Paza Expoziției era asigurată de o companie de jandarmi rurali și de un însemnat număr de sergenți de stradă, îmbrăcați în mare ținută. Sunt aduși, de asemenea, agenți ai poliției de siguranță pentru prevenirea furturilor. Un inspectorat și un comisariat de poliție își aveau sediul chiar în interiorul expoziției. Ca măsuri de ordine Expoziția urma a se închide la orele 12 noaptea (rămăneau însă deschise anexa Expoziției din câmpul Suter și toate localurile de distracție). Impresia generală lăsată de vizitarea Expoziției era aceea de bucurie. „E cu neputință ca cineva, intrând pe poartă să nu se simtă cuprins de o nețărmită admirație și să n-aibă involuntar o exclamație de plăcută surpriză în fața frumuseților ce se desfășoară înaintea ochilor”. Așa își rezuma impresiile un ziarist de la „Universul”. „E o adevărată minune acest colț de paradis pe câmul plin de mlaștine și părăsit de acum un an.”

Un vizitator la Expoziție, Iancu Cerchez: „9 iunie. Am vizitat după prânz cu Sophie Expoziția. E cu totul extraordinar cum s-a putut improviza în vreo zece luni tot ceea ce vedem (...). Doi tineri arhitecți, Ștefănescu și Burcuș, sub direcția superioară a unui al treilea arhitect, Berindeiu, au reușit să creeze un stil român, din motive de turlă, de galerii de mănăstiri, de case vechi boierești, de streșini de șită ieșite, de porți vechi cu acoperiș. În acest stil sunt construite atât intrarea principală cu diversele ghișeturi, cât și pavilioanele ce se aliniază și de o parte și de alta a aleilor care mărginesc verzile portale, terenurile (neclar), lacurile și urcă la Palatul Artelor, care de pe culme domină Expoziția și orașul, având o splendidă priveliște. [...]. Tot pe stânga se detașează romantic de pe înălțime Turnul lui Țepeș și Cula. În această culă, foarte originală, sunt expuse cu un desăvârșit gust de aranjament diverse tezaure artistice de biserici: evanghelii, manuscripte din sec. XV și XVI, altele cu îmbrăcăminte în filigrană sau în aur bătut în afară, o tiară de aur curat a unui mitropolit Cosma, o cârje de cristal dăruită de Caterina a Rusiei, cădelnițe, cruci, potire de cea mai rară lucrare. Sub o vitrină, la mijloc, manuscrise [...]. Într-un alt etagiu, un mic paraclis are picturi de sfinți și domni în stil vechiu, bizantin pe fond de mozaic de aur, datorite artistului Verona. Pe perețele altarului Vodă Cuza în genunchi, în hlamidă domnească, oferă coroanele celor trei țări [...] Dl. Alex. Ștef. Bellu, un distins amator de artă, și mai cu seamă de arta românească, a prezidat la alcătuirea acestui neprețuit muzeu al Culei. Am vizitat de asemenea broderiile și țesăturile țărăncilor din țările

Austriei, adunate de d-na și d-l Cozma de prin toate comunele de români de dincolo. Unele datează de peste un secol.

La Expoziție se aflau și suveranii, care în acel moment vizitau pavilionul regal. Prințesa cu ducele și ducesa Kiril au prânzit chiar la restaurantul Expoziției împreună cu alți invitați. Pavilionul Expoziției austriece are fațada ornată de o frescă și două grupuri de bronz de fiecare parte a intrării. O serie de saloane cu mobile de stil foarte elegante. Cristaluri, porțelanuri, obiecte de marochinărie și orfevrierie foarte frumoase și artistic lucrate. Drept corolar, pe terasa pavilionului se servesc răcituri în sunetele unei excelente orchestre vieneze.

La Pavilionul Direcției poștelor am dat de o cărucioară cum se obișnuia a se întrebuința încă acum vreo 40 de ani și de un bătrân surugiu, poate ultimul care s-a mai găsit, cu însemnele fostei sale dregătorii, adică cu biciul în mână. Tot zgomotul și mișcarea, toate minunățiile dimprejurul lui îl lăsau indiferent și era nemulțumit foarte de a se vedea expus departe de cocenii lui din județul Olt. La fiecare moment amenința să plece și cu multă diplomatie îl reține direcția. Mi s-a spus, dar nu era de față, că s-a găsit și un fost căpitan de poște care asemeni este expus în uniforma timpului. Tot pe înălțime se află reproducă bateria Calafatului, iar în vale, lângă Pavilionul regal, coliba acoperită cu olane și înfundată în pământ în care a petrecut domnitorul iarna campaniei la Poradim. În față, pe unul din verzile partere se află reproducă în miniatură faimoasa Plevnă, cu toate râurile, văile, dealurile și localitățile, unde s-au dat memorabilele lupte. Liniile roșii, spre nord, figurau taberele române și cele albastre, spre sud, ale rușilor.

La plecare se înnoptase și Palatul Artelor se desina cu linii de foc, iar aleile cu lampioane colorate”.²

Pavilionul Bucovinei era construit în forma bisericii din Rădăuți. Un interior vast, luminos, aranjat cu gust. Între exponate făceau impresie obiectele istorie și odoarele bisericești de la mănăstirile Putna, Sucevița, Dragomirna, Humor și Voroneț; remarcabile prin frumusețe și valoare istorică. În mijlocul sălii: relieful cetății Sucevei. Într-o altă secțiune erau expuse documente vechi și manuscrise aduse de Th. Stefanelli, N. Flondor și V. Zaharovski; un album de documente vechi fotografiate, relative la istoria Bucovinei. Apoi peste 400 cărți din biblioteca Societății pentru cultura și literatura română din Bucovina și a societății

„Școala română”. Între ele (în manuscris) și *Dicționarul german-român-francez* în 12 volume al lui Vasile Cantemir, fost cancelar al consulatului austriac de la Iași în 1826. Pereții erau ornați de portrete ale tuturor bărbaților de seamă ai Bucovinei: Dimitrie Petrino, Eudoxiu Hurmuzaki, Alecu Hurmuzaki, Aron Pumnul, Ciprian Porumbescu ș.a. „Societatea doamnelor române din Bucovina” a împodobit interiorul cu numeroase obiecte de industrie casnică: scoarțe, cămăși, ștergare, năframe, fețe de masă, perdele ș.a. Erau și alte produse de artă populară: pistoale, bice, pungi de bani și de tutun, cruci, fluieri, buzdugane. O idee ingenioasă: o colecție de păpuși reprezentând locuitori din Bucovina în vechi costume moldovenești.

Pavilionul Bucovinei apărea în Expoziție ca o anexă a pavilionului austriac, fiind în imediata lui apropiere și având deasupra-i drapelul austriac. În schimb, pavilionul românilor din Transilvania și Ungaria a fost construit exclusiv pentru ei. Nicăieri nu se vedeau stema, drapelul, însemnele Ungariei. În locul lor flutura pe acest pavilion un uriaș steag românesc. Singura concesie făcută cererilor Ungariei a fost ca în locul inscripției plănuite la început „Românii din Transilvania” să fie o alta: „Românii de peste hotare”. Exponatele au depășit cu mult cadrul etnografic propus inițial. Catalogul lor era exclusiv în limba română (la pavilionul bucovinenilor era în română și germană). Și el se intitula „Catalogul pavilionului etnografic al românilor din Ungaria”, adică în contradicție cu inscripția de la intrarea pavilionului: „Românii de peste hotare”. Obiectele expuse erau grupate în opt secțiuni (etnografică generală, industrie casnică, economică, bisericească, istorie și cultură, școlară, instituții de cultură, instituții financiare).

Atrăgeau atenția hărțile de perete. Numele tuturor localităților erau în limba română. Un tablou istoric înfățișa marea adunare populară de la Blaj din 1848 de pe Câmpia Libertății. În mijlocul tabloului, pe o tribună, erau conducătorii adunării sub steaguri românești și în jurul lor poporul român. Un alt tablou reprezenta un grup al fruntașilor naționali transilvăneni din vremea Memorandumului. Un grafic indica situația demografică a Transilvaniei, Banatului și părților ungurești. Din cele 4 726 comune, 2 981 erau românești, 1 110 maghiare, 350 germane, 105 sârbești și 49 aparținând altor naționalități. Între 1850-1900 românii pierduseră 64 de comune ale lor (42 deveniseră maghiare, 13 germane, 6 sârbești și 4 de alte naționalități). În schimb deveniseră ei prepon-

derenți în 309 comune care fuseseră mai înainte maghiare, în 13 germane, 11 sârbești, în total deci în 362.

Inițial, participarea românilor ardeleni a fost oprită de guvernul ungar. Dr. C.I. Istrati se dusesese în 1905 la Sibiu ca să vadă expoziția etnografică și cultural-istorică organizată de „Astra”. El aduce laudele sale pentru modul în care românii ardeleni știuseră să pună în valoare, cu ael prilej, cultura și obiceiurile lor. Cere, totodată, ca „Astra” să organizeze, după modelul expoziției de la Sibiu, un pavilion etnografic al românilor ardeleni în cadrul Expoziției de la București. Conducerea „Astrei”, firește, acceptă cu entuziasm. Dar, la 13 martie 1906, guvernul ungar îi interzicea Asociației să participe între expozanții de la București și să organizeze acolo un pavilion al românilor din Transilvania și Ungaria, sub pretextul că activitatea acestei societăți nu se putea extinde decât pe teritoriul statului ungar. La 21 martie I. Șterca Șuluțiu, președintele „Astrei”, îi comunică lui C.I. Istrati hotărârea guvernului ungar, demersurile sale pentru a-l desista de la ea, și neputința participării, „ca să nu expun Asociațiunea la alte neplăceri și îndeosebi la eventualitatea dizolvării”.³ În scrisoarea de răspuns Istrati își arată indignarea: „găsesc că guvernul ungar indispuie în mod gratuit pe o parte din credincioșii săi cetățeni, iar pe noi ne atinge în mod inutil, dându-ne o nouă dovadă nu de bunăvoință” (cu atât mai mult cu cât guvernul ungar știa de pregătirea Expoziției, avea cunoștință de ceea ce făcea „Astra” și „a așteptat ultimul moment, în preziua deschiderii Expozițiunii, a să zic astfel, pentru a opri acțiunea d-voastră”). C.I. Istrati constată apoi că nimeni nu va putea opri pe organizatorii Expoziției bucureștene de a procura obiecte „de la românii aflători în orice parte a lumii” pentru a organiza „o secțiune etnografică”, chiar dacă ele vor trebui cumpărate. Însă cel mai bun răspuns la o acțiune atât de puțin binevoitoare va fi altul: „ne vom mulțumi ca în secțiunea etnografică, acolo unde o largă parte era lăsată la dispozițiunea românilor din Ungaria, să las locul gol și să expunem numai, spre justificarea mea, conținutul circulării care operește pe românii din Ungaria de a trimite obiecte casnice la o inofensivă secțiune etnografică [...], iar publicul vizitator să judece”. În cele din urmă guvernul ungar revine asupra hotărârii sale anterioare.⁴

Pavilioane aveau și românii din alte ținuturi: Basarabia, Macedonia, Banat. Toate apropiate de acelea ale Transilvaniei și

Bucovinei, în stânga lacului, în direcția str. 11 Iunie – Calea Șerban Vodă.

Direcția Expoziției a împărțit exponatelor și exponatorilor de dincolo de Carpați 12 medalii de aur și numeroase diplome. S-au bucurat de ele gimnaziile greco-catolic român din Blaj, ortodox român din Brașov, greco-catolic român din Beiuș, „Astra”, ca susținătoare a școlii civile române de fete din Sibiu, Școala populară ortodoxă din Săliște ș.a. Medalii de argint și diplome au încununat școala Asociației femeilor române din Sibiu, albumul de lucru de mână al domnișoarei Minerva Cosma și multe altele. Diplomă de onoare, cu medalie de aur, au primit „Astra”, Muzeul de istorie și etnografie românească de la Sibiu, „Asociația femeilor române” și Societatea economică românească, ambele tot din Sibiu. Asociațiile de femei din Hunedoara și Sălaj, corurile din Lugoj, Reșița Bocșa, Berzovia, Căcova, Beiuș, Oradea, Oravița, Sânnicolau Mare, Săliște, Ocna Sibiului, Coștei, Orăștie, al moșilor din Abrud, Mitropolia greco-catolică română din Blaj, Episcopia greco-catolică din Oradea, din Lugoj, Fundația Gojdu, Banca română „Albina”, Tipografia seminarului greco-catolic român din Blaj, Corneliu Diaconovici pentru „Enciclopedia Română”, Augustin Bunea, pentru lucrările sale istorice. S-au acordat și 75 de medalii de argint și diplome speciale, alte medalii de bronz.

Numeroase medalii și diplome au fost acordate românilor din Bucovina, de la sud de Dunăre și de pretutindeni de unde veniseră ei cu însemnata sau mica lor contribuție la strălucirea acestei prime expoziții generale române. Românii din Regat arătau că investeau în frații lor din provinciile asuprite o mare și caldă prețuire, dar și dragoste. Nu erau doar lauri dobândiți ad-hoc, erau dovezi de însuflețire și entuziasm național.

La 23 august pleacă din Cernăuți două trenuri cu români bucovineni care veneau să viziteze Expoziția. Sunt întâmpinați cu steaguri, flori și urale la Burdujeni, unde se și organizează ad-hoc o caldă manifestație. Filaret Doboș, președintele Societății Academice „Dacia”, declară că au venit pentru a-și încărca sufletele de o și mai mare dragoste către românism. În gara Pașcani sunt întâmpinați cu *Deșteaptă-te române!* La Roman, numeroși orășeni, cu prefectul în frunte le urează „Bun venit!”. George Tofan răspunde în numele bucovinenilor. La Buzău, din cele două trenuri se auzea neconținut „Trăiască unirea!”. O primire foarte călduroasă le oferă Bucureștiul. În numele primăriei Al. Ciurcu (era arde-

lean de origine) îi salută: „Ați venit să vă împărtășiți la serbarea neamului și prezența voastră la noi formează apoteoză acestei serbări, sărbătoarea serbărilor”. Al.D. Florescu, în numele Ligii Culturale, vede în bucovineni „nu numai o mie și câteva sute de români de ai noștri, care, lăsându-și deodată munca câmpului și căminurile părintești au ținut să vină ca să-și vadă frații de la *vatra casei*”, ci vede pe semenii lui din țara lui Ștefan cel Mare. În numele românilor macedoneni Tașcu Pucerea le zice că „aici în țara noastră-mumă veți găsi o dragoste frățească și o îmbrățișare părintească. Deie domnul sfânt ca într-o zi să întindem mâna frăției și unirii de neam”. Emanuel Grigoroviță, reprezentantul Ministerului Cultelor și Instrucțiunii, Alex. D. Florescu, în numele Ligii, țin și ei cuvântări înălțătoare. Le răspund Filaret Dobos, președintele Asociației „Dacia”, organizatorul excursioniștilor, preotul Bucevski și țăranul Burlă. Toți pe „un ton cald, emoționant”. Și Tașcu Pucerea, reprezentantul românilor macedoneni, la fel. Și studentul Donos Munteanu în același fior patriotic colectiv. Trei fanfare militare i-au condus pe Grivița și Calea Victoriei.⁵

La 26 august, o zi mai târziu, sosesc în București, în grupuri compacte, circa 2 000 de români ardeleni. Peronul Gării de Nord era înțesat până la refuz. Erau și numeroși bucovineni. Erau și alți ardeleni veniți mai dinainte. Coruri de băieți din Botoșani și Iași. O nemaivăzută împeștrire de porturi populare. Când a intrat primul tren în gară a fost un entuziasm de nedescris. O îmbrățișare generală de oameni care nici nu se văzuseră până atunci, dar care se iubeau, cum scriau ziarele bucureștene, fiind din aceeași tulpină, din același sânge, având aceleași aspirații, aceeași credință în viitor, fiind, într-un cuvânt, „frați”. Trei muzici (așa li se zicea pe atunci orchestrelor) reunite cântau neîntrerupt imnul jubileului și *Deșteaptă-te române!* În Piața Gării, Al. Ciurcu, de pe o estradă anume amenajată: „uniți în simțiri nepieritoare de legături de sânge, de amintiri ale trecutului, de datini, de limbă și de aspirațiuni, ne dăm azi mâna cu dragoste frățească pe pământul binecuvântat al Patriei-Mume”. D. Dobrin, conducătorul „reuniunilor de cântări” din Lugoj: „Și noi, românii de peste hotare nu putem să nu ne mândrim de progresele României, deoarece oriunde am trăi, neamul românesc e unul și același”. D. Comșa: „În ochii fiecărui ardelen, care trece hotarele țării acesteia, străluce o lumină de bucurie, căci România e «răsăritul românimei întregi»”.⁶

Trec pe Calea Griviței conduși cu muzica militară. Fac impresie deosebită junii din Brașov. Din balcoane li se aruncau flori. Se duc la statuia lui Mihai Viteazul, la biserica Domnița Bălașa, unde s-a celebrat un Te Deum. „Și s-a format o coloană uriașă de oameni, așa cum nu s-a mai văzut niciodată până acum la București! Pe străzi, oaspeții sunt salutați cu o însufletire fără margini; urări de bun venit și buchete de flori au însoțit impozanta coloană.”

În septembrie au venit pe la Constanța românii macedoneni. La statuia lui Ovidiu, la Constanța, publicistul aromân Petru Vulcan îi întâmpină: „Țara-mumă și-a pus toate speranțele în voi care sunteți un element de ordine și civilizațiune în imperiul Turciei”.

La 16 septembrie sosesc la București 400 români din ținutul Făgărașului. Întâmpinați cu același entuziasm. Din vagoane ei strigau: „Trăiască românii de pretutindeni!”, „Trăiască România!”. Muzica țăranilor din Tohanul Vechi intona un imn triumfal. În urale, au fost duși pe Calea Griviței, Calea Victoriei până la biserica Sf. Gh. Nou și apoi la Ospătăria comunală, unde li s-a servit dejunul.⁷

Din Banat veniseră la Expoziție vreo 150 de învățători. Cum au trecut granița au și început a cânta *Deșteaptă-te române!*, interzis în Ungaria și Transilvania. În Gara de Nord, protopopul dr. Traian Puhici: „ne-am lăsat vetrele mânați de dorul să ajungem în inima patriei mume”. La întrunirea românilor ardeleni sosiți la Expoziție, dr. Dionisie Stoica exclama: „Nu simțiți că a sosit ziua dării de seamă pentru suferințele lungilor secole?... Nu simțiți că am ieșit triumfători din focul grozav și îndelungat căruia ne-a supus providența, pentru ca să se pregătească neamul la o viață bogată și fericită? Nu bate mai viu inima voastră, când se apropie cu pași repezi serbarea cea mare a neamului nostru? [...] Un cuget, o voință în tot sufletul românesc! O nouă viață și-a luat începutul în sufletele noastre, o adiere de vară fermecătoare. Serbările anului 1906 sunt numai preludiul unei sfinte și mari serbări românești, pe care o pregătește sentimentul neprefăcut național ! [...]; dacă vă întoarceți sub cerul mohorât al patriei voastre, îmbrățișând pe frații rămași acasă și pe cei rămași pe pământul liber, să-i oțeliți pentru anii viitori cu cele văzute în Arenele Romane și nu uitați să spuneți alor voștri că nu există putere omenească care să poată împiedica unirea acelor inimi și suflete care sunt stăpânite de dorințe și sentimente identice și aceasta cu atât mai puțin cu cât

prin ordonanțe ministeriale nu se poate opri a se împlini o necesitate istorică și socială. Iubiți oaspeți! Duceți cu voi sufletul fraților voștri din Regat. Lăsați un gol în urma voastră în Arenele Romane. Golul acesta numai așa se poate umplea, dacă între voi și românii liberi și ceilalți frați. [...] vom întreține legături vii”.

La 24 august românii ardeleni s-au dus la Constanța, cântând *Deșteaptă-te române!* Ardeleanul D. Comșa declară: „În fața statuii lui Ovidiu inimile noastre bat mai repede. Va veni timpul când hotarele nu ne vor mai despărți și atunci idealul național se va realiza.”

Românii orădeni și crișeni au venit conduși de Șt. Cicio-Pop și Sever Dan, fostul redactor de la „Tribuna”. La salutul de Bun sosit! Șt. Cicio-Pop răspunde că a venit cu bucurie în România, căci România este adevărata lui patrie: patria-mumă. „Atotputernicul v-a dat vouă glorie, iar nouă suferințe. Suferința noastră ne dă însă dreptul să sperăm într-un viitor strălucit și mare.” Apoi s-au dus la palatul Ligii Culturale, unde au cântat imnul lui Iancu, iar în fața palatului regal au cântat *Deșteaptă-te române!* Au vizitat și Constanța. Privind marea, Șt. Cicio-Pop putea spune: „în marea aceasta sunt adunate și lacrimi de-ale noastre, care au curs împreună cu apa Mureșului și a Dunării și vor ști povesti fraților noștri suferințele noastre. Vor ști să povestească însă și dorințele și aspirațiunile mari ale sufletelor noastre, la împlinirea cărora tindem cu toată puterea.”

Făgărășenii, conduși de vicarul Macavei din Făgăraș, sunt întâmpinați de arhiepiscopul Calist Botoșăneanul cu cuvintele: „Să dea Dumnezeu ca la altă venire să nu trebuiască să treceti hotarul, ci să călătoriți tot pe teritoriul României”. La are vicarul Macavei răspunde: „Au fost vremuri când lumina venea din Apus, dar a sosit timpul, în sfârșit, când soarele culturii române să răsară acolo unde trebuie să răsară, în Capitala României. La acest soare venim noi să ne încălzim, să ne oțelim pentru lupta ce o purtăm pentru naționalitatea noastră și pentru realizarea idealurilor naționale”. Barbu Delavrancea: „Nimic nu ne mai poate despărți [...] Nu ne vom opri nici o clipă în munca noastră îndreptată spre unirea poporului nostru. Iar în voi, românii făgărășeni, nu sărbătorim niște oaspeți, ci ne sărbătorim pe noi înșine.” Al Florescu, secretarul Ligii Culturale: „Să nu vă mirați, că venirea voastră a produs atâta însuflețire, este venirea noastră acasă, căci așa vă place să numiți voi scumpa noastră Românie”.

Românii din Țara Bârsei, circa 600, sunt conduși de protopopul Voina din Brașov, care la sosire în Gara de Nord răspundea salutarilor adresate: „Toți am fost pătrunși de dorința să vedem patria-mumă și am venit aici cu sufletul însetat de libertate [...]. Căci domnilor, degeaba este între noi granița, noi n-avem decât un singur suflet, care simte împreună pentru același cuget și pentru aceleași idealuri naționale fără nici o frică!”

Discursuri de acest fel sunt numeroase. Și nu erau doar declarații de curtoazie. Erau dovezi de fierbinte simțământ național, cum toate mărturiile o confirmă.⁸ Astfel de discursuri nici nu apar în presa română decât sub cea mai voalată formă. Guvernul român ceruse presei să treacă sub tăcere multe prea înflăcăratele discursuri pentru a nu stârni reacțiile autorităților ungare la întoarcere. Firește, guvernul român nu-și făcea iluzii că toate aceste manifestări rămâneau necunoscute Budapestei. Prea erau de tot publice. Ele nici nu au rămas. Contele Bethlen le cita aproape integral în Parlamentul ungar în 1907. Huszár Antal le cunoștea și el, cum cartea lui *Românii din Ungaria* face dovada. Știa și de indicația de discreție dată de guvernul român presei. Un om care lucra la serviciul de documentare al Ministerului de Interne nu putea rămâne străin de atari manifestări. Voluminoasa lui carte mărturisește o foarte bogată și detaliată informare. Pare că nimic nu i-a scăpat.

Între 26-30 august se desfășoară la Expoziție „Festivalul coral”. O defilare de săteni chipeși în costumul lor național și cu cântecele lor întărind în sufletele tuturor ceea ce aveau mai scump: fondul național și etnic și cultivarea frumosului în artă. E prezent și corul din Lugoj, al lui Vidu, cel mai vechi cor românesc, creat înainte de 1850. Apoi corul „Armonia” din Cernăuți, corurile din Breaza (Prahova), Dumbrăveni (Botoșani), Oroiu (Iași). Români și românce din Bocșa, Oravița, Siliștea. *Deșteaptă-te române!* era cântecul care chema pe toți cei adunați la Arenele Romane în învăluirea sa adânc răscolitoare. Era întâia oară când acest cântec se cânta în public de către românii de pretutindeni. La 29 august cântă, într-un mare concert, toate corurile: 800 de voci. Între cântece: *Hai la horă!*, *Pui de lei*, imnul anume făcut pentru anul jubiliar de G. Enescu și – nu se putea altfel – *Deșteaptă-te române!* Muzicile militare li s-au alăturat. La fel publicul vizitator al Expoziției (mai multe mii de oameni). „A fost unul dintre spectacolele cele mai

grandioase și din momentele cele mai înălțătoare. Condeiu nu o poate reproduce cu viața de atunci!” – scrie C. Bacalbașa.⁹

Duminică, 9 septembrie. „Această zi rămâne de neuitat pentru toți cei prezenți la «Arenele Romane»” – scrie diplomatul austriac la București. Spațioasele arene erau arhipline înainte de orele 15. 20 000 de oameni veniseră să asiste la jocurile „Junilor” și „Curcanilor” din Brașov și să audă corurile fraților de peste munți. Toți aveau pe chip bucurie și fericire. Szópöry Lőrincz e surprins să constate o manifestare atât de vie a sentimentului național.¹⁰ Jocurile vesele ale „Junilor” și „Curcanilor” au fost întâmpinate cu ovații ce nu mai conteneau. S-a format apoi un cerc al dansatorilor și la comanda preotului Saftu din Brașov a început o horă însuflețită. Dr. Istrati și generalul Vartiade s-au îndreptat către preotul Saftu și i-au strâns mâna cu mare cordialitate. Urale nesfârșite.

Luni, 10 septembrie. Excursie la Sinaia. Pe tot parcursul ovații. Primiți în gară de primarul Manolescu și numeroși sinăieni. Apoi primire la rege: președintele și câte un membru din fiecare asociație de coriști (în total 60 de persoane). Suveranul i-a întrebat pe rând din ce loc erau, s-a interesat de starea fiecăruia, de impresiile făcute de vizita în Regat. A urmat defilarea coriștilor, orânduți după asociații. Un cor, sub conducerea lui Chiriac, a cântat marșul unirii. În sala comunală oficialitățile orașului au oferit oaspeților un banchet. La întoarcerea din Sinaia au fost reținuți la Ploiești, salutați cu calde cuvinte de primarul G.C. Dobrescu și ajutoarele sale. A răspuns V. Braniște, directorul „Drapelului” din Lugoj. Banchet cu 2 000 de tacâmuri în piața orașului. Jocuri, cântece naționale.

Marti, 11 septembrie: al II-lea concert la Arenele Romane. S-au cântat cântece naționale românești de către moții (voinicii) din Abrud, Zlatna (ale lui Mureșianu, Vidu, Dima și Popovici), din Ocna Sibiului de lângă Sibiu (*Moțul la drum, Munții noștri aur poartă*). Au cântat apoi asociațiile corale *Doina* din Turnu Severin, *Hora Daciei* din Bârlad, *10 Mai* din Dumbrăveni (jud. Botoșani), corul din Breaza (jud. Prahova). Societatea corală bucovineană „Armonia” a cântat *Hora dobrogeană* (*Să ne alăturăm umerele doi câte doi /, Și va fi așa cum vrem noi!*) primite entuziast. S-a distins din nou corul lui Chiriac cu *Pe-al nostru steag, Trei culori, Pui de lei*. Seara la Teatrul Național ovaționate frenetic corurile din Lugoj și Săliște, cu dirijorii lor, I. Vidu și Iuliu Crișan.

Miercuri, 12 septembrie. Al treilea concert la Arenele Romane. Spectacolul s-a încheiat cu un cor al tuturor celor 25 de societăți corale, cu cei 1 700 de cântăreți ai lor. *Iată ziua triumfului, Pe-al nostru steag, Hai la horă, Tricolorul, Pui de lei*. 21 de salve de tun trase d bateria Calafat au însoțit imensul cor. La sfârșit, toți, coriști și spectatori (9-10 000 de oameni) au intonat *Deșteaptă-te române!* Mulți martori spun că momentul a fost cu totul impresionant. Peste multe, peste toate imperfecțiunile acestei Expoziții, peste toate improvizatiile, dar și succesul ei, plutea acea bucurie a întâlnirilor între frați. Ca o înfiorare și o nădejde, ca un gând de alinare și de dor.

Vineri, 14 septembrie, solii Transilvaniei pleacă. Entuziasmului cu care fuseseră primiți li s-a alăturat bucuria lor de a vedea țara, a simți pulsul ei și o căldură frățească.

Între oaspeții care sosesc pentru deschiderea Expoziției era și Carol Lueger, primarul Vienei, un cald prieten al românilor. I se face o primire maiestuoasă peste tot pe unde trece în România: la Burdujeni, Bacău, Adjud, Mizil, Ploiești, iar la București, primarul Capitalei M.G. Cantacuzino, preotul Simeon Popescu, din partea românilor ardeleni aflători în Regat, Petru Grădișteanu, președintele Ligii Culturale, îi aduc salutul lor de bun venit. „Simpatiile popoarelor, cel puțin simpatiile unui popor ca al nostru, nu sunt greu de câștigat – scria „Universul”. Noi nu cerem mult de la vecinii noștri sau de la popoarele mai depărtate; atâta le cerem, să ne recunoască și nouă îndreptățirea de a trăi și a ne dezvolta potrivit cu drepturile firești ale tuturor națiunilor”.¹¹

Tot printre oaspeți (n-au asistat însă și la inaugurare) și marele duce Kiril al Rusiei, cu soția lui Victoria Melita, sora principesei Maria a României, mai înainte căsătorită cu marele duce de Hessa.

La 15 septembrie 1906 au fost puse în vânzare mărcile poștale jubiliare ale Expoziției: o serie de 14 valori, de la 3 bani până la 3 lei. Toată seria costa 9,50 lei. S-au tipărit 15 000 în două culori cu vederi din Expoziție. În trei zile s-au epuizat.

Dintre spectacolele de la Arenele Romane, unul atrăgea atenția, „Povestea neamului”, alegorie istorică, organizată de Teatrul Național, anume de Al. Davila, directorul teatrului. Era o succesiune de tablouri istorice: Decebal și Traian, barbarii, Bărbat, Litean (citește Litovoi), Mircea cel Bătrân, Bogdan, întemeietorul Moldovei, Ștefan cel Mare, Vlad Țepeș, Matei Basarab și Vasile Lupu, Tudor Vladimirescu, Cuza, Carol I. Figuri alegorice incon-

jurau aceste personalități istorice. Derularea lor pe scenă se făcea în versurile lui Corneliu Moldovan, publicate mai înainte în revista „Făt-Frumos”.¹²

La Palatul Artelor, jos, la picioarele lui, două poduri: podul lui Traian, trecutul românilor și podul de la Cernavodă, viitorul lor. Înăuntru obiecte de la A.I. Cuza, Gh. Bibescu, Alecsandri, Kogălniceanu, generalii Florescu și Davila, numeroase colecții de artă de toate felurile și de la cei mai mari colecționari. În mijlocul sălii: lupoaca romană. Era darul Romei. Fusesse adusă cu mare ceremonie și predată Primăriei Bucureștiului de către San Martino, ajutorul de primar al Romei. Sărbătoarea primirii are loc la 7 septembrie 1906, la Expoziție. „La bucuriile voastre Roma a vrut să fie de față și vă trimite acest simbol al maternității ei” – declara cu acel prilej San Martino. Ministrul I. Lahovari și dr. C.I. Istrati răspund în cuvinte înălțătoare¹³. În urmă lupoaca a fost instalată în fața bisericii Sf. Gheorghe Nou, unde a rămas multe decenii, până și-a găsit locul în Piața Dorobanți, unde este și astăzi.

„Universul” scria: „Vizitele ce frații noștri de peste hotare ne-au făcut cu prilejul expoziției, serbările de înfrățire culturală ce s-au perindat în Arenele Romane, pe scenele de la Ateneu, și Teatrul Național, toate acestea vor rămânea desigur ca cea mai însuflețitoare dintre toate amintirile pe care manifestările din zilele astea le vor lăsa în cugetele noastre și alte tuturor românilor”. De aici ideea de a se căuta modalități ca asemenea prilejuri să se repete, pentru ca firul de comunicare mai strânsă între români să rămână neîntrerupt.

Doi români, mai cu inițiativă, Ed.Th. Aslan și C. Ioanis, trimit ziarului o scrisoare propunând intervalul de cinci ani între două întâlniri. Tot ei propun și modalități concrete de desfășurare.¹⁴

Cât de mult contribuie Expoziția la întărirea solidarității românești au recunoscut-o și străinii. Cei preocupați de aceasta în primul rând. La 10 aprilie 1907 contele Ștefan Bethlen interpela în parlament guvernul maghiar în chestiunea „iredentismului român”. Între dovezile manifestării acestuia aducea numeroasele serbări din lunile Expoziției „și care serbări, toate, au fost în serviciul unei idei: de-a exprima unitatea națională și de rasă între românii din Regat și cei din Ungaria și a stârni în românii din patrie entuziasmul și spiritul de jertfă față de marile scopuri române”. În fața unei Camere stârnite (tocmai vorbise Alex. Vaida-Voevod), Bethlen citește din presa română pasaje din

discursurile pronunțate cu prilejul Expoziției, face cunoscute tot felul de acțiuni comune ale românilor din vara anului 1906 sau ale Ligii Culturale. Aristocratul maghiar nu-și ascunde iritarea constatând că „chestiunea ardeleană” era atât de puternică la București, încât ea putea răsturna guvernele, cum se întâmplase în 1895 cu guvernul conservator sau, mai ales, în 1899, cu cel liberal. „În cele expuse mi-am luat voie a atrage atențiunea Onoratei Camere asupra pericolelor (vii și generale aprobări) ce ne amenință patria dinspre Răsărit, dacă nu vom fi de pază. Pe de o parte situația politică română, pe de altă parte aici înlăuntru concepția și ideile naționalității române. Mai departe lupta pe care au crezut de cuviință a o porni domnii deputați naționaliști aici în Cameră și în afară de Cameră. Aceste trei împrejurări prepară terenul pentru răspândirea ideilor iredentiste”.¹⁵

N. Iorga scria cu entuziasm regăsit de „fanatica iubire” cu care erau primiți zilnic reprezentanții românimii libere sau de „nebu-na bucurie” care întovărășea grupurile lor în mândre costume de acasă când treceau pe Calea Victoriei.

Intențiile inițiale ale organizatorilor erau cu totul depășite. Căci se pregătise ceva – un simbol, și românii ardeleni, bănățeni, bucovineni sau de pe întinsul Regatului cântau în cântecele lor nu un trecut, ci viitorul neamului.

Semnificativ gestul lui N. Iorga: „În Arenele Romane eram și eu, ascultând – ascultând nu cu urechile, ci cu inima larg deschisă. Visurile mele se coborâseră în realitate, ținta mea părea ajunsă”.¹⁶

Expoziția a fost până la urmă o ilustrare vie a progresului României moderne, o puternic propagandă a capacităților creatoare românești, un motiv de mare mândrie pentru românii de dincolo de granițele Regatului și un nou prilej de manifestare a unității tuturor. Costul Expoziției a fost destul de mare: 6 600 000 lei. Veniturile: circa 1 500 000 lei, la care se adăugau însă frumosul parc al Filaretului (o valoare de circa 3 000 000 lei), mișcarea comercială foarte vie, ceea ce făcuse să se resimtă înviorător sporul la impozitele indirecte. Succesul moral, foarte însemnat, putea trece și el în contul „veniturilor”. Cheltuielile mari, mai mari decât cele prevăzute inițial, fuseseră determinate de prelungirea Expoziției cu aproape o lună de la 1 noiembrie 1906, dată la care trebuia să se închidă, de iluminatul electric (400 000 lei), de construirea Peșterii celei mari de sub Palatul Artelor (cu peste 100 000 lei mai mult), de completările de construcție de la mai

toate pavilioanele, de „datoriile ospitalității” atât pentru românii din afara Regatului, cât și pentru țărani aduși din toate colțurile țării (organizarea de trenuri, cazarea lor, circa 350 000 intrări gratuite sau foarte reduse – 10 bani). Până la urmă cheltuielile efective s-au evaluat doar la circa 2-2,5 milioane. Camera Conservatoare, aprobând în unanimitate acoperirea lor, a aplaudat cu efuziune cuvintele lui Ion Lahovari, ministrul Domeniilor: „Eu cred, d-lor, că putem să fim cu toții fericiți și mândri de ce am făcut, de opera frumoasă pe care am realizat-o și să spunem: [...], n-a fost pentru țara românească o cheltuială mare [...], nici un sacrificiu disproporționat”.¹⁷

La 23 noiembrie Expoziția se încheie. I. Lahovari aduce caldele sale mulțumiri Corpurilor Legiuitoare, care au acordat creditele necesare, colaboratorilor săi, tuturor celor care au pus umărul, „miilor de muncitori care cu brațele și sudoarea lor au executat toate lucrările”, mulțumește tuturor guvernelor străine care și-au deschis pavilioane. „În cursul acestor luni am trăit zile neuitate, am cunoscut momente de bucurie și de mândrie națională. Am putut constata, cu o legitimă satisfacțiune, ce loc a știut să câștige printre națiunile Europei, România de astăzi [...]. Am voit să arătăm și străinilor și românilor ceea ce a fost odinioară România și ceea ce este azi...” Lahovari vorbea cu mândrie, dar și cu melancolia firească a lucrurilor ce iau sfârșit. Era toamnă. Ploua peste București. Peste toate răsuna din nou, a câta oară?, imnul jubiliar al lui G. Enescu. Salvele de tun ale bateriei Calafatului s-au amestecat cu uralele celor prezenți.

Expoziția luase pentru români proporțiile unui eveniment istoric. Aici, la „porțile Orientului”, cum numeau unii aceste locuri în semn de batjocură, o țară își sărbătorea propria istorie. România invitase toată lumea nu pentru a-și arăta orgoliul, ci pentru a dovedi că era o țară hotărâtă să prospere. Mai mult decât atât, Expoziția contura o perspectivă: „Bucureștii din această vară 1906 – scria Nicolae Iorga, deveniseră într-adevăr Capitala poporului românesc.”¹⁸

NOTE

I. Realitățile din jur

1. *România 1866-1906*, București, 1901, p. 424 și urm.; 2. D.A.D., nr. 29 din 25 ianuarie 1906, p. 425; 3. *România 1866-1906*. P. 440-441; 4. I. Cerchez, *Însemnări din viața mea*, caiet 6, însemnare din 25 iulie 1904 (arhiva C. Bălăceanu-Stolnici); 5. D.A.D. nr. 3 din 17 noiembrie 1905, p. 9-13; 6. *Scrisorile și discursurile lui I.C. Brătianu*, București, 1903, p. 153.

II. Contribuabili, protecționism și schimburi

1. Vezi D.A.D., nr. 53 din 22 febr. 1906, p. 914, 937; *Ibidem*, p. 941; 3. M. Eminescu, *Opera politică*, ed. I. Crețu, vol. II, 1880-1883, p. 10, 12; 4. M. Eminescu, *Opere*, XIII, p. 150; 5. *Ibidem*, p. 151; 6. „Viitorul social”, august 1907, p. 12-13; 7. *Contribuții în istoria capitalului străin în România*, București, 1960, p. 31; * Disputa din epocă s-a prelungit multă vreme. O regăsim și astăzi. Profesorul de istorie economică, Alan Milward, de la Universitatea din Manchester, o reia în comunicarea sa *Images of industrialization. Britain and Romania in the spectrum of Europe economic development*, din 1975. După el, România de dinainte de 1916 a greșit în dezvoltarea sa capitalistă neacordând sectorului agricol aceeași importanță ca și celui industrial. „Mișcarea protecționistă și național-liberalii nu se călăuzeau după un ghid real, ci de miraj și iluzii”. Potrivit lui Alan Milward, liberalii n-au ținut cont că România trecea mai târziu la industrializare, nu avea capital necesar și trebuia să recurgă la cel străin, iar concurența străină era puternică. Din această cauză, România nu trebuie să ia exemplul Angliei și mai târziu al Franței, aflate la alt nivel de dezvoltare, ci al Boemiei sau Ungariei și să se concentreze în sectorul agricol și numai după o perioadă de acumulări să treacă la industrie. Comunicării lui Alan Milward îi răspunde Aneta Spiridon, demonstrând inteligent că de fapt burghezia română n-a greșit („Revista de istorie”,

tom 38, nr. 6 din iunie 1985, p. 600-615); 8. D.A.D., ședința din 1 decembrie 1900, p. 106; 9. D.A.D., ședința din 17 aprilie 1904, nr. 39, p. 1.292; 10. D.A.D., ședința din 12 martie 1904, nr. 39, p. 685 și urm.; 11. *Ibidem*, ședința din 20 martie 1904, nr. 46, p. 814; 12. *Partidul Național Liberal, Politica industrială. Studii și rapoarte alcătuite de secțiile economice ale Cercului Central de studii P.N.L., „Prin înșine”*, București, 1933, p. 53; 13. *Ibidem*, p. 50; 14. *Discurs rostit de d-l G-l Gr. Cantacuzino...*, 16 ianuarie 1905, p. 10-12; 15. C. Gane, *P.P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, p. 311-312; 16. *Aperçus sur le commerce extérieur de la Roumanie. Commerce extérieur de la Roumanie en 1906*, București, 1908, p. 30; 17. Vezi calculul lui D. Hurezeanu, *Răscala din 1907 și sensurile istoriei moderne a României*, în „Revista de istorie”, nr. 2, februarie 1987, p. 127; 18. *Aperçus sur le commerce extérieur*, p. 5-6; ; *Ibidem*, p. 7; 20. Manoilescu, *Rolul și destinul burgheziei românești*, 1941, p. 88

III. Adevăruri peste care nu se poate trece

1. I. Cerchez, *op. cit.*, caiet 6, nr. 55, însemnare din 19 aprilie 1904; 2. V. Lascăr, *Discursuri politice*, adunate și adnotate de Marius Theodorian-Carada, București, 1912, vol. I, p. 339-340; 3. *Ibidem*, p. 472; 4. *Ibidem*, vol. II, p. 608; 5. *Ibidem*, p. 875-876; 6. *Ibidem*, p. 875-876; 7. *Ibidem*, p. 813; 8. *Ibidem*, p. 815-816; 9. D.A.D., nr. 38, șed. din 27 ianuarie 1906, p. 545; 10. *Ibidem*, nr. 31, p. 451-453; 11. *Ibidem*, nr. 45 din 9 martie 1907, p. 681; 12. *Ibidem*, nr. 2 din 11 dec. 1906, p. 68; 13. „Universul”, nr. 9 din 11 ianuarie 1906; 14. *Ibidem*, nr. 11 din 1 ianuarie 1906; 15. V. Lascăr, *op. cit.*, vol. II, p. 807; 16. *Ibidem*, p. 811; 17. *Lui Spiru C. Haret „Ale tale dintru ale tale” la împlinirea celor 60 ani* București, 1917, p. 985-986; 18. Vezi Gh. Adamescu, *Biografia lui Spiru Haret, Operele lui Spiru Haret*, publicate de comitetul pentru ridicarea monumentului său, vol. I București, 1904; *Ibidem*, *Scrisori ale lui Spiru Haret către Dimitrie Sturdza*, București, 1904, p. 3; Vasile Băncilă, *Portrete și semnificații*, ediția Ileana Băncilă, prefată Zoe Dumitrescu-Buşulenga, colecția „Capricorn”, supliment al „Revistei de istorie și teorie literară”, București, 1987, p. 118; Leon Mrejeriu, *Domnul Haret, învățătorii, școala și țărănimea în Lui Spiru Haret „Ale tale dintru ale tale”*, p. 128-129; G.P. Salvin, *Prestigiul și starea de azi a învățătorilor față cu trecutul*, în *Ibidem*, p. 158-159; Gh. Adamescu *Ce a făcut d-l Haret pentru școala primară, în Lui Spiru Haret...*, p. 84-85; 19. Arh. M.A.E., Fond 21, p. 106-107; Gh. N. Costescu, *Problema națională și școala. Rolul istoriei naționale în Idem*, p. 143-156; *Congresul didactic primar*, iulie 1905. București, p. 12-13;

20. Spiru Haret, *Școala naționalistă*, București, 1907, în *Lui Spiru Haret...*, p. 428; 21. Vezi Simion Săveanu, *Amprentele umbrelor*, București, 1983, p. 47-48; Vezi pe larg un portret al lui Haret în Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, ed. a II-a, București, 2004, p.123 și urm.22. „Universul”, nr. 291 din 23 octombrie 1903; 23. „Facla”, an V, nr. 91 din 9 ianuarie 1914; 24. D.A.D., ședința din 2 decembrie 1909, p. 104.

IV. Fragilitatea echilibrului social

1. N. Iorga, *Starea poporului român la 1900*, partea a VII-a din *Istoria poporului românesc*, ed. G. Penelea, București, 1985, p. 732; 2. Dr. N. Jormescu și I. Popa Burcă, în *Harta agronomică a României*, București, 1907, p. 17, dădeau proporția de 81,2% și cifra populației rurale de 4.836.904 suflete. *Statistica mișcării populației în 1905* („Monitorul oficial”, nr. 111 din 13 august 1906) dădea cifra de 5.319.842 suflete (G.D. Scraba, *Starea socială a sateanului*, București, 1907, p. 16); 3. Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răscolat țărânii*, ed. Z. Ornea, București, 1987, p. 403; 4. C.D. Creangă, *Proprietatea rurală în România*, București, 1907, p. 43; *Documente privind marea răscoală din 1907*, vol.I, București, 1977, p. 25-26; 5. *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, București, 1977, p. 104-108; 6. *Ibidem*; 7. Vezi și considerațiile lui g. Zane, *A.D. Xenopol și ideile sale economice*, în vol. *Studii*, București, 1980, p. 369-470; 8. G. Garofield, *Părerii în chestia agrară*, 1907, p. 6; 9. *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, ed. a II-a revizuită și îmbunătățită, București, 1987, p. 21-25; 10. C.D. Creangă, *Situația arendașilor față de chestiunea țărănească*, București, 1907, p. 15, 17-18; 11. Vezi contractele agricole încheiate în județele Botoșani, Dorohoi, Suceava, Covurlui ș.a. cu Solomon Kindler, Abraham Fischer, Marcu Fischer, Kolman Fischer, Henrich Juster, Abraham Zaharia, D. Miclescu, Friedrich Costiner, Leon Costiner, Leon Juster, C. Zaharescu, V. Isăcescu ș.a. în *Documente privind marea răscoală a țăranilor din 1907*, vol.I, București, 1977, p. 48 și urm; 12. *Ibidem*, p. 360; 13. Vezi desfășurarea răscoalei în *Marea răscoală a țăranilor din 1907*, ed. a II-a, p. 45-183; 14. D.A.D., nr. 41 din 3 martie 1907; 15. Arh. I.S.I.S.P. de pe lângă C.C. al P.C.R., fond 52, dos. 4853, f. 109; 16. „Universul” din 7 martie 1907; 17. *Răscoală țăranilor din 1907. Documente*, vol. I, p. 337; 18. D.A.D., nr. 43 din 7 martie 1907, p. 651; 19. *Ibidem*, nr. 45 din 9 martie 1907, p. 675; 20. *Ibidem*, nr. 46 din 10 martie 1907, p. 709-720; 21. *Ibidem*, p. 721; 22. *Ibidem*; p. 725-726; 23. *Ibidem*, p. 728; 24. *Ibidem*, nr. 47 din 13 martie 1907, p. 825; 25. *Ibidem*, p. 826; 26. *Ibidem*; 27. *Ibidem*, nr. 47 din 13 martie 1907, p. 880; 28. *Marea răscoală a țăranilor din 1907* p. 179-180; 29. A. Deac, *1907 văzut peste hotare*,

București, 1967, p. 190-191; 30. „Facla”, an I, nr. 4 din 3 apr. 1910; 31. „Magazin istoric”, an IV, nr. 3/60 martie 1972, p. 52; 32. Vezi Tiberiu Avramescu, „Adevărul” și mișcarea democratică socialistă (1895-1920), p. 158, o carte excelentă care dă și cifrele indicate de noi mai sus, punând sub semnul îndoielii afirmațiile lui C. Mille și ale altora; 33. Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. I București, 1977, p. 175; 34. Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țărani*, p. 404-405.

V. Tresăriri de orgoliu ale burgheziei române

1. Vezi pe larg în D.A. Sturdza, *Petrolul românesc*, p. V-VI, 63; Gh. Buzatu, *România și trusturile petroliere internaționale până la 1929*, Iași, 1981, p. 56-57; 2. Vezi corespondența cu Fialla în D.A.D., nr. 8 din 1 decembrie 1905, p. 89; 3. *Ibidem*, nr. 6 din 28 noiembrie 1905, p. 45; 4. Gh. Buzatu, *op. cit.*, p. 58; 5. Propunerea lui Deutsche Bank este susținută și de ambasadorul german la Constantinopol, Marschall (T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, B.C.S., jurnal nr. 15, dos. 11.574, f.29); 6. C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată*, vol.III., p. 93; 7. *Ibidem*; 8. *Legiuirile miniere vechi și noi ale României*, VII, București, 1925, p. 149-160; Gh. Buzatu, *op.*, p. 60; 9. D.G.A.S., Micr. Fr. R. 56, vol. II. 1905-1907, 22 ianuarie 1905, c. 8; 10. D.A.D. nr. 42, ședința din 9 februarie 1906, p. 625, 628; 11. *Ibidem*, p. 624-625; 12. *Ibidem*, nr. 42 din 13 februarie 1907, p. 628.

VI. Oameni și idei noi în politică

1. I.G. Duca, *Portrete și amintiri*, București, f.a., p. 27; 2. C. Stere, *În preajma revoluției*, București, 1936, vol. VII, p. 356; 3. D.G.A.S., Micr. Fr. R. 56, c. 233; 4. C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III, p. 72; 5. Vezi Bibl. Academiei R.S. România, Mss. Doc. 86.231, corespondență D.A. Sturdza – S. Haret; Mirca Iosa, Traian Lupu, *op. cit.*, p. 121-122; 6. B.A.R.S.R., Fond Sturdza, II – 32, f. 28; 7. *Ibidem*, f. 47; *Ibidm*, f. 50-51; 8. *Ibidem*, Arh. I. Bianu V, varia 6, nepaginat; 9. Însemnările lui I. Bianu au fost găsite, parțial publicate și comentate de pasionatul istoric Mircea Iosa în „Studii”, „Revista de istorie”, tom. 25, nr. 1/1972, p. 111-124; „Omul de stat trebuie înainte de toate să știe să prindă momentul potrivit... să stea la pândă, pregătit”. Așa îi vorbea liderul liberal lui C. Stere, (*op. cit.*, vol. VII, p. 272); 10. Șt. Antim, *Studii și portrete*, Craiova, f.a. p. 30; 11. C. Stere, *op. cit.*, vol. VII, p. 230; 12. *Ibidem*, vol. VII, p. 208; 13. *Ibidem*, vol. VII, p. 223; 14. *Tendențele socialiste ale guvernului Brătianu*.

Interpelare dezvoltată în ședința Camerei de la 26 februarie 1909 de N.Filipescu, București. 1909 (D.A.D., nr. 49, p. 555-560; 15. *Ibidem*, p. 226; 16. C. Stere, *op. cit.*, vol. VII, p. 362-363; 17. „Revista democrației române”. an. I, nr. 31 din 10 oct. 1910, p. 1.208-1.210; 18. „Săptămâna”, an VIII, nr. 18 din 12 martie 1908; 19. M. Iosa și Tr. Lungu, *op. cit.*, p. 210-215; 20. B.A.R.S.R., Arh. I. Bianu, varia 6, nepaginat; 21. *Anuarul presei române și al lumii politice*, an IV, 1910, p. 193-194; 22. I. Cerchez, *op. cit.*, Mss., caiet 6, 4 iulie 1904, f. f. ; 23. G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească. Note și impresii*, ed. Ioan Holban, București, 1984, p. 173; 24. „Epoca” din 23 septembrie 1903; vezi și considerațiile pline de interes ale lui Al. Paleologu din „Revista de istorie și teorie literară”, nr. 1-2, ianuarie-iunie 1988, p. 168: „Caragiale nu reproduce o realitate socială, ci o ia drept cadru scenografic. Noi presupunem eronat că ea era tot așa de stupidă cum apare în creația lui Caragiale. Cum era să fie tot așa? Realitatea nu e nici stupidă, nici nestupidă, e și așa și așa, amestecată, ea nu poate fi așa de omogenă, de coerentă, de pură”; 25. D.A.D., nr. 11, dos. 1.909-1.910, șed. din 30 nov. 1909, p. 75; 26. D.A.D., 1909-1910, șed. din 4 dec. 1909, p. 129; 27. E. Lovinescu, *P.P. Carp, critic literar și literat*, București, 1941, p. 88; 28. D.A.D., 1909-1910, nr. 13, șed. din 2 dec. 1909, p. 97; 29. I.G. Duca, *Amintiri politice*, München, 1981, p. 454; 30. Sextil Pușcariu, *Memorii*, ed. Magdalena Vulpe și Ion Bulei, București, 1978, p. 562; 31. *Ibidem*; 32. „Conservatorul”, nr. 269 din 18 nov/1 dec. 1901; 33. *Ibidem*, nr. 230 din 2 oct. 1901; 34. *Ibidem*, nr. 244 din 18 oct.; 35. *Ibidem*, nr. 166 din 12 iulie 1901; 36. T. Maiorescu, *op. cit.*, f.f., însemnare din 15/28 nov. 1901; 37. „Conservatorul”, nr. 13 din 19 ianuarie 1905; Vezi toate detaliile în Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne, Partidul Conservator*, București, 1987, p. 292 și urm.; 38. *Alexandru Ionescu*, București, p. 65; 39. Nicolae Petreanu, Dan Băran, *I.C. Frimu*, București, 1969, p. 18; 40. „Lumea nouă”, nr. 2, din 18 iulie 1899; nr. 18 din 7 noiembrie 1899; 41. „Lumea nouă”, nr. 33 din 27 februarie 1900; 42. Apud M. Mușat, I. Ardeleanu, *Unitate, continuitate și ascensiune în mișcarea muncitorească din România 1821-1948*, București, 1981, p. 63; 43. V.I. Lenin, *Opere complete* vol. 10, ed. a II-a, București, 1962, p. 343; 44. „România muncitoare” din 20-27 august 1906; 45. Faptul nu exclude deloc, ci dă alte baze politice de alianță a socialiștilor cu celelalte forțe politice democratice ale vremii (vezi, în acest sens, pertinentele studii ale lui I. Mamina din revista „Anale de istorie”, nr. 6/1973, p. 93-99, nr. 5/1979, p. 23-40; nr. 2/1974, p. 89-101; și din „Revista de istorie” nr. 4/1976, p. 541-555; nr. 11/1979, p. 2.097-2.122). Vezi, de asemenea, Ion Iacoș, *Partidul muncitorilor din România în viața social-politică a țării 1893-1910*, București, 1973.

VII. Tradiții și înnoiri în cultură

1. D. Murărașu, *Lupta de idei în presa literară română (1900-1918)*; prefată la volumul *Din presa literară română (1900-1918)*, București, 1986, p. 16; 2. N. Iorga, *O viață de om așa cum a fost*, ed. Valeriu și Sanda Râpeanu, București, 1972, p. 371; 3. „Sămănătorul”, an I, nr. 1 din 2 dec. 1901; 3. D. Micu, *Scriitori, cărți, reviste*, București, 1980, p. 41-42; 4. N. Iorga, *op. cit.*, p. 372; 5. „Tribuna poporului” din 20 oct. 1898 și 4 martie 1899; 6. Apud M. I. Dragomirescu, *Etape în evoluția „Sămănătorului”* în „Analele Universității”, „limba și literatura română”, , 1-2, 1971, p. 89-105; N. Iorga, *op. cit.*, p. 374; 8. „Sămănătorul”, an II, nr. 1 din 5 ianuarie 1903; 9. M.I. Dragomirescu, *D. Anghel*, București, 1988, p. 118; *Emil Gârleanu și contemporanii săi*, ediție de Georgeta Mănescu, Buc., 1988, p. 99; 10. O. Ghibu, *Amintiri despre vechil cenacle literare bucureștene*, în Arhiva Octavian Ghibu, f. 3-4; 11. D. Micu, *op. cit.*, p. 42-43; 12. B. Theodorescu, *Nicolae Iorga, Bibliografie*, buc. 1976, p. 45; 13. N. Iorga, *O luptă literară*, ed. Valeriu și Sanda Râpeanu, vol. I, Buc., 1979, studiul introductiv al lui V. Râpeanu, p. XXII; 14. B. Theodorescu, *op. cit.*, p. 42; 15. „Luceafărul”, Sibiu, IX, nr. 1, din 1 ianuarie 1910, p. 17; 16. *Ibidem*, nr. 2 din 16 ianuarie 1916, p. 47; 17. C. Stere, *op. cit.*, vol. VI, p. 387-388; 18. „Viața Românească”, nr. 1 din 1 martie 1906, p. 5 și urm.; 19. *Ibidem*, nr. 2 din martie 1906; 20. Apud D. Micu, *op. cit.*, p. 45; 21. C. Stere, *op. cit.*, vol. VI, p. 276-277; 22. *Ibidem*, p. 277; 23. G. Călinescu, *Istoria literaturii române*, p. 661; 24. Vasile Netea, *Introducere la Octavian Goga în corespondență*, ediția Daniela Poenaru, București, 1975, vezi mai pe larg și mai nou interesanta carte a Ștefaniei Mihăilescu, *Poporanismul și mișcarea socialistă din România*, p. 38-43, 145-166; 25. D. Theodorescu, *op. cit.*, p. 35-36; 26. *Ibidem*, p. 39; 27. N. Iorga, *op. cit.*, p. 398; 28. G. Ionescu, *Un inovator*, în „Confruntări literare”, II, Buc., 1987, p. 191-192; 29. Ion Bălu, *Ovidiu Densusianu*, în România literară”, an XXI, nr. 28 din 7 iulie 1988, p. 5; 30. O. Densusianu, *Sufletul latin și poezia nouă*, Buc., 1922, p. VIII; 31. Eugeniu Speranția, care l-a cunoscut bine pe Densusianu, ne spune că felul lui de a fi, închis și retras, și-l impusese prin educație, ca pe un corectiv adus temperamentului său de „mare potențial afectiv”. După Speranția, formula sa de viață era aceea a unui est et care nu suporta liniile frante, asimetriile, discordanțele (toate acestea, așa cum le vedea el, nu și cum erau de fapt). Și privindu-i ținuta exterioară, totdeauna sobră și ireproșabil îngrijită, citindu-i fraza îndelung cizelată, apreciindu-i conduita socială, Speranția scria: „toată făptura sufletească a lui Ovid Densusianu s-ar asemăna cu un poem de Verhaeren turnat într-un poem de Heredia – mai ales dacă ar fi cântat pe muzică de Debussy” (Speranția apela la creatori foarte adesea citati în ședințele de la „Viața nouă” (Eugeniu Speranția, *Amintiri din lumea literară*, Buc., 1967, p. 99); 32. D. Micu, *op. cit.*, p. 49; 33. K.M. Zambaccian, *Însemnări*

unui amator de artă, Buc., 1956, p. 30; 34. D. Anghel, *Carmen Sylva...*, „Minerva”, III, din 8 iulie 1918; 35. O. Ghibu, *Amintiri despre oamenii pe care i-am cunoscut*, vol. II, p. 25; 36. N.D. Cocea, *Șezătoare la Palat*, în „Facla”, an VIII, nr. 19 din 10 mai 1912, p. 365; Dintre oamenii politici P.P. Carp găsea ridicole pretențiile poetice ale reginei. Totul i se părea o artificială sfortare. Nu lua ea excitante pentru a găsi rime versurilor sale (așa circulau zvonurile și P.P. Carp era înclinat să le dea crezare)? Nu se trezea ea mai totdeauna la patru dimineața, ca să scrie poezii? P.P. Carp ar fi preferat ca o regină să dea țării moștenitori și nu versuri. Numai că regina Elisabeta n-a mai putut avea copii după pierderea fiicei sale și, ținută departe de treburile politice de către Carol I, își ocupa timpul scriind poezii sau proză. Nu de cine știe ce valoare, dar această englezoaică pe tronul României dovedea la urma urmei destulă bunăvoință; 37. D. Anghel, *Epoca modernă*, în M.I. Dragomirescu, *op. cit.*, p. 157; 38. „Viața românească”, an IV, 7 iulie 1909, p. 122; vezi detalii Em. Gârleanu, *Cum s-a fondat „Societatea scriitorilor români”* în „Proza”, an 1, nr. 2 din 15 febr. 1914, p. 19-21 și, mai nou, în M.I. Dragomirescu, *op. cit.*, p. 192-199; 39. Em. Gârleanu, *Șezători literare la Cernăuți* în vol. *Priveliști din țară. Schițe. Însemnări*, Buc., 1915, p. 164-172; 40. *Octavian Goga în corespondență*, p. 245; 41. T. Maiorescu, *Critice*, vol. II, București, 1973, p. 393-406; 42. *Octavian Goga în corespondență*, p. 142.

VIII. Un intermezzo. Ziaristica la început de veac.

1. Cifre extrase din *Anuarul presei române și al lumii politice*, an. III, Buc., f.a., 71. Radu Rosetti, *Odinioară*, buc., f.a., p. 71; 3. *Ibidem*, p. 72-76; 4. „Sămănătorul”, an IV, nr. 33 din 14 august 1905, p. 502; 5. Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 72; 6. *Vezi cum se face o gazetă? Anuarul general al presei române pe anul 1907*, Buc., 1906, p. 31-35; 7. Vezi foarte buna carte a lui Tiberiu Avramescu, *„Adevărul”, mișcarea democratică și socialistă (1895-1920)*, Buc., 1982, p. 63; 8. *Ibidem*, p. 64; 9. *Ibidem*, p. 62-63; 10. *Ibidem*, p. 67; 11. „Poporul român” din 12 mai 1905.

IX. La noi, în Transilvania

1. A. D. Xenopol, *România și Austro-Ungaria*, Iași, 1914, p. 62; 2. Marina Iupaș-Vlasiu, *Aspecte din istoria Transilvaniei*, cu o prefată de prof. I. Moga, Sibiu, 1945, p. 231; 3. Oszkár Jászy, *A nemzeti államok Kialakulása és a nemzetiségi Kérdés*, Budapest, 1912, p. 390 în Zenovie Păclișanu, *Politica minoritară a guvernelor ungurești (1867-1914)*, buc.,

1943, p. 120. După alte calcule, între 1781-1910 în 40 orașe ardelen, ungurii au sporit cu 256%, iar celelalte naționalități abia cu 122% (Victor Jinga, *Problema burgheziei românești din Ardeal și Banat* în „Viața Românească”, 1937, an XXIX, nr. 10 octombrie p. 54); 4. Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 120-12; 5. Roman R. Ciorogariu, *Studii și documente*, prefată P.S. Episcop dr. Vasile Coman. Studii Prof. dr. Vasile Popeangă și preot dr. Gheorghe Lițiu. Îngrijire Andrei Cociora, Vasile Popeangă, Mircea Timbus, Oradea, 1981, p. 283-284; 6. Huszár Antal, *op. cit.*, p. 573-583; 7. *Ibidem*, *op. cit.*, p. 659; 7 bis. Partenie Cosma, *Însemnări despre Emanoil Gojdu*, Cluj, f.a.; I. Lupăș, *Emanoil Gojdu, 1802-1870. Roginea și opera sa* (Academia Română, *Memorii...*1940); Andrei Veress, *Tipografia românească din Buda* („Boabe de grâu”, nr. 12 din dec. 1932, p. 610-611); 8. „Transilvania”, XXXVII, nr. IV-VI, din iulie-decembrie 1906, p. 90-93, cf. Pamfil Matei, *Astra. Asociațiunea transilvană pentru literatura română și cultura poporului român, 1861-1950*, Cluj-Napoca, 1986, p. 29; 9. Nicolae Iorga, *O luptă literară*, ediție Sansa și Valeriu Răpeanu, vol. I, București, 1979, p. 200; 10. Ion Itu, *Cărțile „Astrei”*, în „Luceafărul”, an XXIV, nr. 43 din 20 octombrie 1986; 11. N. Iorga, *O luptă literară*, vol. I, p. 213; 12. Cf. Pamfil Matei, *op. cit.*, p. 27. Și Șulițiu amintea cuvintele lui Deák Ferencz: „Dacă eu aș ajunge în rai și acolo nu aș putea rămâne maghiar și romano-catolic, imediat aș părăsi raiul”. Și le comenta: „Mă închin în fața unui asemenea bărbat, care și-a iubit cu atâta căldură națiunea și credința”; 13 „Unirea”, nr. 11 din 5, 7 februarie 1914; 14. În 1882 erau 1.578 școli populare ortodoxe cu 1.722 învățători și cca 1.000 ale bisericii unite (Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, Sibiu, 1986, p. 141; 15. Onisifor Ghibu, *Viața și organizația bisericească și școala în Transilvania și Ungaria*, buc., 1915, p. 106 și urm.; T.V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VI, p. 534-538, 593-606; 16. E. Hodoș, *Cercetări, Probleme școlare confesionale*, Sibiu, 1944, p. 110, cf. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 165-167; 17. Eugen Brote, *Chestiunea română în Transilvania și Ungaria*, Buc., 1933, p. 203-205; T.V. Păcățian, *op. cit.*, VI, p. 843-245; 18. T.V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VII, p. 253 (discurs de la 5 februarie 1886); 19. *Ibidem*, p. 428-433; 20. *Ibidem*, vol. III, p. 147-160; 21. Vezi M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 154-157; 22. Pentru opoziția la legea Apponyi vezi „Telegraful român”, an LV, nr. 111 din 13/26 oct. 1907; „Lupta” nr. 238 din 4/17 noiembrie 1907; Arh. St. Oradea, Fond Prefectura jud. Bihor, Cabinet prefect, ds. 3/1907, inv. 25, f. 19-20; „Telegraful român”, nr. 29 din 15/28 martie 1907; T.V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VIII, p. 456-544, 544-600, 607-635; Arh. Episcopia Ort. Rom., Arad, Acte Sinodale, 1908, 2 III 1907 (vezi și „Gazeta Transilvaniei” din 19 martie 1907); O. Ghibu, *op. cit.*, p. 40, 42; „Lupta” nr. 66 din 21 martie/3 aprilie 1907; „Tribuna”, nr. 14 din 21 iunie 1915, p. 253-256, articolul *Spre împărăția întinericului*, de O. Ghibu, *Vasile Stroescu în Oameni pe care i-am cunoscut*, vol. II (în curs

de apariție). Tot aici și această corespondență a lui V. Stroescu cu I. Mețianu copiată de O. Ghibu din arhivele Mitropoliei din Sibiu în 1929 și aflate azi în păstrarea lui Octavian Ghibu; „Biruința”, 1926, an 1, p. 1-2; 24. Sextil Pușcariu, *Memorii*, ediția Magdalena Vulpe și Ion Bulei, București, 1978, p. 760; 25. Pan Halippa, *Amintiri*, în Arh. I.S.I.S.P., fond, caiet 2. F. 35; 26. Vezi pe larg Onisifor Ghibu, *Școala românească din Ungaria în anul 1911*, Sibiu, 1911; 27. *Idem*, *Școala românească din Transilvania și Ungaria (dezvoltarea ei istorică și situația ei actuală)*, București, 1915, p. 37-38; După statistica forurilor bisericești române, în 1911 erau 1.556 școli confesionale ortodoxe și 1.119 greco-catolice, ceea ce dădea împreună 2.655 școli ortodoxe și unite (cu 308 mai multe decât statistica Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice din Ungaria). În același an erau cuprinși 230.855 copii români (între 6-12 ani) în învățământ, din care 169.296 urmau școlile românești, 60.080 pe cele ungurești (multe maghiarizate) și 696 școli nemțești. La copiii între 12-15 ani (48.470 în total), 40.158 urmau școlile românești, 8.222 pe cele ungurești și 32 pe cele germane. O statistică consemna în 1911 și procentul copiilor care nu frecventau școala. Cel mai mare era al copiilor români: 39,2%. Dar procentul copiilor maghiari nu era departe de al celor români: 33,5%. „Cât de elocvente sunt cifrele acestea!” – exclama O. Ghibu, anume desemnă să se ocupe de problema școlilor susținute de biserica ortodoxă română. Și continua: „În loc ca statul să ridice școli de stat pentru națiunea conducătoare care sunt unguri și care au 33,5% de copii care nu cercetează școala și să ne lase pe noi ca să ne facem și să ne susținem școlile, el – statul – îi lasă pe unguri analfabeți, ne strică școlile noastre, nimicind 500 din ele, în timp de câțiva ani și ne face nouă școli de stat, ca să ne maghiarizeze cu ajutorul lor!”. Cu alte cuvinte, locul unei acțiuni constructive era luat de una distructivă și banii statului, în loc să fie cheltuiți acolo unde era nevoie, erau aruncați pentru întreținerea unei himere: maghiarizarea; 28. Z. Păclișanu, *op. cit.*, p. 107; 29. „Țara noastră”, nr. 88 din 9/22 martie 1908; 30. Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieții. Anii mei de învățătură*, Cluj-Napoca, 1981, p. 192-201; 31. *Ibidem*, nr. 37 din 16/29 februarie 1912; 32. Nicolae N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*, Sibiu, 1936, p. 15, 16, 31, 52, 95-98; 33. Huszár Antal, *op. cit.*, p. 882-887; 34. „Drapelul”, nr. 45 din 17/30 aprilie 1904.

X. „Pasivism” sau „activism”?

1. Ioan Slavici, *Tribuna și tribuniștii*, București, 1896; 2. *Ibidem*, p. 30-31; 3. *Ibidem*, p. 17; 4. E. Brote, *Cestiunea românească în Transilvania și Ungaria*, Buc., 1895, p. 114-151; 5. Șt. Pascu, *Transilvania în lumina datelor geopolitice, istorice și statistice*, Blaj, 1944, p. 251-252; 6. Huszár

Antal, *op. cit.*, p. 935; 7. T.V. Păcățian, *op. cit.*, vol. VI, p. 654-660; 8. „Gazeta Transilvaniei”, nr. 65 din 1878 în T. Păcățian, *op. cit.*, vol. VI, p. 643-654; 9. Arh. M.A.E., Fond 21, vol. 29, f. 42; 10. *Ibidem*; 11. *Ibidem*, fond 21, vol. 28, f. 138 și urm.; 12. *Ibidem*, Fond 21, vol. 29, f. 133-134; 13. *Ibidem*, vol. 21, vol. 28, f. 138-139; 14. *Ibidem*, vol. 29, f. 130-169; 15. Cassiu Maniu, Cluj, 1905, p. 5; 16. Arh. M.A.E., Fond 21, vol. 28, f. 67-69; 17. Acad. R.S.R., Mss., Arhiva D.A. Sturdza, f.f.; Lor li se alătură vicarul Mangra, ales la Ceica cu 1.703 de voturi. „cu astea n-o să se ducă în rai, scria cu ironie N. Iorga, ci acolo unde-l va trimite trădarea față de poporul său”. Vasile Mangra trecuse cu arme și bagaje în brațele oficialităților ungare (*Informații pentru membrii Ligii Culturale*, nr. 9, 1910, p. 16); 18. N. Iorga, *Les dernières élections en Hongrie et les Roumains* (juin 1910), Vălenii de Munte, 1910; 19. „Informații pentru membrii Ligii Culturale”, nr. 8, 1910, p. 2.

XI. În ținutul Bucovinei

1. Pentru viața politică a Bucovinei acum, la început de veac, de un însemnat folos ne-a fost studiul (în mss.) *Partidele politice din Bucovina până în 1918* al înzestratului cercetător sucevean Ioan. V. Cocuz; 2. Arh. M.A.E., Fond 21, vol. 115, f. 127-128; *Ibidem*, f. 133-134; 4. *Ibidem*, f. 159-160.

XII. Politica externă și realități etno-istorice

1. S. Rădulescu Soner, *România și Tripla Alianță la începutul sec. al XX-lea (1900-1914)*, București, 1977, p. 13; 2. N. Svoronos, *Histoire de la Grèce moderne*, Paris, 1972, p. 78; 3. Arh. M.A.E., Corespondențe politice, Legația România, 1908-1910, dos. 882, vol. XV; 4. Universul” nr. 79 din 22 martie 1903; 5. George Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ed. N. Șerban Tanașoca, București, 1984, p. 15; 6. „Universul”, nr. 79 din 22 martie 1903; 7. *Ibidem*, nr. 31 din 2 februarie 1904; 8. Take Ionescu declara într-un interviu acordat revistei „Monthly Review”: „Naționalitățile (din Macedonia n.n.) n-au teritorii bine definite ca să se poată hotărâni sfera fiecăreia. Așa ceva e și mai imposibil cu cât fiecare cere totul pentru ea însăși. Odată se delimitau religioși, dar după ce s-au format state cu părți din aceste naționalități, sentimentul național a devenit atotputernic în Balcani, atât de puternic cât nu-și pot închipui occidentalii. Nici un stat balcanic nu

poate fi satisfăcut. A le satisface pe toate e imposibil și nici unul nu e destul de puternic pentru a se impune celorlalte” („Universul”, nr. 79 din 22 martie 1903); 9. D.G.A.S., M.F., R. 25, f. 125; 10. *Ibidem*, f. 119, 110, 86; 11. R. Pinon, *L'Europe et la jeune Turquie*, Paris, 1911, p. 404; 12. D.G.A.S., M.F., R. 25, f. 111; 13. *Ibidem*, f. 112; 14. „La ce poate servi României un grup de români în munții Pindului?”, îl întrebă ministrul Austro-Ungariei Goluchowski pe Take Ionescu în 1901. „Ei ne pot fi, odată momentul sosit, un element de compensație”. Cam cinic acest răspuns, dar nu i se poate nega sinceritatea (*Ibidem*, f. 35); 14a. *35 anni di relazioni italo/romene, 1879/1914. Documenti diplomatici italiani* (a cura di Rudolf Dinu, Ion Bulei), București, Univers Enciclopedic, 2001, p. 447-448; 15. D.G.A.S., M.F., R. 25, f. 119-120, 134; 16. *Ibidem*, f. 133; 17. Vezi mai pe larg studiul foarte bun al lui Constantin Paraschiv, *Incidentul de la Ianina (1905), Un episod al relațiilor româno-turce*, în „Revista de istorie”, nr. 10, 1986, p. 947-960; 17a. Ministero degli Affari Esteri, Archivio del Gabinetto (1912), casella 52, fasc.912, 17/165; 17b. *Documenti diplomatici italiani*..., p.440-441; 18. Arh. M.A.E., fond 71, vol. 53, f. 50; 19. *Ibidem*, f. 5; 20. D.G.A.S., M.F., R. 25, f. 134¹³; 21. *Ibidem*, f. 26; 22. *Ibidem*, f. 37, 41; 23. *Ibidem*, f. 163, 173; 24. *Ibidem*, f. 129; 25. *Ibidem*, f. 130; 26. *Ibidem*, f. 78; 27. *Ibidem*, f. 125; 28. *Ibidem*, f. 134-136; 29. *Ibidem*, f. 159; 30. Dezbaterile Adunării Deputaților, nr. 48 din 11 mai 1905, p. 744-745; 31. C. Paraschiv, *op. cit.*, p. 958; 32. *Almanahul Național al României pe anul 1906* p. 191, 193; 33. Succesul diplomației române e consemnat de presa română. Și cea străină îl remarcă. Ziarul german „National Zeitung” observă chiar, nu fără aluzii și intenții: „să sperăm că acest succes pacific al României va servi de pildă și celorlalte naționalități din Balcani, care au crezut până acum că nu-și pot apăra interesele față de guvernul otoman altminterea decât prin vărsare de sânge și revoluțiuni. Bunul exemplu al României a dat deja în ultimele decenii în Balcani oarecare rezultate bune și de aceea sperăm ca modul cum Regatul a știut și de astă dată să-și apere demnitatea și interesele naționale, cu energie, fără demonstrațiuni inutile și provocațiuni imprudente, va servi ca exemplu și altora”. Desigur, nici o absolutizare nu-și avea rostul. România, ea însăși, pentru a-și cuceri independența, folosise armele. Nu-i mai puțin adevărat însă că presa balcanică observa și ea exemplul României ca demn de urmat. Ziarul bulgar „Vecerna Posta” scria că „România obține în opt zile ceea ce noi am obținut în timp, după o luptă de cincizeci de ani, cu mii de sacrificii”, Ziarul sârb „Male Journal” îndemna și el să se urmeze exemplul României, care „a dovedit cum trebuie să se poarte cineva cu Turcia. Apoi dacă e vorba, noi avem mai multe mijloace ca să aprindem luleaua turcului decât România” (Vezi C. Paraschiv, *op. cit.*, p. 956-957); 34. Arh. M.A.E., Fond 21, vol. 48, f. 178; 35. *Ibidem*, vol. 5, f. 233; 36. Eugen Ionescu, *Criza românească în Turcia europeană și conflictul cu*

Grecia, București, 1906, p. 12; 37. I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. I, München, 1981, p. 40; M. Nintchiteh, *La crise bosniaque 1908-1909 et les puissances européennes*, Paris, 1937, vol. I, p. 118; 38. Pentru criza bosniacă și implicațiile ei am folosit mai nou un alt bun studiu al lui C. Paraschiv, *Diplomația României în Balcani în timpul crizei bosniace în România în istoria universală* (coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), Iași, 1986, p. 378-419; 39. R. Pinon, *op. cit.*, p. 50-51; N. Iorga, *România, vecinii săi și chestiunea Orientului*, Vălenii de Munte, 1912, p. 61; 40. D.A.D., sesiunea 1908/1909, p. 78; 41. Vezi pe larg Gh. N. Cazan, Șerban Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță*, București, 1979, p. 266 și urm.; 42. Pe larg în C. Paraschiv, *op. cit.*, p. 391-393; „Noi suntem mai interesați ca alții ca pacea să nu fie tulburată în Balcani, îi spunea regele Carol lui Ferrand Prévost în august 1909; Suntem cum se zice la dvs. aux premières loges în caz de conflict”. Și-i adaugă surzând: „știți că spectatorii din primele rânduri plătesc mai mult decât ceilalți”, în D.G.A.S., M.F., R. 25, f. 255; 43. D.A.D., nr. 15 din 19 decembrie 1908, p. 142; 44. Gh. N. Cazan, Ș. Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 251-252; 45. D.G.A.S., M.F., R. 25, f. 62-63; 46. Vezi G.P. Georgescu, *Amintiri din cei 7 ani ca adjutant pe lângă regele Carol I*; 47. N. Iorga, *O viață de om. Așa cum a fost*, ed. Sanda și Valeriu Răpeanu, București, 1982, p. 431; 47a *Documenti diplomatici italieni...*, p. 477-478; 48. D.G.A.S., M.F., R. 25, c. 547; 49. O. Czernin, *Im Weltkriege*, ed. XI, Berlin, Viena, 1919, p. 106; 50. D.G.A.S., M.F., R. 25, c. 526-527; 51. Vezi K. Hitchins, *The Nationality Problem in Austro-Hungary. The Reports of Alexander Vaida the Archduke Franz Ferdinand's chancellor*, Leiden, 1974; 52. D.G.A.S., M.F., R. 25, c. 530; 53. Antonie Plămădeală, *Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist austro-ungar (1867-1918)*. După documente, acte și corespondențe rămase de la Elie Miron Cristea, Sibiu, 1986, p. 474-4798; 54. D.G.A.S., M.F., R. 25, c. 490-492; 55. *Ibidem*, c. 472; 57. Gh. N. Cazan, Ș. Rădulescu-Zoner, *op. cit.*, p. 252-252; 58. D.G.A.S., M.F., R. 25, c. 487-489; 59. *Ibidem*, c. 429-430; 60. *Ibidem*, c. 542; 61. Ș. Rădulescu-Zoner, *L' évolution des rapports entre la Roumanie et la Triple Alliance durant sa crise bosniaque* în „Revue des études sud-est européennes”, XV, (1975), nr. 4, p. 771-772.

XIV. Mania franțuzismului și reacția contra ei

1. „Universul”, nr. 84 din 27 martie 1906; „Dragostea pentru limba franceză era pentru societatea de sus o adevărată boală – scria și C. Bacalbașa: a nu vorbi bine românește era în acest mediu, un lucru șic, a nu vorbi bine franțuzește era o mare rușine”. Bărbații suferau mai

puțin de această boală. Politica, mai cu seamă, îi silea să știe bine limba țării. Dar femeile din high life vorbeau mai toate o românească foarte stricată și o vorbeau foarte rar” (C. Bacalbașa, *Bucureștii de altădată, 1901-1910*, București, 1936, vol. III, ed. II, P. 117); 2. Al. Marghiloman reproșa lui Pisani, prim redactor la „Epoca”, atrăgându-i atenția că rău a făcut publicând articolul lui N. Iorga cu atacul la adresa societății „Obolul”. Printre „persoanele izbite” era și el, era fratele doamnei Pherekyde, „a cărei operă era atacată și nimicită”. Supărat, el scrie: „cred că fac destul pentru «Epoca» ca, în circumstanțe de felul acesta, să mi se facă cel puțin onoarea unei referențe”. Și, în continuare: „Între necesitatea de a dezavua ziarul nostru și aceea de a-mi manifesta nemulțumirea prin subpresiunea sprijinului meu, aş propune Comitetului Partidului o soluțiune radicală” (Bibl. Acad. R.S.R., Mss. 28-84, corespondență Al. Marghiloman). Amintim că în acel moment, „Epoca” era purtătorul de cuvânt al grupării conservatoare condusă de P.P. Carp (vezi amănunte în Ion Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, București, 1987, p. 232-247); 3. „Sămănătorul”, nr. 12 din 19 martie 1906, p. 222; 4. D. Anghel, *Triumful vieții – Fantezii și Portrete*, 1912, p. 47-55; 5. „Epoca”, nr. 74 din 18 martie 1906; 6. Scenariu refăcut după „Universul” din 14, 15, 16 martie 1906; Vezi și N. Iorga, *Lupta pentru limba românească – acte și lămuriri privitoare la faptele din 1906*, 155 p.; 7. Onisifor Ghibu, *Amintiri despre oameni pe care i-am cunoscut*, ed. Crișan Mircioiu, Șerban Polverejan, Cluj-Napoca, 1974, p. 971; 8. D.G.A.S. Micr. Fr., R. 25, vol. II, 1905-1907, însemnare din 3 aprilie 1906, f. 39; 9. Vezi N. Iorga, *O luptă literară*, vol. I, p. 394-395; 10. „Universul”, nr. 78 din 21 martie 1906; 11. D.G.A.S., Micr. Fr. R. 25, c. 264; 12. Radu D. Rosetti, *Odinioară*, ă. 169-177. Nu-i mai puțin adevărat că M. Văcărescu de bucura de reputația unui pederast notoriu. E cunoscută, de altfel, gluma care circula în București când cu prezumtiva căsătorie a Elenei Văcărescu, nepoata sa, cu principele Ferdinand, potrivit căreia dacă s-ar fi făcut această căsătorie, Claymoor devenea „inviolabil”; 13. Radu D. Rosetti, *op. cit.*, p. 155-165; 14. Vezi Șerban Cioculescu, *Viața lui I.L. Caragiale*, București, 1977, p. 377-384; 15. D. Drăghicescu, *op. cit.*, p. 829; 10. N. Iorga, *Un călător francez în România de astăzi*, în „Sămănătorul” din 27 februarie 1905, în *O luptă literară*, vol. I, p. 150-152; 17. Șt. Zeletin, *Burghesia română, originea și rolul ei istoric*, București, 1925. P. 65; 18. Vezi inteligenta *Prefață* a Aureliei Creția din reeditarea lucrării lui Pompiliu Eliade din 1982 de la editura Univers; 19. Vezi interesante considerații ale lui Alex. Duțu, din *Notele complementare* ale aceleiași ediții în care explică, exemplele îi stau la îndemână ca și cultura necesară, erorile unei astfel de modalități de a înfățișa lucrurile care nu mai are căutare în lucrările științifice (p. 404-405).

XV. „Capitala neamului românesc”

1. Pentru deschiderea Expoziției și felul amenajării ei vezi „Universul”, mai-iunie 1906; „Calendarul Minervei” pe anul 1907, an IX, p. 76 și urm.; 2. Iacob Cerchez, *op. cit.*, caiet 7, f. 2; 3. Arh. St. Sibiu, Fond. 29 „Astra”, pachet 168, nr. 353, 355; 4. B.C.S., Fond. St. George, LVII/5; 5. „Universul”, nr. 234 din 27 august 1906; 6. *Ibidem*, nr. 25 din 28 august 1906; 7. *Ibidem*, nr. 256 din 18 septembrie 1906; 8. V. Netea și G. Marinescu, *Liga culturală și Unirea Transilvaniei cu România*, Iași, 1978, p. 208; 9. C. Bacalbașa, *op. cit.*, vol. III. P. 141-142; 10. D.G.A.S., Micr. Austria, R. 317, c. 92-99; 11. „Universul”, nr. 150 din 4 iunie 1906; 12. N. Iorga nu avea o impresie prea bună de acest spectacol (vezi *op. cit.*, p. 403); 13. „Universul”, nr. 241 din 9 septembrie 1906, nr. 267 din 20 septembrie 1906; 14. *Ibidem*, nr. 291 din 23 octombrie 1906; 15. Arh. M.A.E., Fond 21, vol. 28, f. 136-146; 16. N. Iorga, *op. cit.*, p. 405; 17. D.A.D., nr. 10 din 8 decembrie 1906, p. 57; 18. B. Theodorescu, N. Iorga, *Bibliografie*, p. 45

CARTEA PRIN POȘTĂ

Pentru cărțile comandate, editura suportă costurile de transport prin poștă. În plus:

- pentru **2** cărți se acordă o reducere de 10 %
- de la **3** cărți în sus se acordă o reducere de 15%.

Pentru a obține oricare dintre aceste cărți, trimiteți comanda dumneavoastră pe adresa: **Editura TRITONIC, C.P. 3-12 BUCUREȘTI**, prin fax: **021.242.73.77**, la tel.: **0788.360.391** sau prin e-mail la: **editura@tritonic.ro**.